

İSLÂM MEDENİYETİ DERGİSİ / JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION **CILT /**
VOLUME: 8 • SAYI / ISSUE: 50 • TEMMUZ-ARALIK / JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

İslam Medeniyeti Vakfı Adına Sahibi / Owner
İsmail Er BACAĞ

Editörler / Editors

Doç. Dr. Yusuf SAYIN / Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa YAYLA / Polis Akademisi
Fatih YILDIRIM / Doktorant Yeni Yüzyıl Üniversitesi

Editor Yardımcıları / Editorial Assistants

Musa ERTÜRK / Doktorant KTO Karatay Üniversitesi
Dr. Buket ÖKTEN SİPAHİOĞLU /Ankara Üniversitesi

Dil Editörleri / Language Editors

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN /Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Murat ŞİMŞEK / Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Levent YİĞİTTEPE / Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doktorant Mohammed Tahsen ABDULRAHMAN / Marmara Üniversitesi

Tashih ve Sosyal Medya / Revision and Social Media

Araş. Gör. Merve ÖZTÜRK - Hatice Meltem ÇELEBİ

Kitap İncelemesi / Book Review

Sena ALKILINÇ - Sümeyra AVCI

Mizanpaj / Layout Baskı / Print

AC Medya

Ahmet DEMİRKİRİŞÇİ

Doğuş Mahallesi Fetih Caddesi 271/D Karatay/KONYA

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN
Prof. Dr. Murat ŞİMŞEK
Prof.Dr. Süleyman KIZILTOPRAK
Doç.Dr. Yusuf SAYIN
Doç.Dr. Mustafa YAYLA
Doç.Dr. Murat TÜMAY
Doç.Dr. Ahmet AKMAN
Doç.Dr. Levent YİĞİTTEPE
Doç.Dr. Sefa USTA
Doç.Dr. Süleyman AKDEMİR
Dr. Buket ÖKTEN SİPAHİOĞLU
Dr. Halil İbrahim ÇELİK
Dr. Kemal AYDIN
Dknt Fatih YILDIRIM
Dknt Musa ERTÜRK
İsmail Er BACAĞ

İlim Kurulu / Scientific Board

Reşat EROL
Prof.Dr. Ali TEMİZEL
Prof.Dr. Aydın TOPALOĞLU
Prof.Dr. Fevzi KILIÇEL
Prof.Dr. Hamza ATEŞ
Prof.Dr. Hasan Kamil YILMAZ
Prof. Dr. İsmail Safa ÜSTÜN
Prof. Dr. Nevzat TARHAN
Prof.Dr. Saffet KÖSE
Prof.Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Prof.Dr. Selahattin YILDIRIM
Doç.Dr. Hasan Hüseyin TEKİN
Doç.Dr. Cenay BABAĞLU
Dr. Ayşe Zeynep AKKOYUN
Dr. Hayati ÜNLÜ
Dr. Hüseyin ÜNÜBOL
Dr. Fikriye Sena ÇELİK
Dr. Ahmet ALTAY
Adem VARICI
Mustafa YÜCE

Elektronik Yayın Tarihi: 31.12.2022

Basılı Yayın Tarihi: 16.02.2022

İletişim / Contact

Mimar Sinan Mahallesi, Selam-i Ali Efendi Caddesi Ara Kafe Yanı
No:17, 34672 Üsküdar/İSTANBUL

☎ 0 (216) 343 97 31

✉ imdergisi@gmail.com

🌐 dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi

@imddergisi

🐦 imdergisi

Dergi İndeksleri/Indexes

*TR dizin de dahil olmak üzere dergimizin indeks üyelikleri devam etmekte olup, yeni üyeliklere geçilecektir.

İÇİNDEKİLER

MAKALELER

Dâmigu'l-Bâtıl ve Hatfü'l-Münâdil İsimli Eserde Masum İmamın İspatı
İçin Sunulan Delillerin Değerlendirilmesi 1 - 25

Ayşe GÜDELOĞLU

Keşmir Krizinde İran'ın Yaklaşımı 27 - 49

Zeynep Nur BALABAN & Yusuf SAYIN

Katar-Türkiye Ekonomik Entegrasyonunu Teşvik Edecek Ortak
Para Birimi Model Olarak Dijital İslam Dinarı 51 - 84

Amine AOUSSI

Hicri İkinci Yüzyılda Hanefi Mezhebinin Oluşumunda Rol
Oynayan Siyasi Faktörler“Analitik Çalışma” 85 - 105

Muhammed Emin UYGUR

İran Dış Politikasında Şii Hilali 107 - 132

Sümeyra AVCI

Son Teknolojiyi İç görüyle Kavrarken Dijital Diplomasiyi
Bilgi Yönetimi Çerçevesinde Düşünmek 133 - 170

Musa ERTÜRK

Max weber'in Karizmatik Liderlik Teorisi Bağlamında Bir
İslam Halifesi: Abdülmelik B. Mervan 171 - 200

Dr. Ayşe Amine Tuğ KIZILTOPRAK

KİTAP İNCELEMELERİ

Bir Müslüman Modernleşme ve Modernizeme
Nasıl Bakmalı 203 - 206

Sena ALKILINÇ

Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs 207 - 212

Arş. Gör. Murat POYRAZ

İSLAM MEDENİYETİ

ARALIK 2022

Müsbet ilmi, dinin yerine koyan ve maddenin atomuna varıncaya kadar eşyanın ilmini yapan asrımızın insanı, dinden uzaklaşmakla kalbinde meydana gelen boşluğu, dünyalık ihtiraslarla doldurdu. Her şeyi inceden inceye tetkik ederken kendisini unuttu. Her şey için mihenk taşı olması gereken insan, bugün eşya ile değerlendiriliyor.

Bunun neticesi olarak da beşer hayatından samimiyet, sevgi ve aşk duyguları siliniyor; yerini kin, ihtiras, nefret ve madde sevgisi alıyor. Milyonlara malik iken, kendi eliyle beynine sıktığı kurşunla hayatına son veren insanın ruh buhranını tahlil edecek bir psikolog, günden güne artan içtimai buhranların sebeplerini meydana koyacak bir sosyolog ve bütün içtimai hastalıklara ilaç sunacak bir doktor henüz gelmedi.

Medeniyeti; teknik ve iktisadi üstünlük olarak anlayan günümüzün maddeci insanı dertlidir. Cemiyete yöne vermek durumunda olanlar, buhranı maddede arıyorlar, morfolojik bünyenin mana cephesini unutuyorlar. Halbuki asrımız insanının derdi, her şeyden önce ruhidir. Ruhun tatmin edilmeyen insan verilecek her şey, O'nun ona olan ihtirasını arttırmaktan başka bir şeye yaramaz.

Bugün yaklaşık bir buçuk milyarlık İslam dünyasının yeni bir dinamizme ihtiyacı vardır. Bu dinamizm, on dört asır evvel Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hira'dan yaktığı meş'aleyi, yeniden tutuşturmakla başlayacaktır. Kütüphanelerde çürüyen eserleri ve yıkılan san'at abidelerini yeniden tetkik ederek onlardaki ruh inceliğine ve mana derinliğine varmak, bu doğuşun ilk müjdesi olacaktır.

Yirminci yüzyıl özellikle, Türkiye ve İslam alemi için birçok fikir ve ideolojik münakaşaların meşheri oldu. Demokrasiden Sosyalizme, Faşizmden Komünizme kadar her çeşit ideolojinin münakaşası yapıldı, her fikir ve düşünce neşriyatı piyasasına arz edildi. Fakat esefle kaydedelim ki, bunlar arasında üzerinde en az durulan ve en az tanınan İslamiyet oldu. O'nun dünya görüşü, ilim anlayışı, manevi ve kültürel değerleri, fikir piyasasına yeterince arz edilmedi. Neşriyatımız, bu fikir akımları arasında İslam fikriyatının da yer almasını temin istikametinde olacaktır.

Mecmuamız, İslama zıt olmayan her türlü fikir ve san'ata açıktır. İlim ise zaten İslam'ın dilidir. Mevzuları mücerret halde işlemekten ziyade İslami düşünce ile mukayeseli şekilde tetkik etmek hedefimizdir. Bununla beraber İslami olmasa bile ilmi olma hüviyetini taşıyan yazılara da sayfalarımız arasında yer verilmeyecek değildir. İfadenin sade, Türk dili kaidelerine uygun ve uydurma bir lisanla anı olmasına azami hassasiyet gösterilecektir. Bu bakımdan mecmuamız, en güzel fikirleri, en tatlı bir lisanla anlatan ilim ve irfan erbabının fikir bahçesi olacaktır, inşallah.

Sa'y ü gayret bizden, tevfik ve inayet Allah'tandır.

MAKALELER

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CİLT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1149454

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 26.10.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2023

Dâmigu'l-Bâtıl ve Hatfü'l Münâdil İsimli Eserde Masum İmamın İspatı İçin Sunulan Delillerin Değerlendirilmesi

Ayşe GÜDELOĞLU*

Öz

İslâm tarihinde halifeliğin kimin hakkı olduğu, Müslümanların ihtilafa düştükleri ilk konulardan biridir. Bu ihtilaf, Sünnî iktidara muhalif olan sayısız fırka ortaya çıkarmıştır. Bu fırkalardan biri olan İsmâîlîler, Fâtımî Devleti ile önemli bir siyasî güç elde ettiler. Bu güç İsmâîlî daveti daha etkili bir konuma yükseltti. İsmâîlî davetin merkezinde yer alan masum imam inancı aynı zamanda siyasî bir iddia da taşıyor olması hasebiyle tartışmaların temelini oluşturdu. İsmâîlî âlimler masum imamın gerekliliğini ispat eden eserler kaleme almış, hiyerarşik davet örgütlenmesi ile insanları masum imamı kabule çağırmışlardır. Bu sebeple, İsmâîlîlerle mücadele, Sünnî âlimlerin ve siyasetçilerin önemli gündemlerinden birisi oldu. Makalede, İsmâîlî akideyi savunmak için kaleme alınmış bir eserde masum imamın gerekliliğini ispat için sunulan deliller değerlendirildi. Fâtımî İmametindeki büyük ayrışmadan sonra kaleme alınan eser, ilk İsmâîlî dâîler (davetçi) tarafından düzenlenmiş delilleri aynı ile kullanmıştır. Deliller, yaşanan tarihi gelişmeler ışığında, Sünnî âlimlerin yorumları da dikkate alınarak ve kendi içindeki tutarlılıkları gözetilerek incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bâtinî, İsmâîlî, İmam, Masumiyet, Talim, Tevil.

*İstanbul Üniversitesi, Doktora Öğrencisi, ayse.samsun@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1145-9557

The Evaluation of The Evidence Supplied For The Proof of The Innovative Imam

Summary

In the History of Islam, who has the right to be the caliphate is one of the first issues that Muslims have come into conflict with. This conflict has given to rise numerous sects opposed to Sunni power. The Ismailis, one of these sects, gained an important political power with the Fatimid State. This power raised the Ismaili Da'wah to a more effective position. The belief in the innocent imam, which was at the center of the Ismaili Da'wa, also formed the basis of the discussions, since it also had a political claim. Ismaili scholars wrote works proving the necessity of an innocent imam, and called people to accept the innocent imam with the hierarchical invitation organization. For this reason, the struggle against the Ismailis became one of the important agendas of Sunni scholars and politicians. In the article, the evidence which presented to prove the necessity of an innocent imam in a work written to defend the Ismaili creed was evaluated. The work in question of this article, (in spite of written after the great disintegration in the Fatimid Imamate, used the same proofs arranged by the first Ismaili Dais (the inviter. Evidence has been examined in the light of historical developments, taking into account the comments of Sunni scholars and considering their consistency.

Keywords: Doctrine, Esoteric, Ismaili, Imam, Innocence, Interpretation

Giriş

Dâmigu'l-Bâtıl ve Hatfû'l-Münâdil, 605-612/1208-1215 yılları arasında Yemen'de Dâi'd-duâtlık* yapmış olan İsmâîlî Ali b. el-Velîd'e ait bir eserdir. Bu eser, Abbâsî Halifesi Müstazhir-Billâh'ın (ö. 512/1118) talebiyle İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) tarafından, bâtinî akideyi çürütmek ve bâtinî davet yöntemini açıklamak üzere telif edilen Fedâihu'l-Bâtiniyye ve Fedâilü'l-Müstazhiriyye isimli esere reddiye olarak kaleme alınmıştır. Bu makalede, Dâi'd-duât Ali b. el-Velîd'in, Gazzâlî'nin izah ve itirazlarına cevap verdiği hacimli eserinde masum imamın gerekliliğini ispat sadedinde sunduğu deliller ele alınacaktır.

Bâtinilik pek çok düşünce sistemi tarafından benimsenen bir marifet nazariyesi olmakla birlikte İmam Gazzâlî'nin yaşadığı dönem olan V/XI. asrın sonları ve VI/XII. asrın başlarında Şîi/İsmâîlî fırka için kullanılmaktadır. (Nüveyrî, 1929: 202) İsmâîlî akidenin temelinde Ali b. Ebî Tâlib soyundan gelen ve bir önceki masum imam tarafından vasiyet edilen masum imamın zorunlu varlığı yer almaktadır. (Kirmânî, 1996: 25; Gâlib, ty: 98; Sülemî, 1409: 413) İsmâîlî mezhebini diğer Şîi fırkalardan ayıran husus, imametın Cafer b. Muhammed'den oğlu İsmâîl'e ondan da oğlu Muhammed'e geçtiğine inanmalarıdır. Bilindiği üzere Cafer, oğlu İsmâîl'i vasî tayin etmiş fakat İsmâîl babasından önce vefat etmiştir. Şîi inanişta imamın vasî (halef) tayini nass (kesin hüküm) olarak kabul edilir ve imamet babadan oğluna geçer. Dolayısıyla İsmâîl'in imamlığı nass ile sabit olduktan sonra, yeni imamın İsmâîl'in oğlu Muhammed'in olması gerekmektedir. (Eşârî, 2005: 56; Bağdâdî, 1991: 47)

İsmâîlî inanişın asıl ayırıcı vasfı, imamların her dönem bizzat davetin başında olmalarıdır. İmamlar kendilerini gizleseler bile davet, dâîleri (davetçi) tarafından açıktan açığa yapılmaktadır. (Kirmânî, 1996: 105) Bu durum sebebiyle, siyasî hareketin içinde aktif yer almışlar, siyasî hedeflerini gerçekleştirmek için her alanda çalışmışlardır.

* Dâi'd-duât, dâîlerin başkanı olup mezhep bilgisinde ve bâtinî ibadetlerde rütbe sahibidir.

İsmâîlîlerin, Sünnî dünya tarafından diğer Şii fırkalarından daha çok tehdit unsuru olarak algılanmasındaki en temel etken, bu siyasî mücadeledir. (Daftary, 2017: 178) Bu sebeple, Dâî'd-duât Ali b. el-Velîd'in ortaya koyduğu deliller, Şii/İmâmî akidesinde olduğu gibi gâib imamı** değil, mestur (gizli) da olsa faal imamı ispat etmektedir. Müslümanların onun faal oluşuna muhtaçlığı, bizatihi varlığının delilidir. Fâtımî Devleti'nin kuruluşu ile mestur imamlar devresi bitmiş, Fâtımî halifeler meşru masum imamlar olarak kabul edilmiştir. (Şehristânî, 2016: 265, 266)

İsmâîlî öğretisi, masum imam, masum imama mahsus tevil yetkisi ve bu tevilin masum imamdan talimi olarak özetlenebilecek üç esasa dayanmaktadır. Tevil ve talim yine imama râci olduğu için öğretinin merkezinde masum imamın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Masum imamın gerekliliği ve hali hazırda var olduğu ispatlanırsa tevil ve talim imamın mülazımı olarak var olacaktır.

1. Masum İmamı İspat Eden Deliller

1.1. Hikmet Delilleri

Dâî'd-duât İbnü'l-Velîd, masum imamın varlığını her birine burhan dediği ve çoğu birbirine irca edilebilecek on dört delil ile ispat etmektedir. İbnü'l-Velîd'in ortaya koyduğu deliller başta Sünnîler olmak üzere masum imamdan talimi kabul etmeyen fırkaların iddialarını çürütmek üzere tanzim edilmiştir. Bütün bu delillerin ana fikri, masum imamın, Allah'ın adalet ve hikmetinin bir gereği olmasıdır. İbnü'l-Velîd'e göre, Kur'ân-ı Kerim'deki pek çok ayet, masum imama işaret etmektedir fakat hasımları bu ayetleri yanlış tevil etmektedirler.

** Hicri 260 yılında babasının ölümü ile ortadan kaybolan ama gelmesi beklenen On İkinci İmam

Masum imamın mevcut ve faal olduğunun birinci burhanı, bir elçinin getirdiği bütün hikmetlerin, zamanında yaşayanlar tarafından idrak edilmesinin mümkün olmamasıdır. Elçi, sınırlı bir ömre sahip olduğuna göre vahyin hikmetlerini açıklamaya devam edecek bir vasînin olması şarttır. Haddizatında Resûlullah'ın s.a.v. Arap ve Aceme sunduğu Kur'ân-ı Kerim mucizesi, işte bu her asır devam eden ve bâtinî tevil ile ortaya çıkan hikmetlerdir. İddia edildiği gibi mucizeyi Kur'ân-ı Kerim'in Arapça belagatinde görmek, Arapça bilmeyenler için mucizeyi hükümsüz kılmaktadır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 207; Sülemî, 1409: 428)

İkinci burhan, elçinin getirdiği şeriatı, ziyade ve noksanlıklardan koruyacak bir vekilin şart olmasıdır. Ümmetin âlimleri hata ile malul oldukları için bu vekâleti yerine getiremezler. Hikmete uygun olan, şeriatın hatadan korunmuş biri tarafından korunmasıdır, aksi durum sonradan gelen Müslümanlara zulüm olurdu. (İbnü'l-Velîd, 1982: 154)

Üçüncü burhan, Arapçanın teville müsait bir dil olması ve doğru tevilin ancak masum imamdan talimle öğrenilebileceğidir. Talimi kabul etmeyenler Kur'ân-ı Kerim'de geçen pek çok ibareye mecaz diyerek kendi reyleri ile anlam vermekte ve böylece Kur'ânî ibareyi hükümsüz kılmaktadırlar.

İbnü'l-Velîd, kendilerine yöneltilen, "Açıkça Kur'ân ve sünnetten yüz çevirme çağrısı yapamadıkları için kendilerince teviller yaparak şeriatı iptal etmeye çalışıyorlar." (Gazzâlî, 1964: 55) suçlamasını hasımlarına yöneltir. Mesela "yed/el" kelimesine, kimi kudret, kimi nimet ve minnet kimi de uzuv der. Arapça bütün bu manaların verilmesine müsaittir. Öyleyse hangisinin doğru olduğuna nasıl karar verilecektir? (İbnü'l-Velîd, 1982: 154) Bu durumun en meşhur örneklerinden biri Allah'ın arşa istivâsıdır. Masum imamın hasımlarından bazıları buna gerçek anlamda istivâ derler ki bu kulların fiiline benzerlik sebebiyle tecsîme (cisimleştirme) götürür. Tecsîmden sakınmak isteyenler de istilâ manası verir ve Allah'ın arşa hâkimiyetine işaretle güya O'nu övmüş ve yüceltmiş olurlar.

İbnü'l-Velîd, buna, "Arş Allah'ın yaratması iken, onu istila etmek Allah'ın şanına nasıl bir iftihar konusu olabilir?" diyerek itiraz eder ve bütün bu ve benzeri çıkmazlardan kurtulmak, sözün asıl maksadını bilmek için masum bir imamın şart olduğunu söyler. (İbnü'l-Velîd, 1982: 231) Fakat İbnü'l-Velîd masum imamın istivâ konusundaki açıklamasından hiç söz etmez.

İbnü'l-Velîd'e göre, İsmâîlîlerin hasımları sadece fikhî değil itikadî konularda bile ihtilaf halindedirler. Tevil yapmakla kendileri suçlanmaktadır. Fakat yetkileri olmadığı halde tevil yapanlar hasımlarıdır. İbnü'l-Velîd, Âl-i İmrân sûresindeki müteşâbihât karşısındaki tavrı konu alan "...Oysa onun yorumunu ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar (Râsîhûn) da 'Biz ona inandık, hepsi Rabbimizdendir' derler." (Kurân-ı Kerîm, Âli İmrân 7) ayetini imamın tevil yetkisine delil gösterir. Arapça dil kurallarına göre, bir önceki manaya hamledilen ibare muarız olamaz. Dolayısıyla ayet, "Allah bilir, râsîhûn da bilir" şeklinde anlaşılır ve râsîhûn, masum imamlardır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 202)

Dinî düşüncenin en problemlî meselesi olan kader dâhil, masum imam için bilinmez bir konu yoktur. Bir adam Masum İmam Cafer es-Sâdık'a "Halk mecbur mudur?" diye sorduğunda "Allah, kulunu günaha icbar edip sonra cezalandırmaktan adildir" diye cevap verir. "İzinli/ yetkili midir?" sorusuna "Allah, birinin mülkünde sultan olmasından yücedir!" der. Kafası karışan adama İmam, "Bu, cebr ve tefvîz arasında bir durumdur ki, ilimde râsîh olanlardan başkası anlayamaz" der. (İbnü'l-Velîd, 1982: 28)

Dördüncü burhan, insanların tabiatlarının farklı ve olayların sınırsız olmasıdır. Bu karmaşa içinde adil olarak hükmedecek biri şarttır. Aksi hal, fikrî bir anarşi ortaya çıkarır ki İsmâîlîlere hasım olanların yaşadığı da tam olarak budur. Bunlar sabah bir fetva verirler, akşam bu fetvadın dönerler. Horasanlı bir gencin, Ebû Hanîfe'den aldığı fetva ile beldesinde kazaî hükümler verdikten sonra ertesi yıl fetvanın değiştiğini öğrenmesi üzerine yaşadıkları, fikrî anarşiye iyi bir örnektir.

İmam Mâlik'in fetvalarının yazılmasına izin vermemesi benzer güvensizliğin bir diğer örneğidir. Mezheplerden birinin olur dediğine diğeri olmaz demektedir. Farklı tabiatlar ve sınırsız hadiseler karşısında sabit din, imamlardan öğrenilir. Masum imama tabi olanlar arasında ihtilaf yoktur. (İbnü'l-Velîd, 1982: 173, 174)

İsmâîlîlere göre, talim, ihtilafı ortadan kaldıran tek yöntemdir. "Allah sizi hiçbir şey bilmez bir halde analarınızın karnından çıkardı."(Kurân-ı Kerîm, Nahl 78) ayetinde işaret edildiği üzere her şey öğrenme iledir. Çocuklar babalarından ve hocalarından onlar da kendi baba ve hocalarından öğrenirler ve bu silsile, Âdem a.s. peygambere kadar geriye uzanır. Âdem de a.s. Allah Teâlâ'dan öğrenmiştir. Âkil kişiler arasında kabul görmüş, insanlar arasında meşhur olmuş zarurî bilgilerin bile başlangıcı öğrenme iledir. Burada aklın işlevi hasımların zannettiği gibi hüküm koymak değil, hidayet imamlarından gelen hakkın sıhhatini, batılın butlanını anlamaktır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 181)

Beşinci burhan, bizatihi Allah Teâlâ'nın adaletidir. "Oysa sen onların içinde iken Allah onlara azap edecek değildi." (Kurân-ı Kerîm, Enfâl 33) ayetinde ifade edilen emniyeti, Resûlullah'ın s.a.v. vefatından sonra gelen ümmeti de yaşamaya hak sahibidir. "Onlara, 'Gelin, Allah'ın peygamberi sizin için bağışlanma dilesin'..." ayetinde geçtiği gibi kendileri için bağışlanma dileyebilecek bir makama da ihtiyaçları vardır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 156) Beşinci hikmet gereği, Resûlullah'a s.a.v. atıfta bulunan bütün ayetlerin hükmü, yerine geçecek imam ile devam edecektir.

Altıncı burhan, "Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle davet et ve onlarla en güzel bir biçimde mücadele et." (Kurân-ı Kerîm, Nahl 125) ayetindeki hikmetin devam etmesinin gerekliliğidir. Zira bazı davetler vardır ki zahirine hamledilirse hikmet değil, oyun eğlence yani anlamsızlık ifade eder. Hac menâsiki (uygulamaları) bunun en güzel örneğidir.

Taşı selamlamak, tırnak ve saç kesmekten uzak durmak, hervele (hızlı yürüyüş) yapmak, şeytan taşlamak vs. tevil olmazsa hikmeti anlaşılamayacak fiillerdir. İşte imamlar, zahirinden anlaşılmayan hikmetleri tevil ile ortaya çıkarmak için gereklidir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 203-206)

Yedinci burhan, “Onların mallarından, kendilerini hem temizleyip hem de arındıracağın bir sadaka al. Bir de haklarında dua ediver, çünkü senin duan onların kalplerini yatıştırır.” (Kurân-ı Kerîm, Tevbe 103) ayetindeki hükmün devam etmesinin imkânıdır. Resûlullah'tan s.a.v. sonra da Müslümanların mallarından onları temizleyip arındıracak, sadakaları alacak biri gereklidir. Böylece Allah'ın emri yürürlükte olmaya devam edecektir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 156)

Sekizinci burhan, şeriatın bihakkın devamını sağlamak için masum imamın gerekliliğidir. Şeriat, ihtiva ettiği kurallar ile fitne kapılarını kapatmak istemiştir. Öldürme, asma, recm, hadler vs. bu kurallardan bazılarıdır. İnsan tabiatı gereği günah işleyemeye meyyal olduğu gibi, kendisine acı veren cezaları da kabul etmek istemez. İşte bu mühim ve zor vazifeyi yerine getirecek, namazı kıldırıp zekâtlarını kabul ettiği gibi kazâî işlerini de üstlenecek, şeriatı kaim kılacak bir imam şarttır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 157)

Dokuzuncu burhan, anlaşmazlıklar için Resûlullah'a s.a.v. başvurma emridir. “...Bir şey hakkında anlaşmazlığa düştünüz mü, eğer Allah'a ve ahiret gününe gerçekten inanan müminler iseniz hemen onu Allah'a ve peygamberine arz edin.” (Kurân-ı Kerîm, Nisâ 59) ayeti gereği, müminler arasındaki nizada Allah'ın emrini bildirecek olan merci Resûlullah'tır s.a.v.. Fakat Resûlullah s.a.v. kıyamete kadar ümmetinin arkasında olamayacağına göre, Allah'ın emrini devam ettirecek ve Resûlullah'ın s.a.v. makamına vekalet edecek biri şarttır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 157)

Onuncu burhan, bir önceki burhanın gerekçesi niteliğindedir. “Ayrılığa düştüğünüz herhangi bir şey hakkında hüküm Allah’a aittir” (Kurân-ı Kerîm, Şûra 10) ayeti gereği, ihtilaflar kişisel izah ya da çıkarımlarla çözülmeyecektir. Allah, ihtilaflar hususunda kullarını kıyasa başvurmaktan menetmiş, ilahî emre başvurmamayı emretmiştir. Bu merci Resûlullah’ın s.a.v. ölümünden sonra da var olmalıdır ki ilahî talep yerine getirilsin. İşte bu yüzden, her zamanın bir imamı olmalıdır. (İbnü’l-Velîd, 1982: 158)

On birinci burhan, “Günün birinde her sınıf insanları imamları/ önderleri ile çağıracağız” (Kurân-ı Kerîm, İsrâ 71) ayetidir. Yeryüzünde imamların olmadığı bir zaman dilimi olsaydı Allah’ın sözü -hâşâ- yalan olurdu. (İbnü’l-Velîd, 1982: 158)

On ikinci burhan, “Ey iman edenler! Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin ve sizden olan idarecilere -ulu’l-emr- de itaat edin” (Kurân-ı Kerîm, Nisâ 59) ayetidir. Bir ayette birbiri ile bağlı, biri diğerini gerektiren üç itaat vardır. Bu emrin muhatabı Resûlullah s.a.v. zamanında yaşayan bütün müminlerdir. Fakat onun vefatından sonra da bu emir devam edecektir ve yerine kaim biri olmazsa sonradan gelen müminler teklif-i mâ lâ yutâk/yerine getirilemeyecek teklif ile karşı karşıya kalmış olacaklardır. Allah’ın itaati farz kıldığı kimseyi ortadan kaldırması düşünülemez. (İbnü’l-Velîd, 1982: 158)

On üçüncü burhan, Allah’ın, insanlara, razı olmadığı fiillerinin sonuçlarını bildirmesinin yüce adaletinin bir gereği olmasıdır. Zira Allah insanı hayrı ve şerri yapabilecek kudrette yaratmıştır. Sonra onlara Peygamberleri yolu ile doğru ve yanlışını bildirmiştir. Resûlullah’tan s.a.v. sonra da insanların “Bize bir müjdecî ve uyarıcı gelmedi” dememeleri için bu vazifeyi sürdüreceği bir gereklidir. Aksi durumda insanlar mazeret sahibi olurlar. (İbnü’l-Velîd, 1982: 159)

On dördüncü burhan, bütün insanların aynı seviyede akıl ve kudret sahibi olmaması, aciz durumda olanların korunup gözetilmesinin gerekliliğidir. Allah nasıl ki felekleri, yıldızları ve diğer tüm unsurlarıyla akılsız ve kudretsiz yarattığı dünyanın nizamını mukarrabîn (huzura en yakın) melekleri ile korumakta ise akıl ve kudret yoksunu insanlar da masum imamlar sayesinde hayatlarını ikame edebilmektedirler. (İbnü'l-Velîd, 1982: 159)

1.2. Masum İmamı İspat Eden Aklî Deliller

Aklî deliller, Gazzâlî'nin eseri Fedâihu'l-Bâtınıyye'de bâtînîlere isnat ederek sunduğu ve meşhur bir kelâmî akıl yürütme yöntemi olan sebr (eleme) ve taksim yolu ile imamın gerekliliğini ispat eden önermeler dizgesidir. İbnü'l-Velîd, akidelerinin bu önermelerin neticesine bağlı olmadığını, ısrarla beyan ettiği üzere hidayet imamlarından alınma olduğunu söylese de önermelerin içeriğini savunur. (İbnü'l-Velîd, 1982: 279; Kirmânî, 1996: 74-76) Dolayısıyla birbiri üzerine ikame edilen sekiz önermeden müteşekkil bu deliller, masum imamın gerekliliğini ispat için kullanılmıştır.

Birinci önerme: "Hakkında konuşulan her şey ya haktır ya batıdır. Hak bir tanedir, batıl ise çoktur." (İbnü'l-Velîd, 1982: 275) Hasımların içinde buldukları ihtilaf hali dile gelmeyecek kadar çoktur ve bu hal onların hak üzere olmadıklarını gösterir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 322)

İkinci Önerme: "Bir şeyin ya hak ya da batıl olacağı kesin olduğuna göre, hak olanın bilinmesi gerekir." (İbnü'l-Velîd, 1982: 275) Gazzâlî, bu önermeye, dünyada olmuş, hali hazırda olan, gelecekte olacak ve haklarında deliller ile konuşulan pek çok olay, haber vardır ki hepsinin bilinmesi mümkün değildir diyerek itiraz eder. (Gazzâlî, 1964: 92) Fakat İbnü'l-Velîd de bu önermenin mevcut haliyle üzerinde konuşmaya ve tartışmaya uygun olmadığını söyler. Kendi kasıtlarının sadece dinî konular olduğunu yineleyerek, önermeyi dinî-dünyevî tüm haberler için genişletip itiraz etmeyi mugâlâta (laf kalabalığı) yapmak, konuyu saptırmak olarak tanımlar.

Üçüncü önerme: “Hakkın bilinmesi ya nazar ile ya da talim ile olur. Nazar ihtilaflarla dolu olduğuna göre hak, talim ile bilinir.” (İbnü'l-Velîd, 1982: 275) Dinî konuları öğrenmek için bir muallime muhtaç olduğumuz kesindir. Bunu inkâr eden kişi ya kendisi bizzat vahiy alıyordur ya da muallimsiz öğrenen ilk kişidir ki ikisi de batıldır. Zira ayette, “Allah sizi hiçbir şey bilmez bir halde analarınızın karnından çıkardı.” (Kurân-ı Kerîm, Nahl 78) buyrulmuştur. Resûlullah s.a.v. gereken her şeyi açıkladı ve öğretti ondan başka ve ondan sonra bir muallime ihtiyacımız yoktur diyen, Resûlullah'ın s.a.v. sadece kendi zamanı için değil bütün zamanlar ve insanlar için mübeyyin ve muallim olduğunu kabul etmiyor demektir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 274) Bu ise “Seni ancak bütün insanlar için gönderdik” (Kurân-ı Kerîm, Nahl 78) ayetini inkâr etmektir.

Gazzâlî, imamın bütün bu bilgileri nasıl elde ettiğini sorgular. Ona göre, her hadiseyle ilgili mütevatir (kesin) bilgiye sahipse bu peygamberlik iddiasıdır ve mucize göstermelidir. Ayrıca bütün ihtiyaçların ve ihtilafların tek kaynağı kendisi ise ve bunları nass ile açıklıyorsa Nuh a.s. kadar ömrü olsa yetmez. Fakat İbnü'l-Velîd için bu sorunun cevabı son derece basittir. Şöyle ki: Resûlullah s.a.v. kıyamete kadar olacak her olayı toptan aldı ve aynı şekilde vasîsi Hz. Ali'ye r.a. teslim etti. Bu meyanda Hz. Ali r.a. “Beni yitirmeden önce bana sorun. Kur'ân'ı en iyi bileniniz benim.” sözüyle her şeyi bildiğini ifade etmiştir. Rivayete göre Hz. Ali r.a. ilimde öyle bir noktadadır ki “Perde kalksa yakınlığım artmaz!” demiştir. Bir başka rivayette de bizzat Resûlullah'ın s.a.v. kendisine, kıyamete kadar olmuş ve olacak her şeyi idrak edeceği, her biri bin kapıya açılan bin ilim kapısı öğrettiğini ifade etmiştir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 344) Onun ilimdeki seviyesine bizzat Resûlullah s.a.v. “Ben ilmin şehri, Ali kapısıdır. Kim ilim elde etmek isterse kapıya gelsin.” sözüyle işaret etmiştir. Bu durum Hz. Ali'den (r.a.) iki oğluna onlardan da nesillerine geçerek devam etmiştir. (Küleynî, 2007: 164; (İbnü'l-Velîd, 1982: 348)

Dördüncü önerme: “Kendisinden talim edilen kişi ya masumdur ya değildir. Masum olmadığında hata ve ihtilaf söz konusu olacağı için masum olması gereklidir.” (İbnü'l-Velîd, 1982: 275)

Beşinci önerme: “Gerekliliği anlaşılan masum imam, hâlihazırda dünyada mevcut mudur değil midir? Masum imamın yokluğu hakka zulüm olacağı için mevcut olması gerekmektedir.” (İbnü'l-Velîd, 1982: 275) Resûlullah'ın s.a.v. ümmetine rahmet olarak aralarında bulunması, onların sadakalarını kabul edip onları tezkiye etmesi, onlar için bağışlanma dilemesi ve her davayı karara bağlayıcı oluşu sadece yaşadığı döneme hasredilirse sonradan gelen insanlara haksızlık olurdu. Bu durum, insanlar için Allah'a karşı bir mazeret teşkil eder. Bu yüzden Resûlullah'ın s.a.v. makamında kaim ve onun vazifesini sürdürecektir bir masum imamın varlığı gereklidir.

Altıncı önerme: “Masum öğretici ya gizleniyordur ya da davette bulunuyordur. Gizlilik ismet sıfatına hâlel getireceği için açık davet üzere olmalıdır.” (İbnü'l-Velîd, 1982: 276) İsmâîlîler işte bu önerme ile İmâmîye Şîîlerinden ayrılmaktadırlar.

Yedinci önerme: “Dünyada bu davette bulunan bir tek imam vardır.” (İbnü'l-Velîd, 1982: 276) Allah'ın lütfu ile ki masum olduğunu iddia eden başka biri yoktur. İmamın hasmı yani aynı iddiada bulunanı değil münkiri vardır. Allah hakkı dimdik ayakta tutmak ve rahmetiyle Müslümanların kalbini şüpheden korumak için böyle bir iddia ile ortaya çıkılmasına izin vermemiştir. (Gazzâlî, 1964: 76; İbnü'l-Velîd, 1982: 276)

Sekizinci önerme: “Bu durumda masum imam, hali hazırda İmam olduğunu iddia edendir.” Dünyada Resûlullah'a s.a.v. niyabet eden başka bir ev yoktur. Dolayısıyla başka bir masum imam da olamaz. (İbnü'l-Velîd, 1982: 276)

Görüldüğü üzere bütün delillerin temelinde dinin hata ve ihtilaftan korunması yatmaktadır. Fakat hata ve ihtilaf, İsmâîlîlerin muarızları için, masum imamı kabule icbar edecek bir sorun değildir. Bilakis, özellikle şeriâtın amelî boyutu zan üzere kurulmuştur ve zanda hata olabileceği kabul edilmiştir. (Gazzâlî, 1964: 100) Şîîler nezdinde masum imamın icra ettiği vazifeyi, Sünnî dünyada âlimler yerine getirmektedir ve Sünnîlere göre âlimler arasındaki mevcut ihtilaf, İbnü'l-Velîd'in iddia ettiği gibi butlana (batıllık) değil rahmete işaret etmektedir.

1.3. İmamın Masumiyetini İspat Eden Deliller

İsmâîlî akide, var olan imamın aynı zamanda masum olması gerektiğini söyler. Bu sebeple Gazzâlî, Fedâihu'l-Bâtıniyye isimli eserinde özellikle imamın masumiyetine itiraz etmekte, bunun sadece peygamberler için söz konusu olduğuna işaret etmektedir. (Gazzâlî, 1964: 148) Fakat İsmâîlîlik için imamın masumiyeti bütün sistemin üzerine kurulduğu bir öğretilerdir. İmamın gerekliliği için sunulan deliller, imamın masumiyetini de zımnen ihtiva etmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Velîd, masumiyet için ayrıca yedi burhan daha tanzim etmiştir.

İmamın masumiyetinin ilk ve en büyük delili, hikmet delillerinde zikredildiği üzere onun Resûlullah'ın s.a.v. makamında kaim olmasıdır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 266)

İkinci burhan, imamın, Peygamberin görevlerinden olan zekât, sadaka, humusları alıp yerlerine sarf etme yetkisinin olmasıdır. İnsanların malları hususundaki hassasiyetleri dikkate alındığında bu yetkide olan birinin masum olması gerekir ki zan ve töhmet altında kalmamasın, insanların itimadı tam olsun. (İbnü'l-Velîd, 1982: 266)

Üçüncü burhan, imamın, vazifesi gereği marifet makamında olmasıdır. İnsanlar dinî konuları ona danışmaktadır. İsmet sahibi olmasa, yapacağı hatalar sebebiyle, hidayet imamı olmasına rağmen insanların dalaletine sebep olabilir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 266)

Dördüncü burhan, şeriatla hadleri uygulayacak kişinin kendisinin, haddi gerektirecek bir halde olması caiz değildir. Dolayısıyla imamı, had gerektirecek suçtan ve bir başkasının da ona had uygulamasından koruyacak bir sıfat olarak ismet gereklidir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 267)

Beşinci burhan, namaz kıldırmak, cihat yapmak gibi şerî vazifelerin, imamla ilişkili olmasıdır. İmam masum olmaz ise, mesela namazda temiz olduğundan ya da cihatta zalim olmadığından emin olunamaz, bütün ibadetlere şek hâkim olur ki bu hal ateşe götürür. (İbnü'l-Velîd, 1982: 267)

Altıncı burhan, Allah'ın imama itaati farz kılmasıdır. "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin ve sizden olan idarecilere de itaat edin" (Kurân-ı Kerîm, Nisâ 59) ayetinde imam Resûlullah'a s.a.v. itaat ile birlikte anılmıştır. Hikmet gereği şerefli ile alçak, temiz ile pis birlikte zikredilmez. Birlikte zikredilenlerin emsal olması gerekir. Resûlullah s.a.v. masum ve kendisine itaat vacip olduğuna göre, imamın da masum ve kendisine itaat vacip olmalıdır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 267)

Yedinci burhan, Resûlullah'ın s.a.v. vahyin makarrı (yeri), ilim ve hikmetin kaynağı olması ve ümmetin kurtuluşunun, bu kaynaktan neşet eden ilmi eda etmesinde oluşudur. Resûlullah s.a.v. dünyadan ayrıldıktan sonra ümmetin ona tabi olması ya da ümmetin tek seferde bütün ilimleri idrak etmesi söz konusu değildir. Bu durumda ilim ve hikmetin, Resûlullah'ın s.a.v. makamında kaim olacak kişi tarafından devam ettirilmesi şarttır. Bu emaneti yerine getirecek kişinin emin, güvenilir, hıyaneti mümkün olmayan masum biri olması gerekir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 268)

İbnü'l-Velîd, kitabında Emevîler döneminde Kûfe kadılığı yapmış İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) ile Ömer b. Ezine isimli bir bâtininin konuşmasına uzunca yer vermiştir. Aralarında geçen konuşma, yukarıda serdedilen delillerin tesirini test eder niteliktedir. İbn Ezine, İbn Ebî Leylâ'yı kadılık makamında ziyaret ederek, insanların sorunlarını nasıl çözdüğünü, neye göre helal neye göre haram dediğini incelemiştir. Görüşme sırası kendisine geldiğinde, "Bir kişi onlara kan, mal ya da namus davası ile geldiğinde bir hüküm verdiklerini aynı kişi mesela Basra kadısına gitse başka bir hüküm alabileceğini, aynı Rabb'e ve Kitab'a inandıkları halde bu ihtilafın nasıl olabildiğini" sorar. Makamına yaslanmakta olan İbn Ebî Leylâ doğrular. Muhtemelen muhatabının kastını anlamıştır. Bir hükmü Kur'ân'da ya da sünnette bulurlarsa buna muhalefet etmelerinin mümkün olmadığını aksi durumda içtihat ettiklerini ve dolayısıyla ihtilaf edebileceklerini söyler. Nitekim Ömer b. el-Hattâb da bir davaya hükmettiğinde kendisini takdir edenlere, doğru mu yoksa hata mı yaptığını bilmediğini söylemiştir. Ebû Bekir bu minvalde "Ya Rabbi ben kendi reyimle bir hüküm verdim. İsbabet ettimse senin yardımınla, hata ettimse kendimdendir." demiştir.

Ümmet Ebû Bekir ve Ömer'in kendi reyleri ile hükmettiklerinde icmâ' etmiş ve bugüne kadar bunu sünnet edinmişlerdir. Aynı şekilde, Mu'âz b. Cebel de Resûlullah s.a.v. kendisine nasıl hükmedeceğini sorduğunda Kitap ve sünnette bulamadığı hususlarda içtihat edeceğini söylemiştir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 306)

İbn Ebî Leylâ'nın cevabının İbn Ezine'yi ikna etmeyeceği açıktır. Örnek olarak sunduğu isimler, bâtinîler nezdinde sabıkalı isimlerdi ve hüccet olmaları imkânsızdı. İbn Ezine, kendi arzusu doğrultusunda konuşmaya yön vermeye başlar ve içtihadın zan olduğunu, zannın haktan hiçbir şey ihtiva etmediğini, insanların çoğunun, bir ilme tabi olmaksızın hevâlarına uyararak dalâlete düştüğünü söyler. Bu sözler Kur'ânî ifadelerdi ve karşı çıkmak söz konusu değildi. İbn Ezine, Hz. Ali'den kadıların üç sınıf olduğunu biri hariç ikisinin helak olduğunu nakleder. Helak olanlar bilerek zulmedenler ve içtihat edip isabet edemeyenlerdir. Kurtulan ise ne içtihat eder ne de uydurur; o tâbi olur. (İbnü'l-Velîd, 1982: 306)

İbn Ebî Leylâ, İbn Ezine'den içtihadın haktan bir şey ihtiva etmeyen bir dalalet ve hevâya tabi olmak olduğuna dair ispatını ister. İbn Ezine'nin ispatı, herhangi bir davaya içtihatla helal ya da haram dendiğinde onun Allah katında gerçekten helal ya da haram olduğundan emin olunmamasıdır. İşte bu zandır ve zanna uymak dalalettir. Emin olmadığı bir meselede, muhalifi ondan farklı içtihatla bulursa, onun daha doğru olma ihtimaline rağmen kendi içtihadına meyletmesi de hevâya tabi olmaktır. (İbnü'l-Velîd, 1982: 306).

İbnü'l-Velîd'in aktarımına göre İbn Ebî Leylâ ikna olmuş ve rey/ içtihadın zan ve hevâ olduğunu kabul etmiştir. Peki, bu durumda Resûlullah'ın s.a.v. Mu'âz'a söylediklerinin anlamı nedir? İbn Ezine, Mu'âz'ın reye ihtiyaç duyması için önce Kitabı ve sünneti bütünüyle ihata edip onda gerçekten bu hükmün bulunmadığına karar vermesi gerektiğini söyler ki bu da dine noksanlık atfetmek olur. "Durmuşlar da cahiliyet devrinin hükmünü mü arıyorlar. Allah'tan daha güzel hükmedecek de kimmiş? Ama bunu ancak kesin inanca sahip bir toplum anlayabilir." (Kurân-ı Kerîm, Mâide 50) ayeti gibi, Allah'ın kitabıyla hüküm verilmesi meyanında pek çok ayeti delil getirir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 309-310)

İbn Ezine, Kitabın insanların ihtiyacı olan bütün helal ve haramları nasıl içereceği sorusuna, küçücük bir çekirdekten nice bahçelerin çıkmasını örnek vererek cevaplar. İlim de böyledir hatta daha fazlasına münasiptir. Çünkü ilim daha latif, daha ince ve mertebe olarak daha yücedir. Kur'ân hükmün usul ve illetlerini muhtevi bir kitap olarak, bütün ilim türlerini, bütün hüküm kaynaklarını şamildir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 310)

Bu açıklama da İbn Ebî Leylâ'yı ikna etmiştir. Geriye bu ilme kimin sahip olabileceğini ispat etmek kalmıştır. İbn Ezine, peş peşe naklettiği ayetlerdeki Müslüman sıfatlara sadece Hz. Ali'nin sahip olduğunu söyler. Ayrıca Resûlullah s.a.v. onu Yemen'e gönderdiğinde "Sen beni gönderiyorsun ama benim yaşıma henüz genç ve benim kadılık ilmim yok." demiş, Resûlullah s.a.v. da eli ile göğsüne vurarak "Allah kalbine hidayet diline doğruluk versin" buyurmuştur. Hz. Ali, o günden beri hiçbir hükmünde şüphe duymadığını söyler. Bu haberden sonra kim Hz. Ali'yi hata ile suçlarsa nübüvveti yalanlamıştır. Ondan önceki halifeler bile, haram helal bilgisinde, Kur'ân'ın tevilinde, nassların hükmünde ona muhtaçtı. (İbnü'l-Velîd, 1982: 311)

İbn Ebî Leylâ, neden bu gerçeğin insanlar nazarında genel kabule mazhar olmadığını sorar. İbn Ezine yine bir misalle cevap verir. "İnsanlar, yalnızca bir hidayet ve yol gösterici ile çıkabilecekleri bir mağaraya girmişlerdir. Bazıları oradaki lezzetlere aldanır ve kalmak isterler. Yol göstericileri karşı çıktığında, bir kısmını öldürürler. Kurtulanlar kaçar ve geridekiler rehbersiz kalır. İşte onların bu kaybolmuşluklarının sebebi yine kendileridir. İbn Ebî Leylâ tasdik etmekten başka yol bulamaz. (İbnü'l-Velîd, 1982: 313)

2. Delillerin Değerlendirilmesi

Genelde Şîî özelde İsmâîlî âlimler imamın gerekliliği ve imametinin ispatı ile ilgili pek çok eser telif etmişlerdir. Kadı Numan b. Muhammed (ö. 363/974), Ebû Ya'kûb es-Sicistânî (ö. 393/1003), Hamîdüddin el-Kirmânî (ö. 411/1020) bunların en tanınmışlarından. Nitekim İbnü'l-Velîd'in yukarıda sunulan delilleri, Kirmânî'nin el-Mesâbih fi İsbâtî'l-İmame isimli eserinde imamın ispatı adına sunduğu deliller ile aynıdır. İbnü'l-Velîd'i bizim için özel yapan, bütün bu delilleri Sünnî dünyanın önemli mümessillerinden İmam Gazzâlî'ye reddiye niteliğinde derlemesidir. İbnü'l-Velîd bu durumu eserinin girişinde "Hak ile dalga geçen, sıdk erbabını ta'n eden, batıl ve takipçileri üzerinde taassup gösteren, şeytan ve avanesini destekleyen ve bizi cevap vermek durumunda bırakan bir kitap!" (İbnü'l-Velîd, 1982: 29) sözleriyle ifade eder.

İsmâîlî akidede imamın ilahî sıfatlarla muttasıf olduğu hatta ilah olduğunu iddiaya varan aşırı görüşler bulunmaktadır. Mesela imamın, varlığın gayesi olduğu, bütün canlılar için vücut bulduğu, mekânın ondan hâlî (boş) olamayacağı gibi onu ihata da edemeyeceğini söylerler. İmamın zatının ilahî, hayatının sermedî (sonsuz) olduğuna inanırlar ve sıfatlarla ortaya çıkmasaydı halkın ona ulaşmasının mümkün olamayacağını iddia ederler. (Zahîr, ty.: 300; Sülemî, 1409: 421; Hüseyin, 1959: 158, 159) Benzeri örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bununla birlikte İbnü'l-Velîd'in bu eserinde imamı ilahî sıfatlara tavsif eden açıklamalara rastlamıyoruz. İmam en fazla peygamberliğe denk bir makama çıkartılmıştır. Nitekim Gazzâlî de İsmâîlî imametini "Masumlukta ve hakikate muttali olmakta nebiler gibidirler. Şu farkla ki vahiy almazlar." (Gazzâlî, 1964: 42) sözleriyle özetler. Gazzâlî, eserinde, yukarıda ifadesi geçen aşırı görüşlerden bahsetmez. Muhtemelen bu tür aşırı görüşleri cevap vermeye bile değer görmemiş, tartışma konusu yapmamıştır. (Sülemî, 1409: 440) Zira küfrü bu kadar açık sözlerin insanları ifsat etme ihtimali her zaman daha düşüktür.

İmamın ispatı için sunulan on dört delil incelendiğinde, hepsinin şeriatın ihtilaflardan korunması, bir insan ömrüne sığmayacak hikmetlerinin devamı, ümmetin aralarında bir peygamber olmasıyla yaşadıkları ayrıcalıklı durumun sonradan gelenler için de yaşanması olarak özetleyebileceğimiz üç maksat üzerine bina edildiği görülür. Hikmetli görünen bu izahat kabul edildikten sonra bütün ayet ve hadisler bu anlayışa göre tevیل edilir. Bunun hiç de zor olmadığı, yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılacaktır. Bununla birlikte, Allah'ın varlığı, birliği, peygamberlik, hesap, cennet, cehennem gibi inanç esasları, namaz, zekât, oruç gibi ibadetler ve daha pek çok şer'î mesele Kur'ân-ı Kerim'de ve Resûlullah'ın s.a.v. sünnetinde zâhir ve muhkem şekilde yer alırken, iddia edildiği gibi temel bir mesele olan imametin, tevillerle ispat edilmeye çalışılması sorun arz etmektedir.

Şeriatın bozulmalardan korunması, nassların doğru tevیلinin yapılması ve tabiatları farklı insanların ihtiyaçlarını karşılamak için fikri anarşiye düşülmemesi için imamın şart olduğunu ifade eden ikinci, üçüncü ve dördüncü burhanlar, huzurun, ittifakın ve hakikatin imama ittibada olduğunu savunur. (Kirmânî, ty.: 74)

İbnü'l-Velîd'in de yaptığı gibi İsmâîlî öğreti içinde akıl, ihtilafların kaynağı olarak gösterilmiş ve karar verici makamından indirilmiştir. Akıl bir kere mahkûm edilince, Gazzâlî gibi büyük bir kelimacı bile onlara iddialarındaki tenakuzu gösterememiştir. Meşhur dinler tarihçisi Şehristânî (ö. 548/1153), onlarla yaptığı konuşmaların beyhudeliğinden bahseder. Onlara, maksadın öğreticinin şahsı değil öğretmesi olduğunu, onların ilim kapısını kapatarak taklit kapısını açtığını, delilsiz olarak bir yola girmeyi hiçbir akıllı kişinin kabul etmeyeceğini sarahatle ifade eder. Fakat Şehristânî gibi bir âlimin bile aldığı cevap: "Senden mi öğreneceğiz?"dir. (Şehristânî, 2016: 273) Zira bilginin tek kaynağı imamdır ve imamın masumiyeti ondan gelen bilgilerin sorgulanmasına engeldir. (Cebel, 2002: 286)

İbnü'l-Velîd için hasımlarının dalalette olduklarının en büyük delili, içinde buldukları ihtilaflı durumdur. Mezhep imamlarının içtihat farklılıklarından ya da nasslara yaptıkları farklı tevillerden örneklerle iddiasını teyit eder. Tek bir makama yani masum imama ittiba edildiğinde ihtilaf kalmaz, din zan ve tahriften korunmuş olur.

Bununla birlikte genelde bâtinî akımların, özelde İsmâîlîğin İbnü'l-Velîd'in iddia ettiği gibi ittifak üzere olmadığı tarihi bir vakıadır. Tarihçiler, imam esaslı bâtinî fırkaların isimlerini nakletmekte zorlanır. (Cebel, 2002: 287) İsmâîlî fırka özelinde bile akidenin merkezinde yer alan imam hakkında ihtilaf vardır. Bazılarına göre imamet Hz. Ali r.a. ile başlar bazılarına göre Hz. Ali r.a. imam değil vasîdir ki vasîlik imametten üstündür. Bazılarına göre Hz. Hasan r.a. imam değildir. Bazıları İsmail b. Cafer'i imam kabul etmez. Yedinci imam olması hasebiyle mezhebin "Sebeiyye" adıyla anılmasının sebebi olan Muhammed b. İsmail, bazıları için sekizinci imamdır. (Zahîr, ty.: 350)

İsmâîlîye imamları Cafer es-Sâdık'ın ölümünden, Übeydullah el-Mehdî'nin Kuzey Afrika'da zuhuruna kadar giz lenmişlerdir. Mezhep mensupları bu arada kesintisiz imam isimleri saysa da bunların gerçek tarihi şahsiyetler oldukları kesin değildir. Übeydullah el-Mehdî'nin imamlığı üzerinde de ihtilaf vardır. Bahreyn, Batı İran ve Irak İsmâîlîleri onu reddetmiştir. Çağdaş İsmâîlî araştırmacı Daftary, kaynakların Übeydullah el-Mehdî ile Muhammed b. İsmail b. Cafer arasındaki sözde "gizli imamlar"dan bahsetmeye pek gönüllü olmadığını ve aslında şimdiye kadar gün ışığına çıkmış olan en eski İsmâîlî kaynaklarda onların adlarına rastlanmadığını söyler. (Daftary, 2017: 165)

Altıncı Fâtımî İmamı Hâkim-Biemrillâh, ismet iddiasını boşa çıkaracak pek çok icraatlar ortaya koymuş, Dürzîliğin*** doğuşuna sebep olmuştur. Mustansır-Billâh'ın kendisinden sonra nass ile tayin ettiği büyük oğlu Nizâr'ın değil de Müsta'lî lakaplı küçük oğlu Tayyib'in imam olması İsmâîlî tarihin en büyük ihtilaflarından biri olmuştur. Üstelik Nizârî imamlar Ehl-i Beyt'e aidiyeti iddia edilemez de olsa zâhiren silsileyi devam ettirirken, İbnü'l-Velîd'in müntesibi olduğu Tayyibî İsmâîlîlerin Tayyib'den sonraki imamları gizlidir. Yani dokuz asır süren bir setr/gizlilik devri söz konusudur. (İbnü'l-Esir, 1987: 498; Cüveynî, 2013: 525; Daftary, 2017: 258; Sülemî, 1409: 468) Çoğaltabileceğimiz bu örneklerden anlaşılmaktadır ki masum imam, ihtilafları engelleyememiştir.

***Daftary, Dürzî hareketinin kurucularının savunduğu aşırı düşünceleri Hâkim'in teşvik ettiğini ya da desteklediğini gösteren hiçbir kanıt olmadığını söyler. Dönemin en meşhur dâisi Kirmânî, Kahire'ye çağırılmış ve bu aşırı düşünceleri çürütmesi için eser yazması istenmiştir. (Daftary, 2017:

İbnü'l-Velîd, zâhirine hamledildiğinde teccîme götüren Kur'âni ibarelerin tevilindeki ihtilaflar sebebiyle hasımlarına yüklenmekte, asıl mananın masum imamlarca bilindiğini ifade etmekte fakat bu hususta hiçbir açıklama yapmamaktadır. Kader gibi netameli konuları Cafer es-Sâdık'tan nakille yalnızca râsih olanların bilmesi bir cevap niteliği taşımamaktadır.

İbnü'l-Velîd'in son delili, hakikate ulaşmakta iptal edilen akla itibarını geri vermektedir. Zira bu delilde imam, akıl sahibi olmayanların korunup gözetilmesi için gereklidir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 159) Bu delilin mefhumu muhalifinden akli ve kudreti yerinde kişilerin kendilerini idare edebilecekleri çıkmaktadır. Elbette ki İbnü'l-Velîd bu çıkarımı kabul etmeyecektir. Fakat akıllıları idare eden, koruyup gözetilen imamın akılsızları tabi ki gözeteceği gerçeği ile son delilin masum imam teorisini müdafaaya bir katkı sağlamadığı da ortadır.

Beş, yedi, dokuz ve on ikinci burhanlar Resûlullah'ın s.a.v. ümmeti içindeki vazifesini konu edinen ayetlerden yola çıkarak imamın gerekliliğini savunmuştur. İbnü'l-Velîd'in delil olarak sunduğu ayetlerde, Resûlullah s.a.v. onların arasında iken azap edilmeyeceği, sadakalarını kabul ederek onları tezkiye edeceği, anlaşmazlıklarına hakem olacağı ifade edilmiştir. İddiaya göre, bu vazifeler masum imam tarafından devam ettirilmezse ayetler işlevsizleşecektir.

Bu meyanda delil olarak çokça kullanılan "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin ve sizden olan idarecilere -ulu'l-emr- de itaat edin" (Kurân-ı Kerîm, Nisâ 59) ayetinde Peygambere itaatın onun ölümünden sonra onun yerini alacak bir imamla devam edeceği ifade edilmiştir. Aksi durumda kullar bir tür teklif-i mâ lâ yutâk (tâkat üstü emir) ile karşı karşıya kalacaktır. İbnü'l-Velîd'in yorumuna göre imam, Resûlullah'ın s.a.v. yerine kaim olan kişidir. Bu durumda "ulu'l-emr" in kim olduğu sorun teşkil etmektedir. Öte taraftan Masum İmam Cafer es-Sâdık ise aynı ayeti "Ulu'l-emr biziz, bize itaat farz kılınmıştır, bizimle Allah'a itaat edilir, bizimle Allah'a isyan edilir. Bize itaat eden Allah'a itaat etmiş, bize isyan eden Allah'a isyan etmiştir." (Kâdî Nu'mân, 1963: 27; Sülemî, 1409: 417) şeklinde tevil etmiştir. Görüldüğü üzere bu ayetin tevilinde, İsmâîlî Dâi'd-duât İbnü'l-Velîd, Masum İmam Cafer es-Sâdık ile ihtilaf halindedir.

Eserde yer alan delillerin çoğu, Resûlullah'ın s.a.v. ümmetine karşı vazifesini konu edinen ayetlerden iktibas edilmiştir. Bu konuda pek çok ayet vardır ve delillerin, dört vazifeyle sınırlandırılmasının bir açıklaması yoktur. Söz konusu delillerin, imamı Peygamberin bütün sıfatları ile sıfatlandırıp, bütün vazifeleri ile vazifelendirdiği açıktır. Tam bu noktada tartışma mucize üzerinden devam eder. (Gazzâlî, 1964: 96)

İmam Gazzâlî, peygamberlik sıfatlarının tümüne sahip olduğu iddia edilen imamın mucize göstermesi gerektiğinde ısrarcıdır. Aksi halde masum imam olduğunun bilinemeyeceğini söyler. (Gazzâlî, 1964: 100) Oysa Sünnî itikatta mucize peygamberliğin delillerindendir. Bu yüzden masum imamdan mucize beklemek, gösteremediği takdirde yalancılığına hükmetmek kendi içinde çelişkiler barındırmaktadır. Buna rağmen İbnü'l-Velîd, hasımlarının bu konudaki itirazlarına imamın bir değil pek çok mucizesi olduğu yönünde cevap verir. Buna göre birinci delilde sunulan, Kur'ân-ı Kerim'in bir insan ömrüne sığmayacak hikmetlerinin imamlar elinde zuhur etmesi, imamların mucizesidir. (Kirmânî, ty.: 106; (İbnü'l-Velîd, 1982: 207)

İbnü'l-Velîd, muarızlarının, kendi iddialarınca pek çok faziletli kişiye keramet yakıştırdıklarını ama Resûlullah'ın s.a.v. tertemiz ailesine olağanüstü tasarrufları çok gördüklerini söylerken muarızlarının bir çelişmesine dikkat çekmiştir. (İbnü'l-Velîd, 1982: 270) Zira Sünnî tasavvuf düşüncesi de beşer üstü sıfatlarla tavsif edilen ve âlemde mutasarrıf olan mürşid-i kâmil anlatımlarına yer vermektedir. Fakat hiçbir mürşid-i kâmilin masum imam iddiası taşımadığı izahıtan varestedir.

İbnü'l-Velîd, imametin ispatı hizmetinde kullanıldığı halde "Aklî Deliller" başlığında verdiğimiz sekiz önermeden oluşan akıl yürütme tekniğine mesafelidir. Kendilerinin imamet inanışlarının bu önermelerle hiçbir alakası olmadığını söyler. (İbnü'l-Velîd, 1982: 279) Söz konusu aklî delillere itibar etmemek, hakikatin sadece masum imamdan öğrenileceği inancı ile tutarlılık göstermektedir. Bununla birlikte talim prensibini ispat etmek üzere tanzim edilmiş bu öneriler dizgesi Hasan Sabbâh'a aittir ve Yemen dâisi İbnü'l-Velîd'in İsmâîlî Müsta'lî koluna mensup olması, (Şehristânî, 2017: 271) Nizârî Hasan'a mesafeli durmasında etkili olabilir.

İbnü'l-Velîd, Gazzâlî'nin gösterdiği kısır döngüyü aşamamıştır. Şöyle ki, masum imam bilgisi ya zorunlu bilgi ya nazarî -akıl yürütme ile elde edilen- bilgi ya da mütevatir bilgi olabilir. Zorunlu bilgi olamaz, zira zorunlu bilgide ihtilaf olmaz, parçanın bütünden küçük olduğunu bilmek gibi ittifakla herkes bilir. Fakat imamın müntesipleri arasında bile ihtilaf vardır. Nazarî bilgi olamaz zira kendileri bu yöntemi reddederler. Mütevatir olamaz zira imam tek kişidir. Bu durumda onun sözünün hak olması için onun masum olduğu bilgisinin önceden mevcut olması gerekir ki bu da yine üç yoldan biriyle mümkündür. Görüldüğü üzere bu bir kısır döngüdür ve bundan çıkmanın yolu yoktur. (Gazzâlî, 1964: 142-145)

Masum imamın gerekliliği için yapılan uzun izahların ve çeşitli yorumlarla getirilen delillerin ikna edici olmadığı açıktır. İkna olmuş gösterilen İbn Ebî Leylâ'nın da yoluna İsmâîlî olarak devam etmediğini biliyoruz. (Köse, 1999: 436) Bu deliller, Gazzâlî'nin analiz ettiği üzere ancak bir grup memnuniyetsiz ve İslami eğitimi yetersiz kişiler üzerinde etkili olabilmiştir. (Gazzâlî, 1964: 34-36)

Sonuç

Dâi'd-duât İbnü'l-Velîd'in masum imamı ispat etmek üzere sunduğu delillerin tümü, Resûlullah'ın s.a.v. vazifesini devam ettirecek kişinin, Resûlullah s.a.v. gibi günahattan korunmuş olması gerektiği kabulüne döner. Pek çok ayet söz konusu kabulü teyit edecek şekilde tevîl edilir. Aynı şekilde pek çok hadis-i şerîf ve Ehl-i Beyt'e ait sözler de bu inanışa hizmet etmektedir. Bu konu etrafında oluşan İsmâîlî edebiyat, huzur ve birliğin ancak günahattan korunmuş imama tam teslimiyetle mümkün olabileceğini savunur. Fakat Fâtîmî Devleti dâhil, İsmâîlî oluşumların, masum imamın varlığı ile oluşacak huzur ve birlik ortamını yaşayamamış olmaları önemli bir sorgulama noktası olabilir. İsmâîlî hareketin yükselişinde dinî gerekçelerden çok, muhalif siyasî duruşun etkili olduğu söylenebilir. Delillerin, Şîî olmayan Müslümanlar için ikna edici olduğunu söylemek zordur. Zira masumiyet sıfatına sahip olmak, ancak ilahi bir seçimin ürünü olabilir ki bu da "Hâtîmü'l-Enbiyâ" inanışı ile çelişmektedir. Diğer taraftan, çok çeşitli unsurlardan oluşan geniş İslam coğrafyasının siyasî olarak tek merkezden kontrolü düşünülebilirse de İsmâîlîlerin iddia ettiği gibi her hususta bir otoritenin kontrolü imkân haricidir. Nitekim kendi tarihi seyirlerindeki ihtilaf ve sürekli bölünmeler buna işaret etmektedir. İddialarını istikrarlı bir yaşanmışlıkla destekleyemeyen İsmâîlîlerin bu açığı, sundukları muhalefet imkânı telafi etmektedir. Siyasîleri bu konu ile ilgilendiren ve Gazzâlî gibi büyük bir âlimi Bâtînî/İsmâîlî fikirleri çürütmek için resmî vazifeli kılan saik mevcut/sünnî düzeni bozacak söylem ve eylem gücüne sahip olmalarıdır.

Bâtînlilik, çok çeşitli düşünce sistemleri: mezhepler, fırkalar, tarikatlar tarafından kabul edilmiş bir bilgi nazariyesidir. İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren, dinin temel esasları ile tevîli kâbil olmayan görüşleri savunanlar hep olmuştur. Ama iktidara gelmeyi ve iktidarda kalmayı başaran, cemaati temsil eden ve dinî düşüncenin ana yolu kabul edilen Sünnî İslam yorumu oldu. Bununla birlikte iktidarın baş edilemez siyasî, askeri ve iktisadî tasallutuna mukavemet, kolaylıkla dinî kisveye bürünebilir ya da her türlü muhalefet dinî söylem ile yan yana durabilirdi. Bu sebeple bir muhalefet hareketini ne salt siyasî ne de salt dinî sâiklerle tanımlamak mümkün değildir.

Kaynakça

Ali b. el-Velîd (1982), Dâmigu'l-Bâtıl ve Hatfu'l-Münâdil, thk. Mustaf Galib, Müessesetü İzzeddin, Beyrut.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî (1991), Mezhepler Arasındaki Farklar, Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Cebel, Ulvî Taha (2002), eş-Şîa el-İsmâîliyye -Ru'ye mine'd-Dahil-, Dârü'l-Emel, Kahire.

Cüveynî, Alaaddin Atâ Melik b. Muhammed (2013), Târîh-i Cihângüşâ, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Daftary, Farhad (2017), İsmâîlîler, çev. Ahmet Fethi, Alfa, İstanbul.

Ebû Hanife Nu'mân b. Muhammed el-Kâdî el-Mağribî (1963), Deâimu'l-İslâm, thk. Âsaf b. Ali Asgar Feyzi, Dâru'l-Maârif, Kahire.

Ebü'l-Hasan el-Eş'ârî (2005), Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn, Çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.

Gâlib, Mustafa (ty.); el-Harekât el-Bâtıniyye fi'l-İslâm, Dârü'l-Endelüs, Beyrut.

Gâlib, Mustafâ (ty.); Târîhu'd-Da'veti'l-İsmâîliyye, Dârü'l-Endelüs, Beyrut.

Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (1964), Fedâihu'l-Bâtıniyye ve Fedâilü'l-Müstazhiriyye, thk. Abdurrahman Bedevî, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire.

Hüseyin, Muhammed Kâmil (1959), Tâifetü'l-İsmâîliyye, 1. Baskı, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ebi'l-Kerem (1987), el-Kâmil fi't-Târih, tsh. Muhammed Yusuf ed-Dekkak, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

Kirmânî, Ebu'l-Hasan Hamîdüddin Ahmed b. Abdillâh (ty.), el-Mesâbih fi İsbâti'l-İmâm, İsfahan.

Köse, Saffet (1999), "İbn Ebû Leylâ", DİA, C. XIX, s. 436, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.

Küleynî, Muhammed b. Ya'kûb (2007), Usûlü'l-Kâfi, Menşûrâtü'l-Fecr, Beyrut.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdulvehhab b. Muhammed (1929), Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, Dârü'l-Kitabi'l-Mısriyye, Kahire.

Sülemî, Süleyman Abdullâh (1409), Usûlü'l-İsmâîliyye, Dârü'l-Fâdîle, Riyad.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcuddin Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed (2016), İslâm Kelâmı ve Mezhepleri, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul.

Zâhir, İhsan İlâhî (ty.), el-İsmâîliyye -Târih ve Akâid-, Dârü Tercümânî's-Sünne, Lahor.

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1194451

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 25.10.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 31.12.2022

Keşmir Krizinde İran'ın Yaklaşımı

Zeynep Nur BALABAN* & Yusuf SAYIN**

Öz

Keşmir, jeopolitik, tarihsel, sosyal ve siyasî önemi itibariyle akademik çalışmalara yeni ve zengin bir çalışma sahası sunmaktadır. Bölgenin sahip olduğu karakteristiklerin yanında Keşmir kaynaklı bölgesel ve küresel sorunlar ve meseleler sahanın öneminin artmasında kayda değer önemdedir. Bu çalışma, Keşmir'in tarihi, sosyolojisi ve önemine ilave olarak temelde İran İslam Cumhuriyeti'nin Keşmir konusundaki yaklaşımını genel hatlarıyla açıklamayı hedeflemektedir. Çalışmada, İran dış politikasında Keşmir sorununun nasıl değerlendirildiği ele alınırken, İngilizlerin bölgeden çekilmesi sonrası neşvünema bulan Keşmir Krizi açıklanmaya çalışılmıştır. Keşmir sorununda bugün gelinen duruma değinilirken, bölge ülkelerinin ve bilhassa İran'ın hangi pragmatik ve pratik gayelerle Keşmir konusuna eğildiği ifade edilmeye çalışılmıştır. 1979 İslam Devrimi'yle İran'ın devrimci dış politika kimliği ve özellikle devrim ihracı fikri Humeyni dönemi boyunca Keşmir'le ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. İran'ın Keşmir'e bakışı siyasal liderlik dönemlerine göre farklılık arz etse de genellikle İran İslam Devrimi çerçevesinde geliştiği, bu çalışmanın temel savları arasında bulunmaktadır. Çalışma, yöntem olarak karşılaştırmalı siyaset ve kısa siyasi tarihsel anlatımlar üzerine bina edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, İran, Hindistan, Keşmir, Keşmir Krizi, Pakistan.

* Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler YL (Tezli), balabannurzeynep@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9091-6930

** Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Siyasal Tarih Anabilim Dalı, ysayin@erbakan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4246-9416

Iran's Approach Towards The Kashmir Crisis

Summary

Kashmir offers a new and fertile field to academic studies in terms of geopolitical, historical, social and political importance. In addition to the characteristics of the region, regional and global problems and issues originating from Kashmir are of significant importance in increasing the importance of the field. This study basically aims to explain in general terms, the Islamic Republic of Iran's approach to Kashmir in addition to the history, sociology and importance of Kashmir. In the study; while discussing how the Kashmir issue is evaluated in Iranian foreign policy, the Kashmir Crisis, which has emerged after the withdrawal of the British from the region, has been tried to be explained. While addressing current situation in the Kashmir issue, it has been tried to express the pragmatic and practical aims of the countries in the region especially Iran on the Kashmir issue. By the 1979 Islamic Revolution, Iran's revolutionary foreign policy identity and especially idea of export of revolution formed the basis of its relations with Kashmir throughout the Khomeini era. Although Iran's view towards Kashmir has varied according to the periods of political leadership, it is among the main arguments of this study that it generally developed within the framework of Iranian Islamic Revolution. The study is based on comparative politics and short political historical narratives as a method.

Keywords: Foreign Policy, Iran, India, Kashmir, Kashmir Crisis, Pakistan.

Giriş

Tarihi milattan önce üçüncü yüzyıla dayandırılan Keşmir; doğal güzellikleri, verimli toprakları ve yeraltı kaynakları ile ilgileri üstüne toplamış ve pek çok güç mücadelesine sahne olmuştur. Bu mücadelelerin en uzun soluklusu, 1846 Amritsar Antlaşması ile bölgeye hâkim olan İngilizlerin 1947'de çekilmesiyle başlamıştır. İngiliz Hükümeti, II. Dünya Savaşı sonrasında "klasik sömürgeci politikalarını" devam ettirememesi (SDAM, 2016: 1) üzerine Hint alt kıtasından Şubat 1947'de çekilme kararı almıştır (Schofield, 2003: 27).

İngilizlerin alt kıtadan çekilmesi bölgeyi oluşturan İngiliz Hindistan'ı ve sayıları net olarak bilinmeyen 560'dan fazla İngiliz üstünlüğünü tanımış prensliğin geleceğini belirleme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Snedden, 2015: 99). Bu doğrultuda İngiliz Yönetimi ve Hindistan arasında Hindistan Bağımsızlık Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma sonucunda İngiliz Hindistan'ı bölünmüş ve 15 Şubat 1947'de Müslüman çoğunluklu Pakistan ve Hindu çoğunluklu Hindistan bağımsız devletleri kurulmuştur (Erdal, 2018: 87). Antlaşma çerçevesinde prensliklerin kaderi de yeni kurulan bu egemen devletlerden istedikleri birisine ilhak edilmek olarak belirlenmiştir. Ancak ilhakı istemeyen prensliklerin egemen taraflar onay verdiği sürece bağımsız kalabilecekleri belirtilmiştir (Güven, 2019).

İlhak için iki temel şart olarak "toplumsal aidiyet ve coğrafi yakınlık" aranmıştır. Hyderabad, Junagadh ve Keşmir dışında tüm prenslikler Pakistan ya da Hindistan'a bağlanmıştır. Bu noktada teknik olarak dışarda kalan bu prenslikler bağımsız olmuştur. Ancak daha sonra Hyderabad ve Junagadh Hindistan'a bağlanırken; iki devletin de üstünde hak iddia ettiği Keşmir günümüze kadar devam edecek büyük bir krizin merkezi olmuştur (Ganguly, 1998: 2).

1. KEŞMİR SORUNUN KISA TARİHİ

1.1. İngilizlerin Bölgeden Çekilmesi ve Keşmir Krizi

İngilizlerin bölgeden çekilmesiyle Keşmir, Pakistan ile Hindistan arasındaki mücadelenin adı olmuştur. Taraflar 1947'den beri üç kez büyük çapta savaşa neden olmuş, iki kez nükleer krizin eşiğinden dönmüş, çeşitli vesilelerle anlaşma yoluyla ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır (Ganguly, 2006: 45-6). Hint Mihrace yönetimindeki Müslüman çoğunluklu Keşmir halkı her ne kadar dini aidiyetleri nedeniyle Pakistan'a ilhak istese de Mihrace, Pakistan ve Hindistan gibi bağımsız olma beklentisindeydi. Bu beklentiler çerçevesinde net bir karar alınamayınca Keşmir'in hakkındaki karar daha sonraya bırakılmıştır. Erteleme aynı zamanda ilhakı bekleyen Pakistan destekli grupları harekete geçirmiş ve ayaklanmalar başlamıştır. Ayaklanmaları bastırma noktasında yetersiz kalan Mihrace ise yardıma Hindistan yönetimini çağırmıştır (Ganguly, 1998: 2). İngiliz genel valisinin Hindistan'dan beklenen yardımın ancak Keşmir'in Hindistan'a ilhak kararıyla olabileceğini açıklaması üzerine Hindistan ve Keşmir yönetimleri arasında 26 Ekim 1947'de katılım anlaşması yapılmıştır. Vali ayrıca, "Keşmir'in nihai tercih meselesinin işgalcilerin çekilmesinden sonra yeniden ele alınacağını" belirtmiştir (Rızvi, 2002: 326).

Keşmir'in Hindistan'a ilhak edilmesi kararıyla Hindistan orduları Keşmir'i işgal sürecini yönetmeye başlamıştır (Güven, 2019). Bu işgal aynı zamanda Keşmir'in üzerine iki egemen devlet olan Pakistan ve Hindistan'ın "ilk savaş"ına yol açmıştır (Aslan, 2019: 2). Savaş devam ederken 1948'de Hindistan tarafı konuyu Pakistan'ın işgalcilere yardım ettiği suçlamasıyla BM Güvenlik Konseyi'ne taşımış (Rızvi, 2002: 326) ve böylece konu uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ateşkes ise ancak 1949'da BM arabuluculuğunda Hindistan ve Pakistan Komisyon toplantısında sağlanabilmiştir (Aslan, 2019: 2). Keşmir'in akıbeti de bu toplantıda ele alınmıştır. Topraklarının 1/3'ü Pakistan'a verilirken geriye kalan 2/3'lük bölüm Hindistan'a verilmiş; aradaki sınıra da "ateşkes hattı" denilmiştir.

Ayrıca Keşmir için demokratik bir halk oylamasına karar verilmiş, garantör olarak BM meselenin takipçisi olmuştur. Ancak halk oylaması günümüze kadar uygulanmamıştır (Ganguly & Blank & Devotta, 2003: 2).

Tartışmalar devam ederken Hindistan tarafından bir hamle gelmiş ve Keşmir için yeni bir anayasa kabul edilmiş; anayasa çerçevesinde Keşmir'in ilk başbakanı Şeyh Abdullah olmuştur (Ganguly, 2003: 2). Ardından da Abdullah, 1952 yılında Hindistan yönetimi ile "Delhi Anlaşması" olarak da bilinen anlaşmayı sağlamıştır. Anlaşma kapsamında 370. Madde kabul edilmiştir. Bu çerçevede Keşmir yönetimine kendi bayrağını kullanma hakkı tanınmış, Keşmirililere Hindistan vatandaşlığı sağlanmış, Hindistan devlet başkanı Keşmir'de dâhil tüm Hindistan'ın başı kabul edilmiş ve Keşmir valisinin, Hindistan yönetimi tarafından kabul edilmesi şartıyla "yasama meclisi tarafından" seçilebileceği belirtilmiştir (Schofield, 2003: 80). Ancak bu anlaşma 1953'te Abdullah'ın bir adım daha ileri giderek bağımsızlık talebinde bulunup hapse girmesiyle "kısa ömürlü" kalmıştır (Ganguly, 2003: 2).

Abdullah'ın tutuklanmasıyla Bakşi Gulam Muhammed'e geçici hükümet kurdurulmuştur. Bakşi'nin yönetimi altında kurucu meclis 1954'de Delhi anlaşması kapsamındaki 370. Maddeyi kabul etmiş (Ganguly, 2001: 314) ve Keşmir Hindistan'a bağlanmıştır. 1956'da bağlanmanın devamı olarak "Keşmir Anayasası" halk oylaması ile kabul edilmiş; 1957'de ise 370. Madde Hindistan Meclisi tarafından resmiyete kavuşturulmuştur (Aslan, 2019: 2). 1963'te ise sorunun başından beri Keşmir'i kendi parçası olarak gören Hindistan parlamento kararıyla "Keşmir'in devlet başkanlığı statüsünü" kaldırmıştır. Yerine de Hindistan'ın bir eyaleti olarak Keşmir'e vali atanmış; sorun daha da çıkılmaz hale getirilmiştir (SDAM, 2016: 5).

1965'e gelindiğinde Pakistan ve Hindistan arasında ikinci büyük çaplı savaş yaşanmıştır. Temmuz 1965'te Pakistan, Hindistan yönetimindeki Keşmir'e ateşkes hattını ihlal ederek "Cebelitarık Operasyonu" gerçekleştirmiştir. Operasyon kapsamında; ilk aşamada 1000 civarında gizli Pakistan birlikleri ateşkes hattını geçmiş ve Hindistan yönetimindeki Keşmirli Müslümanları

Hindistan'a karşı ayaklandırmayı hedeflemiştir. Operasyon ve Pakistan'ın güç kullanımı savaşı tetiklemiştir. 22 Eylül'e kadar devam eden savaşta Pakistan başarılı olamamıştır. Çünkü Hindistan'a karşı ayaklanacağını düşündüğü Keşmirli Müslümanlar; aslında Pakistan karşıtı bir konumda yer almış ve sızma operasyonuna karşı Hindistan güçlerine destek sağlamışlardır (Snedden, 2015: 163).

Savaş sürecinde Pakistan Srinagar yolunu ele geçirmiş olsa da "Hindistan Pakistan'ın ikinci büyük şehri olan Lahor'a kadar" ele geçirmiştir. Bu noktada BM ateşkes ilan ederken; süper güçler de "Pakistan ve Hindistan'a silah ambargosu" uygulamışlardır. 1966'da ise Sovyetler Birliği Dışişleri bakanının öncülüğünde taraflar barış anlaşmasının temini için bir araya gelmiş ve Taşkent Antlaşması imzalanmıştır. Anlaşmayla taraflar eski sınırlara dönmeyi kabul etmişlerdir (Ganguly, 1998: 4).

1971 yılı Pakistan ve Hindistan'ın doğrudan Keşmir üzerinde olmasa da karşılaştığı üçüncü büyük çaplı savaşa sahne olmuştur. Aslında mesele Keşmir'le ilgili olmaktan ziyade Doğu Pakistan ile ilgilidir (Ganguly, 1998: 4). 1971'de Pakistan Cumhurbaşkanı Yahya Han, vaat edilen seçimleri Doğu ve Batı Pakistan'da gerçekleştirmiştir. Fakat seçim sonucunda Doğu Pakistan'da Avami Birliği'nin genel zaferine Batı Pakistan'da çoğunluğu sağlamış olan Bhutto ve partisi karşı çıkmıştır. Bhutto bunun yerine "iki tarafında çoğunluğuna iktidarın verilmesini önermiştir." Ancak sonrasında Avami Birliği'nin lideri tarafından bağımsız "Bangladeş" talepleri yükselmeye başlamıştır. Yükselen bu taleplere Pakistan da güç kullanarak karşılık vermiştir (Schofield, 2003: 116-7).

Giderek "iç savaşa" dönen süreçte Hindistan'a kitlesel göçler yaşanması Hindistan'ı da bu savaşa taraf yapmıştır. Savaşta Bangladeş güçlerini destekleyen Hindistan hava sahasını Pakistan savaş uçaklarına açmamıştır (SDAM, 2016: 7). Pek çok çatışmaların yaşandığı bu savaşta Pakistan yenilmiş ve Bangladeş bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bu savaşın Keşmir'le ilgili olan tek tarafı; 1972'de imzalanan Simla Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmayla aralarında savaş sonrası barışın teminine odaklanan Pakistan ve Hindistan ikili ilişkileri korumaya, karşılıklı toprak bütünlüklerine saygıya ve işbirliklerine vurgu yapmıştır (Güven, 2019).

Keşmir konusundaki maddeyle de Pakistan ve Hindistan yönetimleri altındaki bölgelerin sınırları "kontrol hattı" olarak anılmış, iki tarafta normalleşme sürecini kabul etmiştir. Simla Antlaşması'yla Pakistan, Hindistan'ın müzakerelere olumlu yaklaşacağına inanırken, Hindistan Keşmir'in Pakistan ile arasındaki bir mesele olduğu için üçüncü bir tarafa ihtiyaç olmadığını savunmuştur (Aslan, 2019; 3).

1980'ler Keşmir'de ayrılıkçı hareketlerin yükselişe geçtiği bir dönem olmuştur. Özellikle 1984'de Faruk Abdullah'ın Hindistan yönetimi tarafından görevden alınması ve sonrasında görevden alınan Abdullah'ın 1987'de Hint yönetimi ile ittifak kurması Keşmirli yöneticileri konusunda hayal kırıklığına uğratmıştır (Ganguly, 1998: 5). Bu dönemde Keşmirli, Hindistan'ın Keşmir'i terk etmesi amacıyla Hindistan karşıtı protestolar gerçekleştirmeye başlamıştır. Ancak Hindistan bu protestoları bastırmak için güç kullanmış; 1989 yılında Hindistan'ın güç kullanımına karşı "silahlı direniş grupları" ortaya çıkmıştır (SDAM, 2016: 5).

1990'larda Keşmir'deki bu gruplar iki ayrı yaklaşımda olmuşlardır. Birinci yaklaşımı benimseyenler Keşmir'in Hindistan'dan ayrılarak yapılacak halk oylamasında bağımsızlığını kazanmasını savunmaktaydı. Bu grup dini yaklaşımlardan daha ziyade laik, demokratik temelleri benimsemekteydi. Diğer yaklaşımı benimseyenlerse Keşmir'i Pakistan'a bağı ya da Pakistan'la bir bağı olan bağımsız bir İslam devletini savunmaktaydı. Bu grup ise "kökten dinci gruplar ve dini elitler" tarafından desteklenmişti (Galguly, 1998: 5).

1999'da ise Kargil Krizi yaşanmıştır. Hindistan Kargil'deki askeri tesislerini hava muhalefeti nedeniyle kış aylarında terk etmesi sonrasında Pakistan askerleri ve Keşmirli direnişçiler Kargil tepelerindeki Hint askeri tesislerini ele geçirmiştir. Hindistan ise ele geçen bu tesisleri geri almak için "Zafer Operasyonu" gerçekleştirmiştir. Her yönden operasyonu sürdüren Hindistan böylece pek çok yeri yeniden ele geçirmiş; taraflar nükleer krizin eşiğine gelmişlerdir. Ancak Amerika'nın aracılığıyla Pakistan'ın geri adım atmasını sağlanmıştır. (Güven, 2019)

1.2. Keşmir Krizinde Bugün

2000'li yıllar Hindistan'a karşı Keşmirliilerin büyük küçük pek çok protestosuna, bölgede şiddetini arttıran terör saldırılarına ve 1947'den beri devam eden Hindistan-Pakistan mücadelesine sahne olmuştur. Yakın dönemde ise 2016'da şiddetini yeniden hissettirmeye başlayan mücadele Keşmir'de Hindistan yönetimi altındaki Uri bölgesinde askeri üsse saldırılmasıyla başlamıştır. Pakistan tarafından desteklendiğini belirttiği militan grubun saldırıyı gerçekleştirdiğini savunan Hindistan bu saldırıya karşılık atağa geçmiştir (BBC News, 2019). Hindistan bu tür saldırılara daha önce de maruz kalmıştır. Ancak Uri saldırısına karşı Hindistan, Pakistan ile arasında yer alan kontrol hattını ilk kez ihlal etmiş ve bölgedeki şiddetlenen çatışmaların farklı boyutta yaşanacağını göstergesi olarak "Nokta Operasyonu" düzenlemiştir (Ünlü, 2016). Daha sonrasında ise 2018'de Srinagar'da gerçekleşen terör saldırısı Hindistan ve Pakistan'ı karşı karşıya getiren diğer bir mesele olmuştur. Bu saldırıyı da Pakistan destekli olarak görülen bir örgüt üstlenmiştir (Banikamal, 2019).

Hindistan'ın 2019 Ağustos'unda aldığı Keşmir'in statüsü kararı (BBC News Türkçe, 2019) suyu taşıran damla olmuştur. Buna göre 2019 Seçimlerinde Hint Milliyetçisi N. Modi ve Partisi Keşmir konusunda terörle topyekûm mücadeleyi vurgulamış, Delhi Anlaşması ile kabul edilen 370. madde ile Keşmir'in özerk statüsünün kaldırılacağını vaat etmiştir (Shazad & Bukhari, 2019).

Öncesindeyse Hindistan İçişleri Bakanı benzer açıklamalar yapmış; Keşmir'in özerkliği ile ilgili maddeyi kaldırmayı ve bölgeyi ikiye ayırmayı düşündüklerini belirtmişti. Seçimler sonrasında bu vaat, 5 Ağustos 2019'da karara bağlanmıştır. Bu kararlar Keşmirli olmayanların Keşmir'e girişini ve mülk edinmesini sağlanmış; böylece Keşmir'in demografik durumunda değişim öngörülmüştür (Özdemir, 2019).

Karar öncesinde Hindistan yönetimi Keşmir'de bir ayaklanmaya mahal vermemek amacıyla bölgede telefon ve internet bağlantılarını kesip halka açık toplantıları yasaklamıştır. Turistlere ise "bir terör tehdidi" gerekçe gösterilerek Keşmir'den ayrılmaları konusunda uyarılarda bulunulmuştur. Ayrıca kararlar birlikte Hindistan bölgede daha önce yaşanmamış tecrit ortamını oluşturmuş, 500'den fazla kişi gözaltına alınmıştır. Keşmirli siyasiler de bu süreçten payını almıştır. Hindistan'ın aldığı bu karara Pakistan tarafından karşı çıkılmış, uluslararası güçler ve BM karara karşı tepkiye çağırılmıştır. Bu bağlamda ABD Başkanı Trump, bölgesel barışın temini için hazır olduğunu, BM Genel Sekreteri tarafların barışın temini için görev tevdi edildiğini belirtmiştir. Yaşanan insan hakları ihlalleri de bu görüşlerin ana konusu olmuştur (Shazad & Bukhari, 2019)

2. DEVRİM SONRASI İRAN DIŞ POLİTİKASI VE KEŞMİR KRİZİNE BAKIŞ

2.1. Devrim Sonrası İran Dış Politikasının Genel Yaklaşımı

Kadim zamanlardan günümüze devlet geleneğine belirli kırılmalar dışında hep sahip olagelen İran, stratejik konumu yüzünden özellikle 20.yy'dan itibaren emperyalist güçlerin rekabet alanı konumunda olmuştur (Zarif, 2014: 54). Pehleviler döneminde başlayan İran dış politikasının profesyonelleşmesi (Mafinezam & Mehrabi, 2008: 47-8) günümüze kadar bu rekabetler nedeniyle ulusal çıkarlar ve güvenlik çerçevesinde şekillendirilmiştir (Zarif, 2014: 54). Ancak bu durum geçmişten günümüze İran'ın tek bir dış politika anlayışına sahip olduğu anlamına gelmemektedir. Zira İran tarihinde dış politikayı etkileyen pek çok kırılmalar yaşanmıştır ki bunların en önemlisi 1979 İran İslam Devrimi olmuştur.

1978 yılının sonlarında İran'da Pehlevi monarşisinin siyasal konumu geniş çaplı ayaklanmalara neden olmuştur (Behrooz, 2012: 365). İran'ı devrime götürecek bu ayaklanmaların başlıca nedenleri Şah'ın Batı ile sıkı ilişkileri, İran siyasetinde görülen emperyalist etki, giderek bozulan ekonomik koşulların yanı sıra ülkedeki batılı normlar ve modernleşme girişimleri olmuştur (Gündoğan, 2011: 94). Bu koşullar altında 1979 yılında Ayetullah Humeyni'nin tartışmasız liderliğinde toplumun farklı kesimlerinden insanların katılımıyla İran İslam Devrimi gerçekleştirilmiştir (Behrooz, 2012: 365).

Devrimle elde edilen zafer, ülkede İslam ve cumhuriyet bağlamında İran İslam Cumhuriyeti ile "yeni bir devrimci düzenin kurulmasını" sağlamıştır (Zarif, 2014: 52). Kurulan yeni düzen elbette dış politika anlayışının değişmesini de beraberinde getirmiştir. Dış politikada İslam ve devrim ideolojisi yeni İran kimliği oluşturulmuş; kısa, orta ve uzun vadeli çıkarlar İran İslam Cumhuriyeti dış politikasının yeniden şekillendirilmesini sağlamıştır. Ancak daha sonraki süreçte uluslararası arenada devrim sonrası İran'a karşı alınan pozisyon bununla birlikte yaşanan bölgesel ve uluslararası krizler; İran İslam Cumhuriyeti'nde dış politika anlayışının, devrimci ilkesi aynı kalsa da konjonktürel değişimlerden geçmesine yol açmıştır.

İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politika anlayışı kısa/orta/ uzun vadeli çıkarlar etrafında inşa edilirken kısa ve orta vadeli çıkarlar ulusal bağlamda; uzun vadeli çıkarlar ise İslami ilkeler ile şekillendirilmiştir. Przewczek'e göre devrim sonrasında İran'ın dış politikası uzun vadede bütünüyle İslami öğreti ve değerlere dayanan İslamî Devrim İdeolojisi olarak belirlenmiştir (Przewczek, 2013: 65). Bu kapsamda dış politikada İran'ın ihtiyaç duyduğu kimlik idealizm, ideolojik eksen, adalet, uluslararası sistemin adaletsizliğine karşı meydan okuma, ulus-aşırı ümmetçilik yorumu geliştirme, İslam ümmetine karşı sorumluluk düşüncesi, müstekbir-mustazaf ayrımı ile ezilenlerin çıkarlarının savunulması, kurtuluş hareketleri için destek, İslam dünyasına devrim ihracının sağlanması, adil uluslararası sistemin inşası ve emperyalist sisteme karşı mücadele prensipleri ile oluşturulmuştur. Oluşturulan dış politika kimliği İran-İrak Savaşı ile meşruiyetini sağlamış uluslararası arenadaki konumunu belirlemiştir (Azghandi & Sarmadi, 2016: 2).

İran-İrak Savaşı'nda Irak'ın maddi ve manevi anlamda Batı tarafından desteklenmesi süreç boyunca İran'ın devrimci kimliğinin diri kalmasına ve uluslararası arenada tecrit konumuna gelmesine neden olmuştur. Savaşın son dönemlerinde tecrit konumu İran'da büyük ekonomik sorunlara yol açmıştır. Bu ekonomik sorunların çözümü için savaş sonrası dönemde Haşimi Rafsancani hükümeti dış politikada devrimci ideolojiyi pragmatik olarak yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. Savaş nedeniyle harap olan İran ekonomisinin yeniden ayaklandırılabilmesi için petrol piyasasının canlandırılması; alt ve üst yapıların yeniden temin edilebilmesi için sermaye ve teknolojinin temin edilmesi uluslararası gerilimin azaltılması ve dünya ile yeni iletişim kanallarının kurulması gerekliliği görülmüştür. Yani devrimin ikinci on yılında dış politika devrim ideolojisine ekonomik pragmatizm çerçevesinden bakılmasıyla oluşturulmuştur (Azghandi & Sarmadi, 2016: 12-4).

Muhammed Hatemi dönemi İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası noktasında "Medeniyetler Arası Diyalog" önerisini (Zarif, 2014: 54) ön planda tutmak dönemin politika anlayışını gösterecektir. Ancak Mahmud Ahmedinejad dönemi pragmatizmin yerini yeniden devrim ideolojisinin aldığı bir dönem olmuştur. Özellikle nükleer sorunda Ahmedinejad'ın proaktif ve tavizsiz yaklaşımı İran'ın yeni sorunlarını ortaya çıkarmıştır. Bu dönem boyunca İran'ın yeniden uluslararası tecrit ve ambargonun yol açtığı ekonomik ve siyasal krizlere kapı aralamış. Bu noktada Hassan Ruhani'nin sürpriz olarak görülen zaferi de (Akbarzadeh & Conduit, 2016: 1-2; Shanahan, 2015: 3) aslında daha anlaşılır hale gelmiştir ki kimi çevrelerde "dini lider Ali Hamaney'in ilk tercihi olmadığı" inancı hâkimken, Hamaney bile tecridin zararları daha ileri gitmeden büyük egemen güçlerle masaya oturabilecek pragmatizme sahip Ruhani'yi desteklemiştir (Naji, 2017).

Bazılarının reformist (Akbarzadeh & Conduit, 2016: 3) bazılarının da pragmatik muhafazakâr (Juneau, 2014: 100) olarak adlandırdığı Hassan Ruhani'nin 2013'te beş muhafazakâr rakibine karşı ilk turda %51 ile seçilmesi her alanda yeni ve ılımlı bir dönemin başlayacağı ümidini yeşertmiştir (Zarif, 2014: 55). Seçim sürecinde iddialı bir dış politika reform planı hazırlayan Ruhani bunu birbiriyle ilişkili üç tema ile belirtmiştir: "Ekonomiyi yeniden inşa etme,

nükleer meseleyi çözüme ve İran'ın uluslararası izolasyonunun sonlandırılması (Akbarzadeh & Conduit, 2016: 4).

Bu temalar detaylandırıldığında nükleer meselede çözüme ulaşmak, ekonomik sorunların çözülmesine ve uluslararası izolasyonun sona ermesine imkân sağlayacaktır. Diğer taraftan da uluslararası izolasyonun sonlandırılması nükleer ve ekonomik sorunların çözülmesini mümkün kılacaktır. Bu şekilde birbirini sağlayan bir döngü sürdürülebilecektir. Ruhani bu reform çağrıları ile seçildiği ilk yılı uluslararası imajın düzeltilmesi yolundaki çalışmalarıyla geçirmiştir (Shanahan, 2015: 3). Hatta seçim sonrasında ABD Başkanı Obama ile telefon görüşmesi gerçekleştirmiştir (Najı, 2017). Bu durum Ruhani'nin uluslararası imaj noktasında ne kadar kararlı olduğunu göstermiştir.

Ruhani'nin dış politikada vurguladığı diğer bir kavram "ihtiyatlı ılımlılık" olmuştur. Söz konusu kavram Cevad Zarif'in Foreign Affairs'de yayınlanan ve Ruhani döneminin "dış politika manifestosu" (Akbarzadeh & Conduit, 2016: 4) olarak da görülen makalesinde, "realizm, özgüven, realist idealizm ve yapıcı angajmana dayanan bir yaklaşım" olarak tanımlanmıştır. Ruhani'nin bu ihtiyatlı ılımlılığının devrim ideolojisini İran'ın sahip olduğu potansiyelle bir araya getirdiği yine aynı makalede belirtilmiştir. Bu kavramlar çerçevesinde İran İslam Cumhuriyeti'nin mevcut dış politikasında ulusal manada anlam ve fikir birliği sağlanırken dışarı ile de yapıcı bir iş birliğinin sağlanacağına, ulusal güvenliğin temini için çalışılacağına, İranofobinin yanı sıra İslamofobi ile mücadele edileceğine ve uluslararası arenada İran'ın bölgesel ve uluslararası statüsünün geliştirileceğine vurgu yapılmıştır (Zarif, 2014: 56-7).

Ayrıca dış politikada dört temel öncelik; ikili ve çoklu ilişkilerin geliştirilerek uluslararası sisteme İran'ın katılımının sağlanması, her ortamda İran halkının hakkının savunulması ve İran-İslam kültür ve değerlerinin tanıtılması, Filistin başta olmak üzere tüm ezilenlerin desteklenmesi ve en önemlisi uluslararası sistemde "barışçı nükleer programının" kriz olarak güvenleştirilmesiyle oluşan İran karşıtı propagandaların önüne geçilmesi olarak belirlenmiştir (Zarif, 2014: 57). Bu noktada aslında nükleer meselenin en öncelikli konu

olduğunun belirtilmesi İran dış politikasının son dönemlerindeki ana meselenin de bu olduğunu göstermektedir ki İran dış politikası bazı çalışmalar da nükleerle ilişkilendirilmiştir (Abbasi & Salehi & Hassanvand, 2017: 118).

Ruhani dönemi bu konuda da başı çekmiş ve sıkı uluslararası mücadeleler sonucunda P5+1 ülkeleri ile nükleer programı konusunda 2015'te JCPOA olarak da bilinen uzun vadeli bir anlaşmayı sağlamıştır. Bu anlaşma ile İran "hassas nükleer faaliyetlerin sınırlandırılmasını ve ekonomik yaptırımların kaldırılması karşılığında uluslararası gözlemcilerin İran'a girişini kabul etmiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiş; 2018'de Donald Trump'ın anlaşmayı terk ettiğini açıklaması ve ardından İran ve İran'la ticaret yapan ülkelere karşı eski yaptırım şartlarını devreye soktuğu açıklaması anlaşmanın sonunu hazırlamıştır (BBC News, 2019). Kasım Süleymani'nin öldürülmesiyle de İran tek taraflı anlaşmadan çekildiğini açıklamıştır (Çetin, 2020).

Devrim sonrası İran dış politikasında bu devrim ideolojisinin yanı sıra stratejik gerçekler, tarihsel miras, İran anayasal sistemi gibi belirleyici bazı faktörler de göz ardı edilmemelidir (Gündoğan, 2011: 99). Stratejik olarak Doğu-Batı geçiş güzergâhında yer alan, yedi ülkeyle doğrudan sınıra sahip, Hazar Denizi ve Basra Körfezi üzerinden de on bir ülkeyle bağlantı sağlayabilen İran, antik dönemlerden günümüze pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bu tarihi ve stratejik konumuyla her dönemde bölgesel aktör olmayı başarabilmiştir.

Günümüz İrandış politikasını anlamada İran anayasal sisteminin tanınması elzem bir konumda olmuştur. Çünkü anayasal bağlamda İran dış politikası her türlü yabancı egemenlik ve müdahalesini reddetmekte; devrim ideolojisi özelliğini hala korumaktadır. Anayasal çerçevede Cumhurbaşkanı dış politika yapımında yer alsa da dini liderin kararları her türlü kararın üstündedir. Bu bağlamda otorite olarak dini lider ve doğrudan onun emirleriyle görev yapan Devrim Muhafızları dış politikada Ruhani'nin karşılaşılabileceği temel engeller konumunda bulunmaktadır (Shanahan, 2015: 3).

Böylece Ruhani'nin dış politikadaki hareketlerini ve politikalarını değerlendirirken dini liderin öncelikli otoritesini de göz ardı edilmemelidir. Yani Ruhani, dış politika da ne kadar ılımlı tavır almaya çalışsa da politikaları dini liderin onayladığı ölçüde ılımlı olabilir. Fakat tüm bunları ele alırken vurgulanması gereken belki de en önemli durum, Ruhani'nin de tüm ılımlılık çağrılarına rağmen devrimin yetiştirdiği bir siyasetçi olmasıdır (Naji, 2017; Shanahan, 2015, 2). Yani değişim ve ılımlılık gibi reformist ya da pragmatist söylemlere sahip olsa da veya "dış politika sloganlar tekrarlanarak yapılmıyor" dese de tüm bu fikirlerinin temelinde devrim ideolojisi ve onun sloganları yer almaktadır. Dışişleri Bakanı Zarif de bu ılımlılığın ilkelerden vazgeçmek olmadığını sadece yöntemde değişikliklerin olduğunu belirtmiştir (BBC News, 2013).

2.2. İran'ın Keşmir'e Bakışı

İran, jeopolitik olarak Ortadoğu ile ilişkilendirilse de Güney Asya'dan ve bölgenin uzun soluklu krizinin hala devam ettiği Keşmir'den ayrı düşünülemez (Savuk, 2016). Tarihsel olarak Nadir Şah'ın 1738'de Delhi'yi işgaline (Schofield, 2003: 4) kadar götürülen İran-Keşmir ilişkisi günümüze kadar devam etmektedir. Ancak 1947'de İngilizlerin bölgeden çekilmeye karar vermesiyle İran'ın Keşmir'de ortaya çıkan krize bakışı her dönem farklı olmuştur. Bu farklılığı belirleyen faktörse İran dış politikasında değişen prensipler olmuştur. Devrim öncesi dönemde Batı yanlısı bir dış politika belirleyen İran, dönem içerisinde Pakistan'la iyi ilişkiler kurarken bağlantısızlık politikası sürdüren Hindistan'la pek ilişki kurmamıştır (Berlin, 2004: 2). Bu durum İran'ın Keşmir Krizi'ne bakışını etkilemiş olsa da 1979 Devrimi'yle İran'ın devrimci ideolojisi kısa orta ve uzun vadeli çıkarları dış politika anlayışının temelini oluşturmuştur.

1979 İslam Devrimi'yle İran'ın devrimci dış politika kimliği ve özellikle devrim ihracı fikri Humeyni dönemi boyunca Keşmir'le ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Bu kapsamda Keşmir'deki katliamlar sona ermeden Hindistan'la görüşmenin anlamsız olduğunu belirten Humeyni, 1980'de Keşmir'i ziyaret etmiştir.

Orada gerçekleştirdiği derste Müslümanların birliği ve kardeşlik vurgusu yapmış (Mehdi, 2018), böylece Keşmirli Müslümanların yanında olduğunun işaretini vermiştir. Bugün hala Humeyni'yi anma törenleri Keşmir Müslümanları tarafından gerçekleştirilmektedir (RisingKashmir, 2015).

Yani Humeyni, Keşmirli Müslümanlar tarafından sevilmiş ve lider olarak görülmüştür. Devrimin ideolojik yaklaşımlarının yanında Keşmir'le olan ailevi ilişkisi de onun sevilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca devrim öncesi dönemde daha sürgüneyken 1978'de Keşmirli Müslümanlar yaşamaları için Humeyni'yi Keşmir'e davet etmişlerdir (Safvi, 2016). Tüm bu durumlar göz önüne alındığında; devrim ihracı ile bölgede etkisini arttıran İslami ideolojiler Keşmir Krizi'ne taraf olan Hindistan'ın İran'la ilişkilerinde daralmaya neden olmuştur (Naaz, 2001: 1918). Keşmirli direniş gruplarının da cesaretlenmesinde rol oynamış ve Hindistan'ın İran etkisinden rahatsız olmasına neden olmuştur (Berlin, 2004: 2). Ancak daha sonraki süreçte durum hiç de beklendiği gibi olmamıştır.

Keşmir krizinde Müslümanlar, Humeyni sonrası dönemde beledikleri desteği görememişlerdir. O kadar ki Pakistan eski Başbakanı Pervez Müşerref, "İran'ın dost mu düşman mı" olduğunu bir türlü anlayamadıklarını belirtmiş, İran'ın Keşmir Krizi'nde Hindistan'ın lehine tarafsız kalmasını eleştirmiştir (Aslan, 2019: 5). İran-İrak Savaşı ve sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılar devrimci dış politika ideolojisinin pragmatist bir yaklaşım kazanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda Hindistan'la iletişime geçen İran, Rafsanjani döneminde Keşmir Krizi'ne müdahil olmak gibi bir isteğinin olmadığını vurgulamıştır (Naaz, 2001: 1921). Böylece İran'ın Keşmir konusunda bakışı günümüze kadar devam edecek bir değişim geçirmiştir. Bu değişimle uzun vadeli çıkarlarını temsil eden İslami prensiplerin ve devrimci ideolojinin yerini kısa-orta vadeli ekonomik çıkarlar almıştır.

İran'ın ekonomi temelli pragmatizmi, Ruhani döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde İran hem Hindistan hem de Pakistan'la ilişkilerin geliştirilmesine önem vermiştir. Bu kapsamda pragmatik dış politika anlayışı çerçevesinde 46 milyar dolar değerindeki Çin-Pakistan ekonomi koridorunun bir parçası

olmak isteyen İran'ın 2016'da Pakistan'la görüşmelere başlaması ilişkilerin gelişimi noktasında önemli bir işaret olarak görülebilir.

İranlı büyükelçi proje için gerekli potansiyele İran'ın sahip olduğunu ve gerekirse Pakistan'ın ihtiyaç duyduğu enerji ihtiyacının da İran tarafından karşılanabileceğini belirtmiştir (Rising Kashmir, 2016). Benzer saiklerle Hindistan'la da ilişkilerini geliştirmeye çalışan Ruhani en önemli petrol ithalatçısı Hindistan'ı ziyaretinde iki ülke arasındaki tarihsel yakınlığa vurgu yapmıştır (Shabir, 2018).

Tüm yaklaşımların yanında son dönemlerde yaşanan terör saldırıları ve Hindistan'ın Keşmir'de artan baskıları, İran'ı Keşmir konusunda yeniden harekete geçirmiş ve Keşmir Müslümanlarından yana tavır takınmaya başlamıştır. Özellikle 2019'da Hindistan'ın tek taraflı kararı ve artan baskıları İran'ın eleştirilerine tabi olmuş; Dışişleri Bakanı Zarif, bölgede sorunun çözümünün barışla sağlanacağını belirterek Hindistan'ın bu baskılarını sonlandırmasını istemiştir (Bilgrami, 2020).

Bölgeden barışın temin edilmesi gerektiğini her fırsatta belirten diğer İranlı yetkililer; Keşmir halkının çıkarları için tarafların barışında arabulucu olmaya hazır olduğunu da vurgulamaktadır (Rising Kashmir, 2018; Aman, 2019). Hindistan bu meselenin kendi iç meselesi olduğunu belirtse de Pakistan meselenin çözümü için meseleyi uluslararasılaştırmaya çalışmakta ve bu nedenle Keşmir Krizi konusunda İran'dan destek beklemektedir (India Today, 2019). İran'sa bölgesel güç olma hevesi içerisinde buna zaten dünden hazır olduğunu her fırsatta yukarıda da belirtildiği gibi vurgulamaktadır.

Sonuç

Çeşitli boyutlarıyla çalışmada genel hatlarıyla ele alınan Keşmir meselesinin tarihsel, kültürel, ekonomik, sosyolojik ve jeopolitik boyutlarını tek bir çalışmada ele almak oldukça güçtür. Şurası açıktır ki Keşmir hem üzerinde yaşayan halklar hem bölge halkı hem de soruna taraf uluslararası camia açısından hayati bir önemde

bulunmaktadır. Keşmir'de hâlihazırda devam eden sorun, bölgenin geleceği açısından çok kritik belirsizliklere yol açmaktadır. İngiliz sömürgeciliğinin diğer örneklerinde de çok açık bir şekilde görüldüğü üzere; Keşmir, halkları ve bilhassa Müslüman toplum ve İslam dünyası açısından tektonik aktivitelere yol açabilecek bir potansiyele sahiptir. Özetle; Keşmir, İslam dünyasının gündeminde acil çözüm bekleyen bir meseledir. Pakistan ve Hindistan kadar İran, Çin, ABD, Rusya ve bölge ülkeleri Keşmir sorununa kendi tarihsel ve stratejik pragmatizmleriyle yaklaşmaktadırlar. Sorunun çözümünü herkesin kendi bakış açısında görmesi, işi daha da içinden çıkılmaz bir hale sürüklemekte. Keşmir, her şeyden önce Keşmirlilerindir, Keşmir'de yaşayan Keşmir halkınıdır. Keşmir'in kendi öz dinamikleri dışında bir çözüm arayışıysa akamete uğramaya mahkûm olacaktır. Bölgede çatışmalı geçen sürecin barışçıl bir biçimde sonlandırılması ve Keşmir'de barışın inşasının sağlanması noktasında, başta BM nezdinde olmak üzere tarafsız bir hakemlik müessesisiyle temel bir çözüm geliştirilebilir. Bunun içirse başta Hindistan olmak üzere, Keşmir siyaseti aktörlerinin süreci hukuksuzca kendi lehlerine çevirme çabalarının acilen durdurulması gerekmektedir.

Ülkemiz gerek Müslüman kimliği gerekse de küresel güvenlik meselelerindeki adil arabuluculuk özelliğiyle Keşmir sorunun çözümü noktasında çok önemli işlevler ve roller üstlenebilir. Türkiye'nin Bosna-Hersek, Kosova, Lübnan, Suriye, Libya ve Arakan gibi sorun alanlarında şimdiye kadar sergilediği yapıcı tutum ve arabuluculuk girişimleri, Keşmir sorununun çözümü açısından da ümit vericidir. İran örneğinde olduğu gibi konuya mezhepsel ve siyasi menfaatlerinden ziyade son derece insani ve gerçekçi yaklaşacağı görülen Türkiye'nin uluslararası alanda Keşmir konusunda geliştirecek çözüm sürecinde aktif rol alacağı öngörülebilir. Sonuç olarak; Keşmir, tarihsel gerçekliğine uygun olarak üzerinde yaşayan halkların inisiyatifi ve geleceği şekillendirme çabalarına bırakılmalıdır. Soruna taraf Keşmirlilerin arasında ihtilafların olabileceği de göz önüne alınırsa, uluslararası arabuluculuk ve hakemlik müesseselerinin işletilmesi, sürecin sağlıklı ve hızlı bir şekilde yürütülmesinin önünü açacaktır.

Kaynakça

Abbasi, Ebrahim, Salehi, Seyed Javad ve Hassanvand, Muzaffar, "Diplomasi-e Haste-e Iran dar Dovlatha-e Khatami, Ahmadinejad va Rouhani (1997-2015) (Iran's Nuclear Diplomacy in the Governments of Khatami, Ahmadinejad and Rouhani)", Journal of Political and International Approaches, 43(1), 2017, s. 117-151.

Akbarzadeh, Shahram ve Conduit, Dara, "Ruhani's First Two Years in Office: Opportunities and Risks in Contemporary Iran", (Ed. Shahram Akbarzadeh & Dara Conduit), Iran in the World: President Rouhani's Foreign Policy, Palgrave Macmillan, 2016, s. 1-15.

Aman, Fatemeh, "Iran issues rare criticism of India over Kashmir", Atlantic Council, 30.08.2020, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-issues-rare-criticism-of-india-over-kashmir> (10.05.2020).

Aslan, Ömer, "Stripping Kashmir Of Its Autonomy: Domestic and Regional Implication", 29.08.2019, <https://research.sharqforum.org/2019/08/29/stripping-kashmir-of-its-autonomy-domestic-and-regional-implications> (21.06.2020).

Azghandi, Alireza ve Sarmadi, Hamid, "Jangh-e Tahmili va Ta'sir-e an bar Taqyir-e Ghoftaman-e Seyaset-e Kharaje-e Iran (The Imposed War and Its Impact on Changing the Discourse of Foreign Policy)", International Journal of Nations Research, 1(10), 2016, s. 1-15.

Banikamal, Abdolmoghset, "Pakistan-Hindistan Gerilimi ve Güney Asya'nın Güvenliği", 16.05.2019, <https://iramcenter.org/pakistan-hindistan-gerilimi-ve-guney-asyanin-guvenligi> (21.06.2020).

BBC News, "Iran nuclear deal: Key details", 11.06.2019, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-33521655> (08.07.2020).

BBC News, "Kashmir: Why India and Pakistan fight over it", 08.08.2019, <https://www.bbc.com/news/10537286> (14.03.2020).

BBC News, "Iran's Hassan Rouhani pledges 'slogan-free diplomacy'", 18.08.2013, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-23744267> (06.07.2020).

BBC News Türkçe, "Cammu Keşmir: Hindistan eyaletin özel statüsünü kaldırdı, Pakistan 'Kabul edilemez' dedi", 05.08.2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49233737> (14.03.2020).

BBC News Türkçe, "Keşmir Krizi: Hindistan ve Pakistan arasındaki gerilim en son yükseldiğinde ne olmuştu?", 28.02.2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47385122> (14.03.2020).

Behrooz, Maziar, "Iran after Revolution (1979-2009)", (Ed. Touraj Daryae), The Oxford Handbook of Iranian History, Oxford University Press, New York, 2012, s. 365-89.

Berlin, Donald L., "India-Iran Relations: A Deepening Entente", Asia-Pacific Center for Security Studies, 2004, s. 1-7.

Bilgrami, Mohammad Pervez, "İran'ın Hindistan'a Karşı Sert Çıkışı: Neden ve Sonuçları", İRAM, 14.03.2020, <https://iramcenter.org/iranin-hindistana-karsi-sert-cikisi-neden-ve-sonuclari> (14.03.2020).

Çetin, Şerife, "AB'nin 'en başarılı' diplomasi hamlesi 'nükleer anlaşma' hüsrarla sonuçlandı", Anadolu Ajansı, 07.01.2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/abnin-en-basarili-diplomasi-hamlesi-nukleer-anlasma-husranla-sonuclandi/1694713> (08.07.2020).

Erdal, Selcen, "Çözumsuzlüğün Adı: 'Birleşmiş Milletlere Rağmen Keşmir'", Public and Private International Law Bulletin, 38(1), 2018, s. 85-106.

Ganguly, Rajat, "India, Pakistan and the Kashmir Dispute", Asian Studies Institute, 1998, <https://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/3147/paper.pdf?sequence=2> (08.07.2020).

Ganguly, Sumit, "The Flash-Point of South Asia: Kashmir in Indo-Pakistani Relations", (Ed. Amita Shastri ve A. Jeyaratnam Wilson), The Post-Colonial States of South Asia, Palgrave Macmillan, New York, 2001, s. 311-25.

Ganguly, Sumit, Blank, Jonah ve Devottai Neil, "The Kashmir Question: Retrospect and Prospect", (Ed. Sumit Ganguly), Kashmir Question: Retrospect and Prospect, Frank Cass & Co. Ltd, London, 2003, s. 1-11.

Ganguly, Sumit, "Will Kashmir Stop India's Rise?", Foreign Affairs, 85(4), 2006, s. 45-56.

Gündoğan, Ünal, "Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme", Ortadoğu Analiz, 3(29), 2011, 93-9.

Güven, Aydın, "Geçmişten Günümüze Keşmir Meselesi", 27.02.2019, <https://www.ilimvemedenyet.com/gecmisten-gunumuze-kesmir-meselesi.html> (14.03.2020).

India Today, "Pakistan PM discusses Kashmir issue with Iranian President Rouhani", 14.10.2019, <https://www.indiatoday.in/world/story/pakistan-pm-discusses-kashmir-issue-with-iranian-president-ruhani-1609019-2019-10-14> (14.03.2020).

Juneau, Thomas, "Iran under Rouhani: Still Alone in the World", Middle East Policy, XXI(4), 2014, s. 92-104.

Mafinezam, Alidad ve Mehrabi, Aria, Iran and Its Place Among Nations, Praeger, Westport, 2008.

Mehdi, Syed Zafar, "Understanding Iran's traditional position on Kashmir", Tehran Times, 03.07.2018, <https://www.tehrantimes.com/news/425007/Understanding-Iran-s-traditional-position-on-Kashmir> (10.05.2020).

Naaz, Farah, "India-Iranian relations 1947-2000", Strategic Analysis, 24(10), 2001, s. 1911-26.

Naji, Kasra, "Profile: Hassan Rouhani, President of Iran", BBC News, 20.05.2017, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-22886729> (06.07.2020).

Özdemir, Erol, "Hindistan Seçimlerinde Öne Çıkan Söylemlerin Keşmir Sorunu'na Etkileri", ANKASAM, 20.04.2019, <https://ankasam.org/hindistan-secimlerinde-one-cikan-soylemlerin-kesmir-sorununa-etkileri> (14.03.2020).

Przeczek, Sermin, "Iran's Foreign Policy under President Rouhani: Pledges versus Reality", Ortadoğu Analiz, 5(57), 2013, s. 64-71.

Rızvi, Saiyid Athar Abbas, "Keşmir", TDV İslam Ansiklopedisi, C:25, 2002, s. 325-327. <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/25/C25008267.pdf> (29.03.2020).

RisingKashmir, "Imam Khomeini icon of people's resistance", 03.06.2015, www.risingkashmir.com/news/imam-khomeini-icon-of-peoples-resistance (10.05.2020).

RisingKashmir, "Pak and Iran in talks over CPEC joining", 09.10.2016, www.risingkashmir.com/news/pak-and-iran-in-talks-over-cpec-joining (10.05.2020).

RisingKashmir, "Iran regrets killings in Kashmir", 03.04.2018, www.risingkashmir.com/news/iran-regrets-killings-in-kashmir (10.05.2020).

Safvi, Syed Ali, "Ayatollah Khomeini and Kashmir", RisingKashmir, 13.06.2016, www.risingkashmir.com/news/ayatollah-khomeini-and-kashmir (10.05.2020).

Savuk, İsmet, "Yeni İran ve Güney Asya İlişkileri", GASAM, 20.07.2016, <https://gasam.org.tr/yeni-iran-ve-guney-asya-iliskileri> (02.05.2020).

Schofield, Victoria, Kashmir in Conflict: India, Pakistan and the Unending War, I. B. Tauris, New York, 2003.

Shabir, Sheikh, "Analysing India-Iran relation", RisingKashmir, 26.03.2018, <https://www.risingkashmir.com/news/analysing-india-iran-relation> (10.05.2020).

Shanahan, Rodger, "Iranian Foreign Policy under Rouhani", Lowy Institute for International Policy, 2015.

Shazad, Asif ve Bukhari, Fayaz, "Keşmir krizi: bölgedeki tırmanan gerilimin ortasında 'Keşmir'i terörizmden kurtaracağını' iddia ediyor", Independent Türkçe, 09.08.2019, <https://www.indyrturk.com/node/60326/d%C3%BCnya/ke%C5%9Fmir-krizi-modi-b%C3%B6lgedeki-t%C4%B1rmanan-gerilimin-ortas%C4%B1nda-ke%C5%9Fmiri-ter%C3%B6rizmden> (14.03.2020).

Snedden, Christopher, Understanding Kashmir and Kashmiris, Hurst & Company, London, 2015.

Strateji Düşünce ve Analiz merkezi (SDAM), "Dünden Bugüne 'Keşmir Sorunu'", Ekim 2016, https://www.sdam.org.tr/image/foto/2017/11/28/DUNDEN-BUGUNE-KESMIR-SORUNU_1511875826.pdf (29.06.2020).

Ünlü, Hayati, "Küresel Politikalar Bağlamında Keşmir Meselesi", Anadolu Ajansı, 10.10.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz-haber/kuresel-politikalar-baglaminda-kesmir-meselesi/661965> (19.07.2020)

Zarif, Mohammad Javad, "What Iran Really Wants: Iranian Foreign Policy in the Rouhani Era", Foreign Policy, 93(3), 2014, s. 49-59.

العملة المشتركة لتعزيز التكامل الاقتصادي القطري-التركي

الدينار الإسلامي الرقمي نموذجاً

Amine AOUISSI¹

الملخص

تبحث الورقة في آفاق اتحاد عمليتي (الريال القطري واليرة التركية) بإنشاء عملة واحدة مشتركة مجازاً سميت "الدينار الإسلامي الرقمي". مع التركيز على أثر ذلك الاتحاد على التجارة، التكامل المالي، وحرية تنقل الأفراد.

قياسياً تم اعتماد نموذج (Panel Data) والبيانات: عبار عن سلاسل زمنية. وكان الغرض هو قياس أثر تقلب عمليتي (الريال القطري واليرة التركية) على العلاقة الاقتصادية البينية ممثلة في المتغيرات المفسرة لها.

بعد هذا البحث من البحوث القليلة التي بحثت نظرياً وتجريبياً فكرة تأسيس عملة مشتركة بين دولتين (قطر وتركيا) تجمعهما علاقة سياسية وثقافية قوية، ولا يوجد بينهما تقارب جغرافي. وتتميز أيضاً بتقديم نموذج مقترح لعملة مشتركة وهو الدينار الإسلامي الرقمي، والنموذج يستند على آخر تطورات التكنولوجيا الحديثة.

انتهى البحث إلى أن الدينار الإسلامي الرقمي (د.إ.ر) نموذج رائد للعملة المشتركة الرقمية، سيكون دعامة رئيسة للاتحاد النقدي بين دولتي قطر وتركيا وربما دول أخرى على رأسها ماليزيا؛ وهو من أهم الخطوات لإنشاء تكامل اقتصادي عابر للحدود، رائد في آسيا.

الكلمات المفتاح: العملة المشتركة، التكامل الاقتصادي، الدينار الإسلامي الرقمي، السلاسل الزمنية المقطعية (Panel data).

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CİLT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1196228

<https://dergipark.org.tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Gelış Tarihi / Received: 29.12.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.01.2023

Katar-Türkiye Ekonomik Entegrasyonunu Teşvik Edecek Ortak Para Birimi Model Olarak Dijital İslam Dinarı

Öz

Makale, mecazi olarak “İslami Dijital Dinar” olarak adlandırılan tek bir ortak para birimi oluşturarak iki para biriminin (Katar riyali ve Türk lirası) birleşmesi olasılığını inceliyor. Bu birliğin ticaret, finansal entegrasyon ve insanların serbest dolaşımı üzerindeki etkisine odaklanmak. Kesitsel zaman serisi (panel verileri) modeli benimsenmiştir. Amaç, iki para biriminin (Katar riyali ve Türk lirası) dalgalanmasının ekonomiler arası ilişki üzerindeki etkisini ölçmektir. Bu araştırma, güçlü bir siyasi ve kültürel ilişkiye sahip olan ve aralarında coğrafi yakınlık bulunmayan iki ülke (Katar ve Türkiye) arasında ortak bir para birimi oluşturma fikrini teorik ve ampirik olarak inceleyen az sayıdaki araştırmadan biridir. Araştırma, dijital İslami dinarın (DAR), Katar devletleri ile Türkiye arasındaki para birliğinin temel direği olacak dijital ortak para biriminin öncü bir modeli olduğu sonucuna vardı. Ayrıca, Asya’da öncü bir sınır ötesi ekonomik entegrasyon oluşturmak için en önemli adımlardan biridir.

Anahtar Kelimeler: Dijital İslami Dinar, Ekonomik Entegrasyon, Kesitsel Zaman Serileri (Panel Verileri), Ortak Para Birimi.

¹ Amine ADUISSI, Ferhat Abbas Sétif University 1, amineaouissi@live.fr, ORCID:0000-0001-8063-0165

The Common Currency to Promote Qatari-Turkish Economic Integration the Digital Islamic Dinar as a Model

Summary

The paper examines the prospects for the union of the two currencies (the Qatari riyal and the Turkish lira) by creating a single common currency, figuratively called the "Islamic Digital Dinar". Focusing on the impact of that union on trade, financial integration, and the free movement of people. The cross-sectional time series (panel data) model has been adopted. The purpose was to measure the impact of the fluctuation of the two currencies (the Qatari riyal and the Turkish lira) on the inter-economic relationship. This research is one of the few pieces of research that examined, theoretically and empirically, the idea of establishing a common currency between two countries (Qatar and Turkey) that have a strong political and cultural relationship, and there is no geographical proximity between them. The research concluded that the digital Islamic dinar (DAR) is a pioneering model of the digital common currency, which will be the main pillar of the monetary union between the states of Qatar and Turkey. Moreover, it is one of the most important steps to establish a pioneering cross-border economic integration in Asia.

Keywords: Cross-Sectional Time Series (Panel Data), Common Currency, Digital Islamic Dinar, Economic Integration

المقدمة

تُظهر الدلائل التجريبية من التكامل الاقتصادي للاتحاد الأوروبي (EU) خاصة، ومحاولة دول جنوب شرق آسيا (ASEAN)، أن التكامل الاقتصادي له أثر إيجابي على اقتصادات الدول المتكاملة؛ ومنه أصبح التكامل الاقتصادي هدف الكثير من الدول خاصة تلك التي تجمعها عدة عوامل (التقارب الجغرافي، اللغة، الثقافة التاريخ... ومؤخراً أهم عامل هو التقارب السياسي؛ ويكفي عامل واحد أو أكثر وليس شرط جميع العوامل).

وللوصول للتكامل الاقتصادي يجب المرور بعدة مراحل قد تبدأ بمنطقة تجارة حرة أو حتى اتفاقية تجارة حرة² ثم يتطور بعدة خطوات أهمها: الاتحاد النقدي الذي يُنتج "عملة مشتركة"؛ وأن هذا الأخير هو موضوع بحثنا بصفة عامة.

على صعيد آخر بصفة رسمية معلنة نجد في الآونة الأخيرة أن هناك تقارباً سياسياً واقتصادياً كبيراً بين دولتي قطر وتركيا مترجم بجملة من المواقف السياسية الموحدة على الصعيد السياسي، أما الصعيد الاقتصادي فيترجم بحجم الاستثمارات القطرية المباشرة المعلن عنها التي تعدت اثنين مليار دولار (استهداف مبلغ 2.7 مليار دولار لسنة 2020م)، كذلك حجم التجارة البنينة الذي تعدى المليار دولار سنة 2019 (800 مليون دولار سنة 2020م). هذا التقارب السياسي والاقتصادي جعلنا نعتقد أن هناك فرص تكامل اقتصادي بين الدولتين (قطر وتركيا) وربما سيتعزز أكثر ذلك التقارب لو تم تجسيد فكرة العملة المشتركة كخطوة تالية تابعة له.

حيث غالباً ما يمر بإنشاء اتحاد نقدي بالرغبة في جني الفوائد الكاملة للتكامل الاقتصادي؛ أي تقوية الروابط النقدية والتجارية والمالية بين البلدين (قطر وتركيا) أو البلدان محل الاتحاد (يمكن إضافة دول أخرى على رأسها ماليزيا).

ففي سياق اتحاد نقدي - تتقاسم عدة دول عملة مشتركة - وهو الأمر الذي يتطلب وجود تنسيق للسياسات النقدية والمالية ناهيك عن السياسات الجبائية والجمركية وحتى التجارية.

والأمر ليس بالسهولة التي يبدو عليها؛ فهناك عدد من المعوقات على غرار صعوبة الاتفاق على سياسة نقدية مشتركة للبلدين وكذلك صعوبة تكييف وتوحيد السياسات الجبائية والجمركية لتسهيل انتقال كل من: رأس المال، السلع والخدمات، اليد العاملة...

ومع ذلك هناك بوادر كثيرة تنبئ بإمكانية نجاح التجربة بخلق عملة مشتركة عادلة ومستقرة بين الدولتين محل الدراسة ولتكن الدينار الإسلامي الرقمي كنموذج تجريبي؛ وبطبيعة الحال الفكرة ليست بالغبية ولا بالجديد فقد سبق رئيس الوزراء الماليزي، مهاتير محمد، بتقديم مقترح يبحث تنفيذ المعاملات التجارية فيما بين كل من إن ماليزيا وإيران وتركيا وقطر، بالذهب ونظام المقايضة.

وعلى المستوى الدولي هناك عدد من التجارب الناجحة ولعل أهمها "اليورو" وفي الأيام القليلة القادمة "اليورو الرقمي"؛ كما أن فيه أيضاً بعض المشاريع قيد الدراسة على غرار مشروع "عابر" بين السعودية والإمارات.

وبذلك يمكن صياغة مشكلة البحث في التساؤل الرئيس:

كيف يمكن أن تسهم العملة الرقمية المستقرة (الدينار الإسلامي الرقمي) في دعم التكامل الاقتصادي القطري-التركي؟

ومنه تبحث هذه الورقة في آفاق اتحاد عمليتي (الريال القطري والليرة التركية) بإنشاء عملة واحدة مشتركة مجازاً سميت "الدينار الإسلامي الرقمي" وهو الهدف الرئيس. مع الإشارة إلى أثر ذلك الاتحاد على التجارة البنينة (صادرات وواردات)، التكامل المالي (متملاً في الاستثمارات الأجنبية المباشرة -البنينة-)، والاقتصاد المحلي (متملاً في الناتج المحلي الخام)، لنشرح في الأخير التصور العام للاتحاد النقدي المقترح (نظام الدينار الإسلامي الرقمي).

ولتنفيذ أهداف البحث اختار الباحث منهج الاقتصاد المعياري الذي ينتج أحكاماً معيارية وفكرية توجيهية تجاه التنمية الاقتصادية بصفة عامة؛ والبعد المالي في بحثنا هذا بصفة خاصة؛ وهدفنا من استخدام منهج الاقتصاد المعياري هو تحديد ما يجب أن تفعله دولتي قطر وتركيا لتعزيز التقارب فيما بينهما وإنشاء اتحاد نقدي بعملة مشتركة تكون أول لبنة للتكامل الاقتصادي.

قياسياً اختار الباحث نموذج السلاسل الزمنية المقطعية (Panel data)؛ بمجموعة أولى من السلاسل الزمنية الأساسية عن عملة البلدين محل الدراسة ثم مجموعة ثانية تضم أهم المتغيرات الكلية، بهدف تقصي الأثر بين المجموعتين.

² Kiki Verico, The Future of the ASEAN Economic Integration (London: Palgrave Macmillan UK, 2017), <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59613-0>.

المبحث الأول: مراجعة الدراسات السابقة

المطلب الأول: الأسس الفكرية للاتحادات النقدية والعملات المشتركة

أولاً: فكرة اتحاد العملات في أوروبا

1. التمهيد الفكري لإنشاء العملة المشتركة اليورو

دار الكثير من النقاش في أوروبا (قبل إنشاء الاتحاد الأوروبي) حول الحاجة إلى استكمال السوق الداخلية وكذلك فكرة إنشاء بنك مركزي للمجتمع الاقتصادي وصولاً إلى فكرة التحدي التنافسي الذي تفرضه الولايات المتحدة على الدول الأوروبية.

حيث كانت البدايات الأولى من فكرة إنشاء عملة مشتركة من خلال الخطوة الأولى والتي تمثلت في مشروع "إنشاء اتحاد نقدي". أين كان إنشاء اتحاد نقدي في أوروبا مبرراً دائماً بالرغبة في جني جميع منافع التكامل الاقتصادي.³

ومنه كانت العملة المشتركة هي الأساس المنطقي لسوق أوروبي موحد خالٍ من الحواجز أمام المعاملات الدولية؛ كما أن هذا السوق المتكامل يشجع التخصص على طول خطوط الميزة النسبية. حيث في كل صناعة، سيتوسع المنتج الأوروبي الأكثر كفاءة وسيوفر منتجاته للمستهلكين في جميع أنحاء المجتمع. وستركز كل دولة على الصناعات التي تتمتع فيها بميزة نسبية.

في نفس الوقت انخفاض الأسعار الناتج عن انخفاض التكاليف سيعزز رفاهية المستهلكين. فعندما يتم التمييز بين المنتجات، سيستمر عدد أكبر من المنتجين الوطنيين في الإنتاج بجودة عالية وبذلك سيستفيد المستهلكون من الزيادة في تنوع المنتجات. وفي اقتصاد يتميز بوفورات الحجم، فإن المنتجين الأكثر كفاءة، ومن خلال التوسع، سوف يخفضون التكاليف ويستحوذون على أسواق جديدة خارج أوروبا. وستعمل حرية تنقل اليد العاملة على حل مشاكل المناطق المتدهورة ونقص العمالة فيها والتي تهدد فكرة استكمال خلق السوق الأوروبية الموحدة.

2. فكرة البنك المركزي الأوروبي

لم تكن فكرة إنشاء بنك أوروبي مركزي واحد، فكرة منطقية وواضحة المعالم (عدم القدرة على قياس إمكانية التنفيذ وقياس فوائد ذلك)؛ فقد كانت هناك دراسات تحدد شروط معينة لتحقيق بعض فوائد الاتحاد النقدي والبنك المركزي الموحد مثل رفع ضوابط رأس المال وتحرير الاستثمار الأجنبي.

وما كان واضحاً نسبياً أن مجرد تحرير التجارة في السلع والسماح بالحركة الدولية للعمالة ورأس المال لن يحقق فوائد الاتحاد. فمثلاً ضوابط رأس المال تزيد من التعقيد البيروقراطي للاستثمار الأجنبي؛ ومخاطر الصرف تنهني الشركات عن التفكير فيها.

ولسوء الحظ، اعتمد النظام النقدي الأوروبي تقليدياً على ضوابط رأس المال وعمليات إعادة التنظيم الدوري لأسعار الصرف للتوفيق بين استقلالية السياسة الوطنية وفترات استقرار سعر الصرف.

وبالتالي، للحصول على مزايا السوق الموحدة، كن الجدال قائم على فرضيتين:

- ❖ إما أنه يجب التضحية باستقرار سعر الصرف داخل أوروبا؛
- ❖ أو يجب أن تكون السياسات الوطنية أكثر تناسلاً بشكل محكم؛ ويتم ذلك من خلال وساطة بنك مركزي واحد.

³Barry Eichengreen, Maurice Obstfeld, and Luigi Spaventa, "One Money for Europe? Lessons from the US Currency Union," Economic Policy 5, no. 10 (April 1990): 117, <https://doi.org/10.2307/1344577>.

ثانياً: فكرة اتحاد العملات في شرق آسيا

كانت هناك دلائل تجريبية من جنوب شرق آسيا تشير إلى أن تزامن دورات الأعمال يشجع على إنشاء اتحاد عملات في المنطقة أكثر من اتحاد تجاري فقط.

كما حاجج الكثير من الباحثين في دراساتهم حول منطقة دول جنوب شرق آسيا على أن ربط العملة المحلية بالدولار كان السبب في حدوث هزات وأزمات على مستوى نفس المنطقة.⁴

في نفس المنحى دافع كل من ويليامسون (1999) ودورنوبوش وبارك (2000) عن فكرة: ربط سعر الصرف بسلة مشتركة في منطقة شرق آسيا سيكون له أثر إيجابي؛ وجادلاً بأن دول جنوب شرق آسيا يمكن أن تتوقع استقرار القدرة التنافسية الشاملة للصادرات من خلال ربط عملاتها بسلة من الين والدولار واليورو؛ كما تلقى هذا الاقتراح الدعم من الكثير من المسؤولين الحكوميين اليابانيين وخبراء الاقتصاد.

فيما اقترح الاقتصاديون الأمريكيون البارزون مثل McKinnon (1999) وBarro (2001) أيضاً اتحاد عملة بتبنى الدولار الأمريكي كعملة مشتركة.

المطلب الثاني: النظر للعملة المشتركة

في هذا الجزء من البحث نعرض بعض المساهمات العلمية التي نظرت للعملة المشتركة؛ والهدف هو تسليط الضوء على هذه الظاهرة وذكر مختلف المفاهيم والجوانب المتعلقة بها بما يخدم موضوع هذا البحث.

أولاً: أهم المساهمات العلمية

1. أهم ما جاء به مندل (1961)

بدأ مندل بوضع مفهوم مناطق العملة المثلى (Optimum Currency Areas)، «وهي وحدة اقتصادية بينما مجال العملة هو جُزئياً تعبير عن السيادة الوطنية»⁵؛ ثم بحث أمثلة تلك المنطقة؛ ليشرح بعد ذلك مفهوم العملة المشتركة الواحدة ومنطقة العملة المشتركة.

حيث تتطلب العملة المشتركة الواحدة⁶ وجود بنك مركزي واحد (يتمتع بصلاحيات إصدار الأوراق النقدية)، وبالتالي يوفر عرضاً مرناً لوسائل الدفع الإقليمية.

ولكن في منطقة العملة المشتركة التي تضم أكثر من عملة⁷، يكون توفير وسائل الدفع الدولية مشروطاً بتعاون العديد من البنوك المركزية؛ لا يمكن لأي بنك مركزي أن يوسع التزاماته بشكل أسرع بكثير من البنوك المركزية الأخرى دون خسارة الاحتياطيات وإضعاف قابلية التحويل. هذا يعني أنه سيكون هناك فرق كبير بين التعديل داخل منطقة العملة التي لها عملة واحدة ومنطقة العملة التي تنطوي على أكثر من عملة واحدة؛ بعبارة أخرى، سيكون هناك فرق بين التعديل الإقليمي والتنسوية الدولية على الرغم من أن أسعار الصرف، في الحالة الأخيرة، ثابتة.

⁴ Jong-Wha Lee, Yung Chul Park, and Kwanho Shin, "A Currency Union in East Asia," ISER Discussion Paper (Institute of Social and Economic Research, Osaka University, March 2003), <https://econpapers.repec.org/paper/dprwpaper/0571.htm>.

⁵ Robert A. Mundell, "A Theory of Optimum Currency Areas," The American Economic Review 51, no. 4 (1961): 657-65.

⁶ عملة واحدة مشتركة تتعامل بها جميع الدول التي وافقت عليها، محلياً وإقليمياً، كاليورو.
⁷ تكون فيه عملة مشتركة تتعامل بها الدول إقليمياً، إضافة للعملات المحلية لكل دولة.

2. أهم ما جاء به ماكينون (1963)

قام **ماكينون** بتطوير فكرة مندل ل: "مناطق العملة المثلى"، من خلال مناقشة تأثير انفتاح الاقتصاد (أي نسبة السلع القابلة للتداول إلى السلع غير القابلة للتداول) على مشكلة التوفيق بين التوازن الخارجي والداخلي، مع التأكيد على الحاجة إلى استقرار مستوى السعر الداخلي.

حيث استخدم مصطلح "المثلى" لوصف منطقة عملة واحدة يمكن من خلالها استخدام السياسة النقدية والمالية وأسعار الصرف الخارجية المرنة لتقديم أفضل حلًا لثلاثة أهداف (متضاربة أحيانًا): (1) الحفاظ على العمالة الكاملة؛ (2) الحفاظ على المدفوعات الدولية المتوازنة؛ (3) الحفاظ على مستوى متوسط سعر داخلي مستقر. الهدف (3) يفترض أن أي اقتصاد رأسمالي يتطلب عملة سائلة ذات قيمة ثابتة لضمان تخصيص الموارد بكفاءة.⁸

3. أهم ما جاء به جرويل (1970)

عرف **جرويل** منطقة العملة بأنها «منطقة بها عملة واحدة أو عدة عملات تكون قيمتها النسبية ثابتة بشكل دائم ولكن يتم تحديد القيمة الخارجية للعملة المشتركة في أسواق خالية من التدخل الرسمي».⁹

وفقًا لهذا التعريف والوصف التحليلي لمنطقة العملة، يعين على دولتين قوميتين ذات سيادة تتمتعان بأسعار صرف مرنة ترغبان في تكوين منطقة عملة أن تتنازلا عن بعض السيادة في تشغيل السياسات النقدية والمالية للتوظيف الكامل لوكالة فوق وطنية. ومع ذلك، لا يتعين

على الحكومتين التنازل عن الحق في تحديد المستويات المطلقة وتكوين الإنفاق الحكومي والضرائب، وفرض قيود على حركة التجارة وعوامل الإنتاج، وعقد المعاهدات مع الدول الأجنبية وشن الحروب.

وبالمثل، فإن اختيار المنطقة المثلى بالمعنى الذي نوقش أعلاه يعتمد على نوع التغيير المتوخى في السيادة الوطنية.

يتضمن تشكيل "منطقة العملة Currency Area" في المقام الأول التنازل عن بعض الحرية في تنفيذ سياسات الاستقرار النقدي والمالي. كما تتطلب "مناطق التجارة الحرة Free Trade Areas" التنازل عن الحق في إقامة حواجز أمام التجارة الحرة بين الأعضاء، بينما تتضمن "الأسواق المشتركة Common Markets" تنازلًا إضافيًا عن الحق في تقييد تحركات عوامل الإنتاج واختيار الضرائب وأنماط الإنفاق العام.

4. أهم ما جاء به بيومي (1994)

يعتمد اختيار اتحاد العملة على حجم الاضطرابات الأساسية، والعلاقة بين هذه الاضطرابات، وتكاليف المعاملات حسب العملات، وحركة عوامل الإنتاج عبر المناطق، والعلاقات المتبادلة بين الطلب على السلع المختلفة. كما أكد **بيومي** على أن الاتحاد النقدي يمكن أن يرفع من رفاهية المناطق داخل الاتحاد، وفي نفس الوقت يقلل بشكل لا يلبس فيه من الرفاهية لمن هم خارج الاتحاد.¹⁰

⁸ Ronald I. McKinnon, "Optimum Currency Areas," The American Economic Review 53, no. 4 (1963): 717-25.

⁹ Herbert G. Grubel, "The Theory of Optimum Currency Areas," The Canadian Journal of Economics / Revue Canadienne d'Economie 3, no. 2 (1970): 318-24, <https://doi.org/10.2307/133681>.

¹⁰ Tamim Bayoumi, "A Formal Model of Optimum Currency Areas," Staff Papers (International Monetary Fund) 41, no. 4 (1994): 537-54, <https://doi.org/10.2307/3867519>.

5. أهم ما جاءت به روز (2000)

قامت روز بجمعية مجموعة من الباحثين الآخرين¹¹ بدراسة العلاقة بين اتحاد العملات والتجارة الدولية بشكل أساسي؛ فوجدوا أن هناك تأثيرًا إيجابيًا كبيرًا لاتحاد العملات على التجارة الدولية، وتأثيرًا سلبيًا بسيطًا لتقلب سعر الصرف، حتى بعد التحكم في مجموعة من الميزات، بما في ذلك الطبيعة الذاتية لنظام سعر الصرف. تشير التأثيرات، ذات الدلالة الإحصائية، إلى أن دولتين تشتركان في نفس العملة تكون التجارة بينهما ثلاثة أضعاف التجارة مع دول أخرى بعملات مختلفة. وبالتالي، فإن اتحادات العملات مثل الاتحاد النقدي الأوروبي قد يؤدي إلى زيادة كبيرة في التجارة الدولية، مع كل من يشارك فيه.

إن تأثير العملة المشتركة هو أمر أكبر بكثير من تأثير تقليل تقلب سعر الصرف المعتدل إلى الصفر مع الاحتفاظ بعملات منفصلة. يأخذ التأثير في الاعتبار مجموعة متنوعة من العوامل الأخرى، ويبدو قويًا.

من الواضح أن العملة الموحدة يجب أن تشجع التجارة. اللغز هو أن التأثير يبدو هائلًا للغاية. لماذا يكون لمشاركة العملة مثل هذا التأثير الكبير على التجارة؟

تمثل العملة الموحدة التزامًا حكوميًا جادًا بالتكامل طويل الأجل. ويمكن لهذا الالتزام، بدوره، أن يحث القطاع الخاص على الانخراط في تجارة دولية أكبر. ربما يكون التحوط من مخاطر سعر الصرف أكثر صعوبة مما يُعتقد عمومًا. بدلاً من ذلك، يمكن أن تؤدي العملة المشتركة إلى تكامل مالي أكبر، مما يؤدي بعد ذلك إلى تجارة أقوى في السلع والخدمات. بشكل عام، يتم تسهيل التجارة عن طريق العملة، كوحدة حسابية ووسيلة للتبادل. وتسهل العملات لما يكون عددها أقل والمقبولة على نطاق واسع، التجارة وتنميتها؛ كما هو معروف منذ Mundell (1961).

في حين أن شفافية الأسعار أعلى بشكل واضح داخل اتحاد العملات، فإن السؤال هو "ما مقدار ذلك؟" من الحكمة أن نستنتج أننا ببساطة لا نعرف لماذا يبدو أن العملة المشتركة تسهل التجارة كثيرًا. يبدو أن الفائدة الأكثر وضوحًا -التنازل عن تكلفة التحوط من مخاطر سعر الصرف- منخفضة.

6. أهم ما جاء به لي (2003)

تسرد نظرية منطقة العملة المشتركة (The Theory of Common Currency Area (OCA)) العديد من المعايير المهمة لمنطقة العملة المشتركة في منطقة ما. وهي تشمل تماثل الصدمات عبر البلدان، والتكامل التجاري والمالي، وحركة اليد العاملة ومرونة الأجور.¹²

ثانياً: خلاصة المساهمات

نذكر هنا أهم ما خلصنا له من دراسة المساهمات السابقة الذكر؛ والهدف هو جذب الانتباه نحو أهم ما سنستعمله في بقية بحثنا وخاصة في بناء مقترحنا فيما يخص نموذج العملة المشتركة.

1. هناك فرق بين "اتحاد العملة Currency Union" (وهي أن تتحد عملات الدول مشكلة عملة واحدة تتداول محلياً وإقليمياً في جميع دول الاتحاد)، و"منطقة العملة المشتركة Common Currency Area" (وهي منطقة أو إقليم يتعامل بعملة مشتركة إقليمياً مع وجود عملة خاصة بكل دولة في المنطقة).
2. يجب أن تكون العملة المشتركة ثابتة القيمة؛ وبذلك يجب أن يكون سعر صرفها مستقرًا بالنسبة لسعر صرف عملات الاتحاد أو غير من أسعار الصرف.

¹¹ Andrew K. Rose, Ben Lockwood, and Danny Quah, "One Money, One Market: The Effect of Common Currencies on Trade," Economic Policy 15, no. 30 (2000): 9-45.

¹² Lee, Park, and Shin, "A Currency Union in East Asia."

3. يجب أن تكون سائلة؛ بمعنى أنه يجب أن تكون قابلة للتحويل من وإلى باقي العملات والأصول في جميع بلدان الاتحاد على الأقل بسهولة تامة (القبول العام).
4. تحدد قيمة العملة المشتركة بمعزل عن التدخل الرسمي لجميع دول الاتحاد؛ بمعنى أنه يجب أن تكون قيمة العملة أو سعر صرفها محايداً، يحدد بمعزل عن السياسات النقدية والمالية الفردية لدول الاتحاد؛ ولا بأس أن تحدد قيمتها بسياسة نقدية اتحادية مشتركة (مشاركة جميع دول الاتحاد في رسم سياستها النقدية).
5. العملة المشتركة تزيد من حجم التجارة البينية بين دول الاتحاد أكثر مما يزيده استقرار سعر الصرف بين عملات الاتحاد؛ أي أن خيار تبني عملة مشتركة بين دول الاتحاد أفضل من أن يتفقوا على تثبيت سعر الصرف البيني لعملاتهم.
6. العملة المشتركة تزيد حجم التجارة البينية لدول الاتحاد بثلاثة أضعاف؛ وهو أكبر محفز لبني العملة المشتركة بين الدول التي تعمل على تنسيق علاقتها التجارية والاقتصادية.
7. تقلل العملة المشتركة من مخاطر تقلبات سعر الصرف بين دول الاتحاد؛ كما أنها تخفض من تكاليف التحوط من ذلك.
8. هناك شروط تجريبية على الأقل لإنجاح أي عملية اتحاد عملات أو عملة مشتركة (أهمها: تماثل الصدمات عبر البلدان، والتكامل التجاري والمالي، وحركة اليد العاملة ومرونة الأجور).

المبحث الثاني: تجارب دولية

المطلب الأول: مشروع اليورو الرقمي

أولاً: أساسيات مشروع اليورو الرقمي

1. مفهوم اليورو الرقمي:

يعتبر اليورو الرقمي كنفود صادرة عن البنوك المركزية الأوروبية لكن في شكل رقمي يستخدم في مختلف المعاملات المالية¹³، ففي حين تعتبر النقود الورقية الوسيلة الأولى المستخدمة في الدفع لدى المواطنين في منطقة اليورو إلا أن دورها أصبح في تراجع مستمر مقابل الدفع الإلكتروني وهذا يعود إلى التطور الملحوظ والتوجه المستمر نحو التجارة الإلكترونية من خلال زيادة سهولة الدفع الإلكتروني، يعتبر اليورو الرقمي مكمل للنقود الورقية لا كبديل لها مما لن يؤثر على العرض الحالي للنقود بل يغير فقط من تركيبته، وهذا ما سيسمح للمواطن بالاختيار بين السداد عن طريق النقود الرقمية أو النقود الورقية¹⁴.

يختلف اليورو الرقمي عن الأصول المشفرة "Crypto-Assets" والعملات المستقرة "StableCoins" وهذا كون هذه الأخيرة لا تعتبر كنفود صادرة عن البنك المركزي ولا توجد أي جهة موثوقة تدعمها وبالتالي فأسعارها متقلبة وتتميز بمعدلات مخاطرة مرتفعة، أما اليورو الرقمي فيعتبر كأموال صادرة عن نظام اليورو Eurosystem في شكلها الرقمي خالية من أي مخاطر متعلقة بالسوق¹⁵.

يخضع اليورو الرقمي إلى أعلى معايير الأمن والامتثال الكامل لأطر العمل التنظيمية من حيث مكافحة غسيل الأموال وكذا مكافحة أنظمة تمويل الإرهاب مما قد يؤثر على درجة الشفافية المطلوبة في المعاملات، حيث صمم اليورو الرقمي خصيصاً لأن يكون وسيلة دفع جذابة وليست شكلاً من أشكال الاستثمار وبالتالي تجنب المخاطر المرتبطة بالتحويلات الكبيرة للأموال من شكلها التقليدي في البنوك التجارية إلى اليورو الرقمي وبذلك المحافظة على

¹³ Ulrich Bindseil, "Digital Euro and Transformation of Payments," https://www.ecb.europa.eu/paym/intro/events/shared/pdf/20201022_ulrich_bindseil_presentation.pdf.

¹⁴ Christine Lagarde, "A Reply to the European Parliament Letter QZ-067," January 21, 2021, https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter210122_MacManus-9d777905e2.en.pdf.

¹⁵ Christine Lagarde, "A Reply to the European Parliament Letter QZ-076," February 5, 2021, https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter210205_Lechanteux-faa014c2c1.en.pdf.

استقرار القطاع المصرفي وكذا السياسة النقدية الأمر الذي سيعمل على تعزيز الشمول المالي في منطقة اليورو، كما سيسمح للقطاع الخاص ببناء أعمال تجارية جديدة تقوم على الخدمات الرقمية ذات العلاقة باليورو الرقمي¹⁶.

2. أهداف إصدار اليورو الرقمي:

تمثل أهم أهداف إصدار نظام اليورو لليورو الرقمي في¹⁷:

- ❖ إن المزاي المحتملة لليورو الرقمي والتغيرات السريعة في المشهد العام لمختلف أنظمة الدفع؛ وهو ما يجعل من عملية إصداره وسيلة لدعم أهداف نظام اليورو من خلال تمكين المواطنين من الوصول إلى مختلف أشكال النقود الرقمية الخالية من المخاطر وهذا ما يدعم أهداف أوروبا في التوجه نحو استمرار الإبداع والاستقلال الاستراتيجي من خلال توفير بديل فعال للمدفوعات السريعة في أوروبا وخارجها؛
- ❖ التسريع من عملية رقمنة الاقتصاد الأوروبي وكذا الاستقلال الاستراتيجي في الاتحاد الأوروبي؛
- ❖ يعتبر كحل لتراجع استعمال النقود الورقية من طرف المواطنين في مختلف المعاملات؛
- ❖ تجنب وجود إمكانية انتشار عملاء رقمية أخرى داخل منطقة اليورو؛
- ❖ يعتبر اليورو الرقمي كوسيلة جديدة لتفعيل مختلف السياسات النقدية؛
- ❖ التقليل من المخاطر التي تهدد خدمات الدفع الإلكتروني وتعزيز الدور الدولي لليورو.

كما يعمل نظام اليورو على الحد من الآثار المحتملة لليورو الرقمي على السياسة النقدية، فمن الممكن أن يؤثر إصدار اليورو الرقمي على السياسة النقدية وأن يكون له أثر سلبي على الاستقرار المالي وكذا التأثير على أسعار الفائدة الخالية من المخاطر، كما بإمكانه أن يدفع بالمودعين إلى تحويل ودائعهم المصرفية إلى البنك المركزي مما قد يؤدي ذلك إلى زيادة تكاليف التمويل البنكي مما يؤدي إلى ارتفاع معدلات الفائدة¹⁸.

انيا: التكنولوجيا التنظيمية لإصدار اليورو الرقمي

تمثل أهم التكنولوجيا المقترحة لإصدار اليورو الرقمي في¹⁹:

1. البنية التحتية

يمكن أن تكون البنية التحتية الأساسية لتوفير اليورو الرقمي إما مركزية وبالتالي تسجيل جميع المعاملات لدى البنك المركزي مباشرة، أو أن تتميز ببعض اللامركزية في المسؤوليات وبالتالي تسليمها لبعض الوسطاء للإشراف عليها كإمكانية توفير اليورو الرقمي للعملاء، وبغض النظر عن المنهج المتبع فالبنية التحتية لإصدار اليورو الرقمي تبقى تحت الإشراف المباشر للبنك المركزي؛

2. النماذج المقترحة

يمكن الفرق الأساسي بين النموذج المركزي المباشر والنموذج غير المباشر في الدور الذي سيلعبه القطاع الخاص ففي النموذج المباشر لن يتعدى دور القطاع الخاص الحارس الأمامي للعملية، أما في النموذج اللامركزي الذي تتم الاستعانة فيه بالوسطاء الماليين فسيلعب القطاع الخاص دوراً أكثر بروزاً، وفي كلتا الحالتين سيتمكن القطاع الخاص من بناء أعمال تجارية جديدة تقوم على الخدمات الرقمية المتصلة باليورو الرقمي.

¹⁶ Christine Lagarde, "A Reply to the European Parliament Letter QZ-058," December 22, 2020, https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter201229_Zanni_Donato_Grant_Rinladi-8df6e11334.en.pdf.

¹⁷ HLTf-CBDC, "Report on a Digital Euro," Eurosystem Report (Frankfurt am Main, Germany: European Central Bank, October 2020), 09, https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/Report_on_a_digital_euro-4d7268b458.en.pdf.

¹⁸ HLTf-CBDC, 10.

¹⁹ HLTf-CBDC, 36.

3. التكنولوجيا المطلوبة

من التكنولوجيات الممكن إتباعها في تمكين المستعمل النهائي من الوصول إلى خدمات البنية التحتية لليورو الرقمي إما عن طريق أجهزة ومعدات الكمبيوتر Hardware أو عن طريق برمجيات الإعلام الآلي Software، أو مزيج بينهما، إلا أن كلتا التكنولوجيتان تحتاجان إلى مستويات عالية من القدرة على تحديد هوية العملاء ومدى مصداقيتهم.

في نفس الوقت يجب أن تتوافق هذه التكنولوجيات المستخدمة في التعامل مع المستعمل النهائي أو أي أنظمة خاصة تشارك في توفير خدمات اليورو الرقمي مع البنى التحتية لأنظمة البنك المركزي بالشكل الذي يضمن أعلى حماية ضد خطر إصدار وحدات من اليورو الرقمي دون إذن من البنك المركزي.

المطلب الثاني: مشروع عابر

نعرض في هذا المطلب أهم ما جاء في مشروع عابر (SAMA & CBUAE, 2019).

أولاً: أساسيات مشروع عابر

1. التعريف

"عابر" مصطلح أطلق على مشروع ابتكار "عملة رقمية مشتركة"؛ والكلمة في حد ذاتها يقصد بها أن تصبح تلك العملة المشتركة وسيلة دفع عابرة للحدود، وذلك من خلال استخدام التكنولوجيا الحديثة لتقليص المسافات.

وقد أطلق البنكان المركزيان للمملكة العربية السعودية والإمارات العربية المتحدة هذا المشروع كمبادرة لدراسة جدوى إصدار عملة رقمية مشتركة واستخدامها كأداة في التسوية المالية محلياً وعبر حدود الدولتين.

2. الهدف

هدف مشروع "عابر" إلى استكشاف إمكانية استعمال تكنولوجيا السجلات الموزعة من أجل إنشاء وتطوير نظام دفع مشترك بين البلدين عابر الحدود، يستند على عملة رقمية مشتركة تصدر عن البلدين بشكل ثنائي، تكون وحدة تسوية للمعاملات البنكية التجارية، في البلدين بصفة محلية، وبينهما بصفة عابرة للحدود.

إذن الهدف الرئيس هو خلق عملة مشتركة تؤسس لنظام مدفوعات عابر للحدود مشترك بين البلدين.

3. المبادئ الرئيسة لتنفيذ مشروع عابر:

- ❖ مشاركة البنوك التجارية بفاعلية أمر ضروري.
- ❖ الأموال المستخدمة في هذا المشروع حقيقية.
- ❖ ضرورة الاستفادة من تكنولوجيا السجلات الموزعة.
- ❖ عملة رقمية مصدرة بشكل ثنائي عابرة للحدود (مشتركة) هي العمود الفقري للمشروع.

- ❖ نظام الدفع الناتج هو أساس لدعم أنظمة التسوية الإجمالية الآتية المحلية والإقليمية.
 - ❖ ضرورة إنشاء منصات دفع قائمة على تقنيات السجلات الموزعة.
 - ❖ قابلية التوسع جغرافيا ليشمل المشروع بنوك مركزية إقليمية أو دولية (الأفاق المستقبلية للمشروع).
- ثانياً: متطلبات إرساء نظام عابر

1. المتطلبات الوظيفية

- ❖ تجسيد مبدأ اللامركزية.
- ❖ ربط العملة الرقمية المشتركة.
- ❖ سعر صرف أو سعر تحويل العملة الورقية إلى العملة الرقمية ثابت.
- ❖ استخدام محلي وعبر الحدود.
- ❖ إشراف البنوك المركزية على المعروض النقدي.
- ❖ المرونة في توفير السيولة.
- ❖ العملة الصادرة من بنك مركزي مسؤولة البنك المصدر لها.

2. المتطلبات غير الوظيفية

- ❖ الأمن والخصوصية.
 - ❖ القابلية للتدقيق.
 - ❖ القابلية للتوسع.
- ثالثاً: التكنولوجيات الداعمة لمشروع عابر

1. مرحلة أولى تجريبية

في المرحلة الأولى من مشروع "عابر" تم اختبار مجموعة من المنصات العالمية التي تعمل باستخدام تكنولوجيا السجلات الموزعة، والهدف في هذه المرحلة التجريبية هو: اختيار المنصة المناسبة لمرحلة التنفيذ (أي بروتوكول تقنية السجلات الموزعة؟).

2. القدرات التكنولوجية المطلوبة لنجاح المشروع

- ❖ دعم العقود الذكية.
- ❖ الدعم التلقائي لخاصيتي الموافقة والخصوصية في منصة تكنولوجيا السجلات الموزعة.
- ❖ دعم بروتوكول الإجماع مع خاصية التسوية النهائية.
- ❖ أن تكون التكنولوجيا معروفة في القطاع المالي.
- ❖ تفضيل التكنولوجيا التي سبق استخدامها في مشاريع العملة الرقمية لدى البنوك المركزية.

3. المنصات المختارة لدعم المشروع

وقد أسفرت مرحلة التجريب عن القائمة النهائية لمنصات أو بروتوكولات تكنولوجيا السجلات التالية:

- ❖ منصة كوردا المعتمدة من شركة أرس. ٣.

- ❖ منصة هايبر ليدجر فايريك.
- ❖ م منصة كوروم التابعة لشركة جيه بي مورغان تيشيس.

رابعاً: السياسة النقدية، والاعتبارات التنظيمية والاقتصادية لمشروع عابر

غلب على مشروع عابر دراسة الجوانب التكنولوجية وبذلك ترك مسألة السياسة النقدية التنظيم والآثار الاقتصادية للمستقبل؛ في نفس الوقت حدد المشروع مجالات الدراسات المستقبلية: أين بدأ بالمجال النقدي (أسعار الصرف، أسعار الفائدة)، ومجال التنظيم لعملية التشفير والحلول القائمة على تكنولوجيا السجلات الموزعة؛ ثم أشار إلى الإطار القانوني والبنية التحتية للأسواق المالية ومسألة نقل الأموال عبر الحدود؛ وكل هذا يهدف المقارنة بين مشروع عابر كنظام دفع حديث وأنظمة الدفع القائمة القديمة (حدوى المشروع وفق مقارنة الفرصة البديلة).

من جهة أخرى لم يفوت القارئون على المشروع الإشارة للفاعلين في نظام عابر (البنوك المركزية، البنوك التجارية والأفراد الطبيعيين)؛ وقد وضحا دور البنك المركزي في تمكين المدفوعات عبر الحدود من خلال الاستفادة من بعض المزايا الفريدة لتقنية السجلات الموزعة، حيث ستم إتاحة العملة الرقمية للبنك المركزي كأداة يمكن للأفراد والشركات استخدامها، عوضاً عن حصرها للبنوك.

كما اعتبر القارئون على هذا المشروع أن هذا الجانب من الجوانب المهمة التي تستوجب الدراسة في المستقبل، مع ضرورة التركيز بشكل خاص على دراسة مختلف السياسات النقدية، وتأثير الاحتمالات الفنية المختلفة على الهياكل التنظيمية، والقطاع بشكل عام، وكيف يمكن أن يؤدي ذلك إلى إحداث تحول في دور البنك المركزي؟

المبحث الثالث: نموذج الدينار الإسلامي الرقمي

المطلب الأول: مقارنة الدينار الإسلامي كعملة مشتركة.

نعرض في هذا المطلب جملة الأفكار التمهيدية والأسئلة التي قد يطرحها أي الباحث أو أي فاعل في السلطة النقدية أو المالية في موضوع العملة المشتركة.

أولاً: لماذا لا يمكن أن يكون الذهب هو العملة المشتركة؟

1. لأن حجم التدفقات قد يفوق احتياطي الذهب حتى ولو نظرنا لمجموع الاحتياطي عند الدول المعنية بالتكامل (الاحتياطي لا يكفي لإجراء جميع المعاملات البنينة)؛
2. قد يفري الذهب إحدى الدول المعنية بالتكامل، وتبدأ بتجميع الذهب على حساب باقي الدول (ليس من السهل إقناع أي دولة مهما كانت سذاجتها أن تتخلى عن احتياطياتها من الذهب لصالح فكرة ولو كانت ذات مصلحة كبيرة)؛ وقد يؤدي ذلك إلى؛
3. فساد نية التكامل ونشوء نوايا خبيثة تفسد مسعى التكامل وقد تتولد نزاعات بسبب احتياطات الذهب بدل ذلك (التاريخ يذكر انقلاب الو.م.أ على العالم في خطاب نيكسون الشهير سنة 1971 عندما توقفت عن تحويل الدولار إلى ما يقابله من ذهب).
4. عدم وضوح آليات لنقل الذهب بين بلدان التكامل.

ثانياً: لماذا الدينار الإسلامي الرقمي؟

1. يتركز الدينار الإسلامي الرقمي على آخر ما وصل له العلم من تكنولوجيا مالية (سلسلة الكتل، العملات الرقمية والعقود الذكية).
2. سرعة التحويلات والمعاملات.
3. ليس هناك حدود للانتقال (داخل البلد أو خارجه).
4. تكاليف المعاملات شبه معدومة لا تتعدى تكلفه النظام.
5. لا تشترط التغطية الفعالة مؤشرة ومستقلة (ومع ذلك يمكن اعتماد حجم المبادلات كغطاء).
6. ثبات القيمة الحقيقية ولو تغيرت قيمتها الاسمية؛ وبذلك
7. سعر صرفها سيكون مستقراً.
8. تحفظ الحقوق العاجلة والأجلة
9. تكفي لإجراء المعاملات البنينة لجميع الدول المشاركة ودول العالم إذا اقتضت الحاجة
10. يمكن تتبعها من يد إلى أخرى (لخفض تبييض الأموال والجرائم المالية).

ثالثاً: معوقات الاتحاد النقدي

أكبر عائق للاتحاد النقدي²⁰ فرضيا هو البعد الجغرافي بين البلدين حالة قطر وتركيا؛ والمنطقة الساخنة الموجود فيها البلدان؛ لكن واقعياً، وربما هنا تبرز فكرة العملة المشتركة الرقمية بحيث أنها لا تحتاج للتقارب الجغرافي فلا وجود لنقل الوحدات النقدية بين البلدين فزيائياً فكل المعاملات افتراضية إلكترونية ... ومن هنا فنحن أمام اتحاد نقدي من الجيل الثاني غير ذلك التقليدي.

في نفس الوقت، يمكن أن يكون ذلك البعد فرصة لا عائق كون أنه لن يكون هناك نزاع على الحدود أو تضارب في المصالح التي يفرضها التقارب الجغرافي (الواقع في بعض مناطق العالم العربي).

رابعاً: فرص الاتحاد النقدي

أكبر فرصة أمام الاتحاد النقدي هي التوافق السياسي بين البلدين وتوحد الاستراتيجيات الاقتصادية والسياسية؛ أين نجد في الكثير من مساعي التكامل بين البلدان يقف العائق السياسي حائلاً دون إتمامه (مثل وضع اتحاد المغرب العربي)...

المطلب الثاني: الدينار الإسلامي الرقمي "عملة مشتركة".

يحمل هذا المطلب مجموعة من الركائز الفكرية النظرية العلمية والعملية لمشروع "د.أ.ر.²¹ كعملة مشتركة بين البلدين محل الدراسة قطر وتركيا.

²⁰ نتكلم عن الاتحاد فيما يخص العملة، أما التكامل فهو بين بلدين؛ وفي بحثنا هذا نجد كل من دولة قطر وتركيا يحثان سبل التكامل وخاصة الاقتصادي وبذلك يمكن أن تكون أولى خطواته الاتحاد النقدي

²¹ اختصار ل: الدينار الإسلامي الرقمي؛ وهو المصطلح الذي سيتكرر كثيراً فيما بقي من البحث

أولاً: الشروط التي يجب أن تتوفر في "د.ا.ر." ليصبح عملة المشتركة

1. التشفير (أو الاغفال)

يجب أن يكون "د.ا.ر." عملة رقمية مشفرة ويحمل معظم خصائصها، أي أن الـ "د.ا.ر." يصدر بالاستناد على تكنولوجيات: سلسلة الكتل (Blockchain)، العملات المشفرة وأخيراً العقود الذكية؛ ويحمل جميع الخصائص المفروضة من طرف هذه التكنولوجيات.

2. الاستقلالية

يجب أن يكون الـ "د.ا.ر." مستقل عن الدولتين وعن السياسات النقدية المنفردة لكل دولة؛ وللدولتين بصفة مشتركة أن تنشأن وكالة (بنك مركزي مشترك) تحدد قيمته الـ "د.ا.ر." وكذلك السياسات النقدية والمالية المرتبطة به (حجم الإصدار، الاحتياطات، الفاعلين ... إلى غير ذلك).

3. عادل

يجب أن يكون الـ "د.ا.ر." ميزان عدل في تسوية المعاملات البنينة؛ والعدالة هنا مرتبطة بحفظ القيمة الحقيقية لـ "د.ا.ر." عبر الزمن وبذلك وجب؛

4. الاستقرار

يجب أن يكون الـ "د.ا.ر." مستقر القيمة الحقيقية ويضمن عدم ضياع الحقوق زمنياً حاضراً ومستقبلاً.

ومنه فالـ "د.ا.ر." هو وحدات رقمية ذات قيمة مصممة لتقليل التقلبات في أسعارها مقابل عملة مرجعية أو سلة عملات؛ أو الأفضل وهو حسب مقترحنا: سلة من السلع (ومن الممكن الخدمات).

نشير هنا إلى أن «العملات العالمية المستقرة هي مبادرات تهدف إلى تحقيق بصفة عالمية»²².

5. ذوا قيمة دولية

يجب أن يكون لـ "د.ا.ر." قيمة دولية؛ أي تحسب قيمته بدلالة سلة من السلع والعملات الدولية وبالأسعار الدولية؛ حتى يمكن له أن يكون حكماً محايداً في حالة نشوب خلافات أو نزاعات بين دول التكامل

6. خاضع للقوانين الدولية

يجب أن يخضع الـ "د.ا.ر." لتنظيم دولي أي يجب المصادقة عليه باتفاقيات دولية؛ ففي حالة نشوب خلاف أو نزاع يجب اللجوء للمجتمع الدولي للتحكيم.

²²Fabio Panetta, "The Two Sides of the (Stable)Coin," European Central Bank, November 4, 2020, <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp201104-7908460f0d.en.html>.

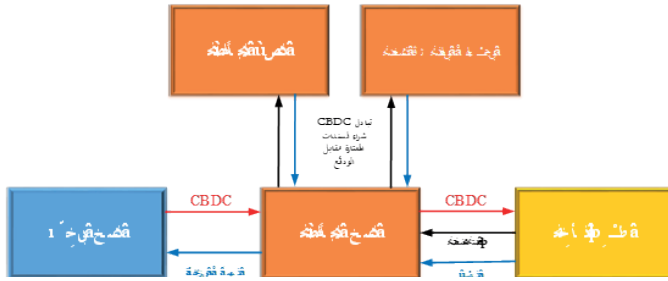
7. بنك مركزي مشترك (وحدة البنكيين المركزيين)

بعد تشكيل بنك مركزي مشترك (أو وحدة للبنكيين المركزيين) أمر بالغ الأهمية فهو مركز لتوحيد وإطلاق السياسات النقدية والمالية الخاصة بالاتحاد النقدي والعمللة المشتركة؛ ويتعلق الأمر أساساً بتحديد: قيمة العملة المشتركة الـ "1.5ر"، وحجم الإصدار؛ والفاعلين الرئيسيين في نظام الـ "1.5ر".

8. مركبة الـ "د.ا.ر."

فالـ "1.5ر" عملة رقمية مركزية CBDC²³؛ ويقصد بالعملات الرقمية المركزية؛ العملات الرسمية الصادرة عن البنك المركزي في شكلها الرقمي (أو المشفر)؛ وأطلق عليها هذا الاسم لأنها عملات رقمية ترتكز على تقنية سلسلة الكتل (أو سلسلة البيانات) والعقود الذكية في إنشائها؛ وهي عبارة عن شفرات مرمزة (مغفلة) تنتقل من فرد لآخر عند إجراء المعاملات المالية.

رسم بياني يوضح عملية تبادل CBDC

المصدر: 24

9. قابلية التتبع

يجب أن تمتلك الدول المشتركة في العملية ممثلة في البنك المركزي المشترك القدرة على تتبع وحدات الـ "1.5ر" مكانياً وزمانياً؛ وذلك ممكن باستغلال تقنية "الدفتر الموزع distributed ledger"، وهي التقنية التي تمكن من تتبع العملة منذ إصدارها إلى محطات انتقالها إلى مكان تواجدها في الحال (هوية المالك من المصدر إلى المالك الأخير).

والهدف من نظام العملة الرقمية هو تتبع رصيدها، مما يسمح لكل منهم بالتعامل بمعاملاتهم المعدنية فقط. لا يمكن للمرء أن يربط تقنية المعاملات المادية للعملات بالعالم الرقمي. لا يمكن أن تكون العملة الرقمية ملفاً بسيطاً، ولا يمكن أن تكون المعاملات بمثابة نقل للملف من مستخدم إلى آخر؛ لو تم ذلك بهذه الطريقة، لكان المرسل قد احتفظ بنسخته، وبالتالي الاحتفاظ بالعملية أثناء إرسالها أيضاً.

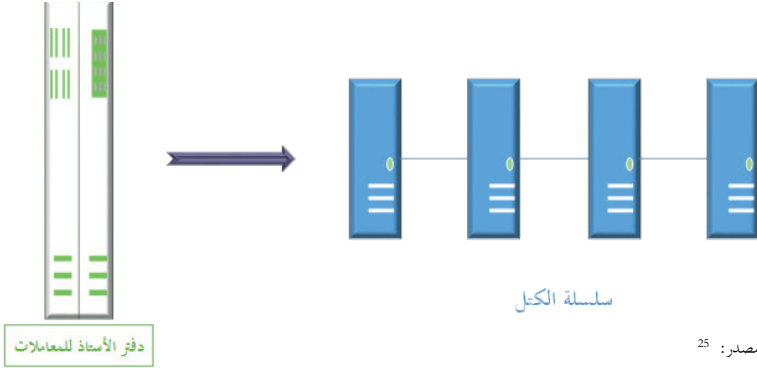
²³ Central Bank Digital Currency (CBDC)

²⁴ Michael Kumhof and Clare Noone, "Central Bank Digital Currencies – Design Principles and Balance Sheet Implications," Staff Working Paper (London: Bank of England, May 2018), 53, <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/working-paper/2018/central-bank-digital-currencies-design-principles-and-balance-sheet-implications.pdf?la=en&hash=11469281B32821BCFD85B4A5483AB3577E38B2DD>.

بدلاً من ذلك، تحافظ أنظمة العملات الرقمية المعاصرة على حالة شاملة (تعطي نظرة عامة)، تضم أرصدة جميع مستخدميها. يتضمن هذا كل شيء من جداول أرصدة البنوك لكل عميل إلى العملات المشفرة مثل: البيتكوين والإثيريوم. تسمى التحديثات التي تطرأ على

الحالة "المعاملات Transactions" يمكن أن تكون عمليات تحويل بسيطة للأموال أو أوامر على العقود الذكية. يتم إنشاء تسلسل للمعاملات في دفتر الأستاذ واحد. حالة النظام هي نتيجة معالجة المعاملات في دفتر الأستاذ وفقاً لترتيبها. عادةً ما يتم تجميع المعاملات فيما يسمى بالكتل، كلاً منها يحتوي على العديد من المعاملات، وترتبط الكتل لتشكيل سلسلة، تسمى بشكل افتراضي سلسلة الكتل، (كما يوضحه الشكل الموالي:

الشكل رقم: تحتوي كل كتلة على معاملات؛ وترتيب الكتلة يحدد ترتيب المعاملة العالمي

المصدر: 25

10. الأمان

يجب أن يرتكز ال: "1.5" على نظام حماية قوي؛ أي الاعتماد على آخر تقنيات الحماية والتشفير؛ وهناك مسألة الإنفاق المزدوج والتي يتم القضاء عليها بالسجل الموزع الذي لا يسمح بحفظ نسخة من العملة بعد إنفاقها.

10. عدم قابلية المضاربة

يحفظ ال: "1.5" بمعظم وظائف النقود (وسيلة للتبادل، وسيط لتحديد القيمة (الثنائية)، مخزن للقيمة)؛ لكن يجب على ال: "1.5" أن يخرج من وظيفة المضاربة (Speculation) التي اكتسبتها النقود حديثاً؛ فالملاحظ والمزعج والمضر في نفس الوقت أن أغلب العملات الرقمية تنشأ وتعمل مبدأً المضاربة؛ حتى أنه يمكن اعتقاد أن المضاربة هي سبب وجودها ولا تملك وظيفة أخرى غيرها في الغالب.

لذا فاستقلالية واستقرار ال: "1.5" إضافة لكونه يحفظ قيمته الحقيقية العادلة يجعل منه غير قابل للمضاربة ولا يتطلب لذلك الغرض؛ وإن استدعت الضرورة فإنه يمكن أن يعزز بقانون يمنع المضاربة به.

²⁵ Sarah Allen et al., "Design Choices for Central Bank Digital Currency: Policy and Technical Considerations" (National Bureau of Economic Research, August 10, 2020), 14, <https://doi.org/10.3386/w27634>.

ثانياً: تحديد قيمة الـ "1.5ر".

1. دالة حساب قيمة الـ "1.5ر".

يجب حساب قيمة الـ "1.5ر" (أو IDD^{26}) بدالة الاستقرار؛ والحلول تقدمها خوارزمية ديناميكية (تأخذ بعين الاعتبار متغير الزمن):

$$P(IDD_{t+1}) = Average (x_t^1 + x_t^2 + \dots x_t^n)$$

$$P(IDD_{t+1}) = \text{سعر وحدة الدينار الإسلامي الرقمي في الزمن } (t+1)$$

$$x_t^1 = \text{سعر أونصة الذهب في الزمن } (t)$$

$$x_t^2 = \text{سعر أونصة الفضة في الزمن } (t)$$

$$x_t^n = \text{سعر سلعة ذات استهلاك واسع أو مطلوبة في البلدين.}$$

وتعمل الخوارزمية على امتصاص البيانات من بورصات السلع الدولية ثم تقطع بها الدالة كمدخلات بهدف حلها ليتم في النهاية تحديد سعر الوحدة من الدينار الإسلامي؛ والذي هو في الأساس حل للدالة في الزمن $(t+1)$.

1. دالة استقرار قيمة الـ "1.5ر".

كما يمكن دمج بعض المعاملات (Coefficients) لتقليل التقلبات في أسعار السلع التي تشهد ذلك، والهدف ضمان نظام أكثر استقراراً لتصبح الدالة كالآتي:

$$P(IDD_{t+1}) = Average (\alpha x_t^1 + \beta x_t^2 + \dots \gamma x_t^n)$$

حيث كل من $(\alpha, \beta, \text{ and } \gamma)$ معاملات استقرار.

2. تفسير دالة استقرار الـ "1.5ر".

الـ "1.5ر" يأخذ قيمته من الأسعار الدولية لسلة من السلع على رأسها "الذهب" و"الفضة"؛ وباقي السلع ذات التبادل الواسع والدائم بين البلدين؛ والقيمة تحسب كل فترة زمنية (t) وقد تكون يوماً أو أسبوعياً أو شهرياً وكلما كانت الفترة قصيرة كلما كان أفضل وأدق؛ وترجع أسعار السلع بمعاملات $(\alpha, \beta, \text{ and } \gamma)$ ؛ ثم يحسب المتوسط العام للأسعار بقصد إعطاء قيمة الوحدة الواحدة من الـ "1.5ر".

وجوهرة الفكرة: إن الـ "1.5ر" يحتفظ بقيمته الحقيقية حتى ولو تغيرت قيمته الاسمية؛ فنجد الوحدة الواحدة منه تعطي القدرة على اقتناء سلة السلع نفسها على مر الزمن؛ وهو ما سيحفظ الحقوق والالتزامات والمعاملات على مر الزمن؛ وهو الركيزة الأساسية لنظام تقدي-مالي عادل.

المنطق الذي نطرحه في مقاربة الـ "1.5ر"، هو كون هذا الأخير لا يخضع في حساب قيمته لأي عملة سواء أكانت عملة البلدين اللذين يريدان

²⁶ Islamic Digital Dinar.

إنشاء عملة مشتركة أو عملة أخرى قوية كالدولار أو غيره؛ وهو بذلك مستقل ومستقر.

3. حجم إصدار الـ "ر.ا.د"

يصدر البلدان الـ "ر.ا.د" بإحدى الطريقتين:

❖ مغطى:

التغطية تكون بأموال و/أو ودائع حقيقية من عملة البلدين و/أو الذهب و/أو العملات الأجنبية القوية على غرار الدولار واليورو و/أو غير ذلك؛ وهنا حجم الإصدار يكون مساويا لحجم تلك الأموال والودائع؛ ويصدر كل بنك مركزي حصته من الـ "ر.ا.د" حسب حجم مساهمته في تشكيل مقابلات الإصدار.

❖ غير مغطى:

يكون حجم الإصدار مساويا لما تم تقديره من حجم معاملات بين الدولتين مضافا له نسبة من الاحتياطات من الدينار الإسلامي الرقمي لمواجهة الزيادة المفاجئة في الطلب عليه؛ أي أنه في البداية يكون هناك تقدير لحجم المعاملات بين البلدين ثم على أساسه يتم تحديد الكتلة النقدية من العملة المشتركة الـ "ر.ا.د" المراد إصدارها بما يغطي مجموع تلك المعاملات ثم يضاف لها نسبة لا تزيد عن 15% في أي حال تحتفظ بها وحدة البنكين المركزيين.

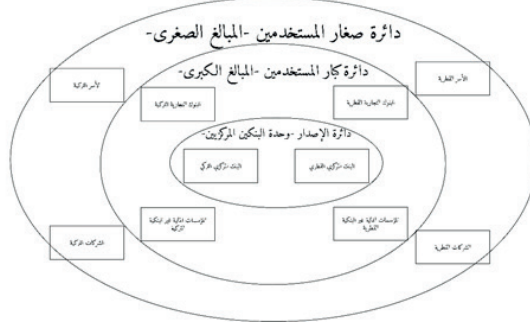
وفي هذه الحالة يحسب كما يلي:

حجم الإصدار = [إجمالي حجم السلع والخدمات بين البلدين مقدرة بالـ "ر.ا.د"] + [(نسبة الاحتياطات الإيجابية (%)) x (إجمالي حجم السلع والخدمات بين البلدين مقدرة بالـ "ر.ا.د")].

الاحتياطات الإيجابية يجب أن تمثل ما نسبته 05 إلى 15 % من إجمالي حجم السلع والخدمات بين البلدين مقدرة بالـ "ر.ا.د"؛ على أساس أن الاحتياطات تشكل أساسا لمواجهة الزيادة المفاجئة فب الطلب الـ "ر.ا.د" أي مواجهة أزمة سيولة نظام الدينار الإسلامي الرقمي وتبقى بيد وحدة البنكين المركزيين لتتحكم بها في السيولة كأداة للسياسة النقدية ومنع المضاربة بالـ "ر.ا.د".

ثالثاً: التمثيل الطبقي لنظام ال: "د.ا.ر."

1. الرسم البياني

إعداد الباحث

2. شرح الرسم البياني

قد يبدو للوهلة الأولى أنه لا يختلف عن النظم التقليدية؛ لكن الأکید أنه في جزئياته الأساسية يختلف، ونوضح ذلك فيما يلي:

❖ دائرة الإصدار (وحدة البنكين المركزيين)

يشترك البنكان المركزيان القطري والتركي في إصدار ال: "د.ا.ر." باستخدام التكنولوجيات الحديثة (السجلات الموزعة، سلسلة الكتل، العملات المشفرة، العقود الذكية)، وتحتكر وحدة البنكين عملية الإصدار (فلا يستطيع أي طرف آخر الإصدار وحتى أنه لا يمكن للبنكين الإصدار بطريقة فردية)، ثم تباع الوحدة ال: "د.ا.ر." للبنوك التجارية والمؤسسات المالية غير البنكية بمبالغ كبرى (جملة) في شكل عقود ذكية (مثلاً: العقد الواحد = 250000 وحدة) مقابل ودائع وأصول حقيقية ومالية وعملات حقيقية (عملة البلدين أو العملات الأجنبية المقبولة أساساً: الدولار واليورو).

❖ دائرة كبار المستخدمين (المبالغ الكبرى)

تشتري البنوك التجارية والمؤسسات المالية غير البنكية ال: "د.ا.ر." بمبالغ كبرى (جملة) ثم تقوم بتوزيعها على الشركات والأسر بمبالغ صغرى (تجزئة) مقابل ودائع وأصول حقيقية ومالية وعملات حقيقية.

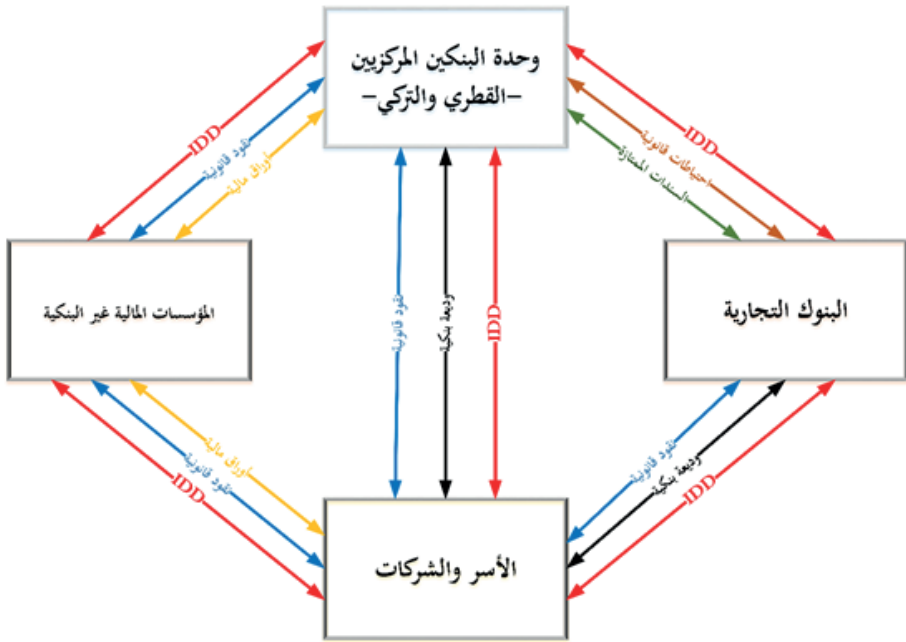
❖ دائرة صغار المستخدمين (المبالغ الصغرى)

تشتري الشركات والأسر ال: "د.ا.ر." من البنوك التجارية والمؤسسات المالية غير البنكية لاستعماله وتداوله في معاملاتهم البنكية واليومية بمبالغ صغرى (تجزئة) كعملة مشتركة تستعمل للتجارة البنكية بين البلدين أساساً، أما أن يحل محل العملات المحلية فهذا يخضع للسياسة النقدية المحددة من طرف وحدة البنكين.

تفاصيل أكثر في النقطة الموالية (المعاملات).

رابعاً: المعاملات النقدية والمالية لل: "د.ا.ر."

1. الرسم البياني

إعداد الباحث

2. شرح الرسم البياني

تبعاً للنقطة السابقة (التمثيل الطبقي لنظام ال: "د.ا.ر." (IDD))، يوضح الرسم البياني أعلاه كيف ينتقل ال: "د.ا.ر." بين الفاعلين في نظامه؛ والشيء الذي يبدو أكثر وضوحاً في هذا الرسم البياني الأخير هو أن نظام ال: "د.ا.ر." يسمح بأن تكون هناك علاقة مباشرة وحدة الإصدار أعلى الهرم من جهة والشركات والأسر من جهة أخرى؛ وهذه السياسة تدعم القبول العام لل: "د.ا.ر." وفي نفس الوقت تعزز حق الاسترداد أي تحويل تسهيل ال: "د.ا.ر." لمقابلته (أو ما يعرف بالتسهيل).

المطلب الثالث: مقارنة أثر الـ "ر.ا.د" بالعملة الحقيقية

أولاً: متغيرات الدراسة

تم تجميع البيانات من مجموعة من المواقع الرسمية والمتخصصة²⁷ لتشكيل مجموعة من السلاسل الزمنية: أسعار العملات الريال القطري والليرة التركية كمتغيرات مستقلة من جهة؛ ومن الجهة الثانية المتغيرات الاقتصادية الكلية كمتغيرات تابعة وهي: الصادرات والواردات (التجارة البينية) لدولتي قطر وتركيا؛ قيمة الاستثمارات الأجنبية المباشرة من دولة قطر نحو تركيا والعكس؛ ثم الإنتاج المحلي الخام لكل من دولة قطر وتركيا.

كما تم توليد سلسلة زمنية تمثل حساب قيمة الـ "ر.ا.د" مقابل الدولار الأمريكي عبر الزمن ومنها أيضاً تم توليد سلسلتين تحسبان قيمة المتغيرات السابقة كلها بعملة الـ "ر.ا.د".

الدولة	العملة	الصادرات USD	الواردات USD	الصادرات IDD	الواردات IDD	GDP	FDI
تركيا: (t)	الدولار الأمريكي: USD	EXPUSD(t)	IMPUSD(t)	EXPIDD(t)	IMPIDD(t)	GDP(t)	FDI(t)
قطر: (qt)	الدينار الإسلامي القطري: IDD	EXPUSD(qt)	IMPUSD(qt)	EXPIDD(qt)	IMPIDD(qt)	GDP(qt)	FDI(qt)

ثانياً: نموذج الدراسة:

النموذج المستخدم في الدراسة هو نموذج السلاسل الزمنية المقطعية (Panel data) - بيانات في شكل سلاسل زمنية مقطعية - وهي مجموعة بيانات تجمع بين خصائص كل من البيانات المقطعية (Cross section data)، وبيانات السلاسل الزمنية (Time series data)، بحيث إن البيانات المقطعية تصف سلوك عدد من المفردات لفترة زمنية معينة، أما بيانات السلاسل الزمنية فتصف سلوك مفردة واحدة خلال فترة زمنية معينة.

²⁷ currency-converter, "Currency Converter - Best Currency Exchange Rates," accessed June 12, 2021, <https://www.currency-converter.org.uk/>; "Foreign Trade Statistics," accessed July 28, 2021, https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret_ing_zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5908; investing, "XAU TRY Historical Data," Investing.com, accessed June 12, 2021, <https://www.investing.com/currencies/xau-try-historical-data>; KTB, "Yearly Bulletins," accessed July 28, 2021, <https://www.ktb.gov.tr/EN-249299/yearly-bulletins.html>; Macrotrends, "Macrotrends | The Long Term Perspective on Markets," accessed July 28, 2021, <https://www.macrotrends.net>; PSA, "Trade Balance," accessed July 28, 2021, <https://www.psa.gov.qa/en/statistics/ft/Pages/tradebalance.aspx>.

ثالثا: حساب قيمة IDD

Date	Gold	Silver	Coffee	Sugar	Soybean	Corn	Cotton	Wheat	Idd/Usd
2020	1773.730	20.690	1.114	0.129	0.313	3.639	0.643	5.498	225.72
2019	1393.340	16.220	1.018	0.124	0.293	3.854	0.674	4.941	177.56
2018	1268.930	15.710	1.136	0.123	0.299	3.704	0.821	4.976	161.96
2017	1260.390	17.070	1.335	0.158	0.334	3.616	0.733	4.401	161.00
2016	1251.920	17.170	1.368	0.182	0.328	3.596	0.656	4.395	159.95
2015	1158.860	15.660	1.332	0.131	0.305	3.783	0.634	5.084	148.22
2014	1266.060	19.070	1.784	0.164	0.369	4.163	0.761	5.891	162.28
2013	1409.510	23.790	1.263	0.175	0.459	5.687	0.836	6.861	181.07
2012	1668.860	31.150	1.753	0.216	0.523	6.916	0.799	7.541	214.72
2011	1573.160	35.120	2.534	0.270	0.552	6.797	1.360	7.144	203.37
2010	1226.660	20.190	1.642	0.222	0.422	4.306	0.937	5.871	157.53
2009	973.660	14.670	1.258	0.180	0.358	3.751	0.573	5.338	124.97
2008	872.370	14.990	1.326	0.121	0.515	5.301	0.639	7.991	112.91
2007	696.430	13.380	1.180	0.099	0.364	3.762	0.575	6.409	90.27
2006	604.340	11.550	1.085	0.147	0.251	2.630	0.524	4.061	78.07
2005	444.990	7.310	1.081	0.100	0.226	2.112	0.506	3.215	57.44
2004	409.530	6.660	0.767	0.074	0.267	2.535	0.554	3.479	52.98
2003	363.830	4.880	0.625	0.070	0.227	2.335	0.603	3.362	46.99
2002	310.080	4.600	0.540	0.064	0.186	2.289	0.417	3.254	40.18
2001	271.190	4.370	0.557	0.084	0.158	2.107	0.432	2.742	35.20
2000	279.290	4.950	0.905	0.082	0.160	2.115	0.604	2.605	36.34
1999	278.860	5.220	1.042	0.061	0.178	2.115	0.550	2.622	36.33
1998	294.120	5.540	1.293	0.088	0.256	2.381	0.691	2.940	38.41
1997	331.000	4.900	1.793	0.114	0.240	2.749	0.727	3.679	43.15
1996	387.730	5.200	1.155	0.114	0.248	3.669	0.783	4.745	50.46
1995	384.070	5.200	1.463	0.121	0.264	2.810	0.929	4.216	49.88
1994	384.160	5.290	1.448	0.122	0.271	2.501	0.753	3.587	49.77
1993	360.050	4.310	0.686	0.103	0.229	2.393	0.600	3.304	46.46
1992	343.870	3.950	0.653	0.090	0.197	2.394	0.579	3.652	44.42
1991	362.340	4.060	0.858	0.088	0.203	2.468	0.739	3.048	46.73
1990	383.730	4.830	0.908	0.126	0.224	2.520	0.739	3.187	49.53
									5.18

من الجدول أعلاه يتضح أن:

ينضج لنا أن (IIDD=49.53USD) في أول الفترة (سنة 1990م)، ثم قفزة إلى (IIDD=225.72USD) في نهاية الفترة (سنة 2020م)؛ وهذا يعني أن الدور الأمريكي عرف تضخم قدره (5.18% سنويا).

رابعا: أثر قيمة العملة بـ USD على الصادرات EXP

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-1.47E+08	1.05E+08	-1.405512	0.1687
?USD	1.53E+08	32133374	4.748512	0.0000
Fixed Effects (Cross)				
T--C	1.94E+08			
QT--C	-1.94E+08			
	Effects Specification			
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.469306	Mean dependent var		3.20E+08
Adjusted R-squared	0.438981	S.D. dependent var		3.00E+08
S.E. of regression	2.25E+08	Akaike info criterion		41.37270
Sum squared resid	1.76E+18	Schwarz criterion		41.50198
Log likelihood	-783.0812	Hannan-Quinn criter.		41.41870
F-statistic	15.47571	Durbin-Watson stat		1.024256
Prob(F-statistic)	0.000015			

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.000015) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 5%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع EXP والمتغير المستقل USD .

❖ معامل التحديد²R الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.469306، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 46.9306% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ USD تؤثر طرديا على قيمة صادرات الدولة، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة الصادرات بـ 152585701.433".

$$EXPUSD(qt) = (-194235603.759 - 147430874.814) + 152585701.433 * USD(qt)$$

$$EXPUSD(t) = (194235603.759 - 147430874.814) + 152585701.433 * USD(t)$$

خامسا: أثر قيمة العملة بـ *IDD* على الصادرات *EXP*

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1198117.	499532.1	2.398479	0.0219
<i>IDD</i>	2235.006	938.8041	2.380695	0.0229
Fixed Effects (Cross)				
T--C	950093.2			
QT--C	-950093.2			
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.289357	Mean dependent var		2176224.
Adjusted R-squared	0.248749	S.D. dependent var		2020834.
S.E. of regression	1751553.	Akaike info criterion		31.66556
Sum squared resid	1.07E+14	Schwarz criterion		31.79484
Log likelihood	-598.6456	Hannan-Quinn criter.		31.71156
F-statistic	7.125587	Durbin-Watson stat		1.112247
Prob(F-statistic)	0.002535			

من الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر $(F=0.002535)$ التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 5%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع *EXP* والمتغير المستقل *IDD*.

❖ معامل التحديد R^2 الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.289357، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 28.9357% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ *IDD* تؤثر طرديا على قيمة صادرات الدولة، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة ترتب عليه حدوث زيادة في قيمة الصادرات بـ 2235.00605866".

بالنسبة لدولة قطر $EXP(idd(qt)) = (-950093.206825 + 1198117.14813) + 2235.00605866 * IDD(qt)$

سادسا: أثر قيمة العملة بـ USD على الواردات IMP

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1.26E+08	1.23E+08	1.016654	0.3161
?USD	63423819	37234464	1.703363	0.0971
R-squared	0.074585	Mean dependent var		3.20E+08
Adjusted R-squared	0.048879	S.D. dependent var		3.00E+08
S.E. of regression	2.92E+08	Akaike info criterion		41.87612
Sum squared resid	3.08E+18	Schwarz criterion		41.96231
Log likelihood	-793.6463	Hannan-Quinn criter.		41.90679
F-statistic	2.901446	Durbin-Watson stat		0.559259
Prob(F-statistic)	0.097120			

من الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.097120) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 10%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع IMP والمتغير المستقل USD .

❖ معامل التحديد R² الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.074585، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 7.4585% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ USD تؤثر طرديا على قيمة واردات الدولة، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة الواردات بـ 63423819.0586".

$$\text{IMPUSD}(qt) = 125512418.057 + 63423819.0586 * \text{USD}(qt)$$

$$\text{IMPUSD}(t) = 125512418.057 + 63423819.0586 * \text{USD}(t)$$

سابعاً: أثر قيمة العملة بـ IDD على الواردات IMP

سابعاً: أثر قيمة العملة بـ IDD على الواردات IMP

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	1768308.	531894.9	3.324544	0.0021
?IDD	932.1011	999.6256	0.932450	0.3575
Fixed Effects (Cross)				
T-C	-783400.0			
QT-C	783400.0			
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.194295	Mean dependent var	2176224.	
Adjusted R-squared	0.148254	S.D. dependent var	2020834.	
S.E. of regression	1865029.	Akaike info criterion	31.79111	
Sum squared resid	1.22E+14	Schwarz criterion	31.92039	
Log likelihood	-601.0311	Hannan-Quinn criter.	31.83711	
F-statistic	4.220097	Durbin-Watson stat	0.929012	
Prob(F-statistic)	0.022808			

ن الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.022808) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 5%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع IMP والمتغير المستقل IDD .

❖ ولكن نلاحظ أن الاحتمال المقابل لقيمة IDD يساوي 0.3575 أكبر من 5%، هذا ما يجعل النموذج في هذا الجزء غير معنوي وبالتالي غير مقبول من الناحية الإحصائية.

❖ معامل التحديد R² الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.194295، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 19.4295% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ IDD تؤثر طردياً على قيمة واردات الدولة، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة الواردات بـ 932.101100068".

$$IMPIDD(qt) = (783399.962106 + 1768308.10602) + 932.101100068 * IDD(qt)$$

$$IMPIDD(t) = (-783399.962106 + 1768308.10602) + 932.101100068 * IDD(t)$$

ثامنا: أثر قيمة العملة بـ USD على GDP

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	3.10E+11	7.05E+10	4.394449	0.0001
?USD	3.38E+10	2.16E+10	1.563720	0.1269
Fixed Effects (Cross)				
T--C	3.10E+11			
QT--C	-3.10E+11			
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.803363	Mean dependent var	4.13E+11	
Adjusted R-squared	0.792127	S.D. dependent var	3.31E+11	
S.E. of regression	1.51E+11	Akaike info criterion	54.39486	
Sum squared resid	7.98E+23	Schwarz criterion	54.52414	
Log likelihood	-1030.502	Hannan-Quinn criter.	54.44085	
F-statistic	71.49652	Durbin-Watson stat	0.183570	
Prob(F-statistic)	0.000000			

من الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.000000) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 5%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع GDP والمتغير المستقل USD .

❖ ولكن نلاحظ أن الاحتمال المقابل لقيمة USD يساوي 0.1269 أكبر من 5%، هذا ما يجعل النموذج في هذا الجزء غير معنوي وبالتالي غير مقبول من الناحية الإحصائية.

❖ معامل التحديد R² الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.803363، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 80.3363% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ USD تؤثر طرديا على قيمة GDP، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة GDP بـ 33794125725.7".

$$GDPUSD(qt) = (-310066617084 + 310016057925) + 33794125725.7 * USD(qt)$$

$$GDPUSD(t) = (310066617084 + 310016057925) + 33794125725.7 * USD(t)$$

اسعا: أثر قيمة العملة بـ GDP على IDD.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4.15E+09	2.40E+08	17.29801	0.0000
IDD	-1931937.	450735.0	-4.286193	0.0001
Fixed Effects (Cross)				
T--C	2.33E+09			
QT--C	-2.33E+09			
Effects Specification				
Cross-section fixed (dummy variables)				
R-squared	0.905917	Mean dependent var		3.30E+09
Adjusted R-squared	0.900541	S.D. dependent var		2.67E+09
S.E. of regression	8.41E+08	Akaike info criterion		44.01362
Sum squared resid	2.48E+19	Schwarz criterion		44.14290
Log likelihood	-833.2587	Hannan-Quinn criter.		44.05961
F-statistic	168.5062	Durbin-Watson stat		0.452237
Prob(F-statistic)	0.000000			

من الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.000000) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 5%، أي أن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع GDP والمتغير المستقل IDD .

❖ معامل التحديد R² الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.905917، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 90.5917% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير المذكورة في النموذج.

بالنسبة للتأثير نتجنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ IDD تؤثر عكسا على قيمة GDP، فزيادة قيمة العملة بمقدار

❖ وحدة واحدة يترتب عليه حدوث نقصان في قيمة GDP بـ 1931937.06096".

بالنسبة لدولة قطر $GDP_{IDD}(qt) = (-2333483259.78 + 4148640576.32) - 1931937.06096 * IDD(qt)$

بالنسبة لدولة تركيا (t) $GDP_{IDD}(t) = (2333483259.78 + 4148640576.32) - 1931937.06096 * IDD(t)$

عاشرا: أثر قيمة العملة بـ USD على FDI

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-31889561	2.27E+08	-0.140304	0.8894
USD	66031878	66757022	0.989138	0.3305
R-squared	0.031583	Mean dependent var		1.76E+08
Adjusted R-squared	-0.000697	S.D. dependent var		4.87E+08
S.E. of regression	4.87E+08	Akaike info criterion		42.90720
Sum squared resid	7.12E+18	Schwarz criterion		42.99881
Log likelihood	-684.5152	Hannan-Quinn criter.		42.93756
F-statistic	0.978393	Durbin-Watson stat		0.768840
Prob(F-statistic)	0.330507			

من الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج ليس له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر (F=0.330507) التي تقيس معنوية النموذج ككل أكبر من 10%، أي إن النموذج لا يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع FDI والمتغير المستقل USD .

❖ معامل التحديد R² الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.031583، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 3.1583% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ USD تؤثر طرذا على قيمة FDI، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة FDI بـ 66031877.6419".

$$FDIUSD(qt) = -31889561.4878 + 66031877.6419 * USD(qt)$$

$$FDIUSD(t) = -31889561.4878 + 66031877.6419 * USD(t)$$

الحادية عشر: أثر قيمة العملة بـ IDD على FDI :

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-207911.0	737852.7	-0.281778	0.7800
β_1 IDD	2284.975	1272.382	1.795825	0.0826
R-squared	0.097065	Mean dependent var		927963.8
Adjusted R-squared	0.066967	S.D. dependent var		2225099.
S.E. of regression	2149304.	Akaike info criterion		32.05965
Sum squared resid	1.39E+14	Schwarz criterion		32.15126
Log likelihood	-510.9544	Hannan-Quinn criter.		32.09001
F-statistic	3.224988	Durbin-Watson stat		0.751159
Prob(F-statistic)	0.082601			

ن الجدول أعلاه يتضح أن:

❖ النموذج له معنوية إحصائية (احتمال إحصائية فيشر $F=0.082610$) التي تقيس معنوية النموذج ككل أقل من 10%، أي إن النموذج يصلح لتمثيل العلاقة بين المتغير التابع FDI والمتغير المستقل IDD .

❖ معامل التحديد R^2 الذي يوضح القوة التفسيرية للنموذج يقدر بـ 0.097065، أي أن المتغير المستقل يفسر النموذج بنسبة 9.7065% من التغيرات الاحتمالية الحاصلة في المتغير التابع، أما النسبة المتبقية تفسرها متغيرات أخرى أي تعود لعوامل أخرى غير مذكورة في النموذج.

❖ بالنسبة للتأثير تحصلنا على المعادلات التالية: "قيمة العملة بـ IDD تؤثر طرذا على قيمة FDI ، فزيادة قيمة العملة بمقدار وحدة واحدة يترتب عليه حدوث زيادة في قيمة FDI بـ 2284.97509873".

$$FDI_{IDD}(qt) = -207910.952229 + 2284.97509873 * IDD(qt)$$

بالنسبة لدولة قطر

$$FDI_{IDD}(t) = -207910.952229 + 2284.97509873 * IDD(t)$$

بالنسبة لدولة تركيا

الفائدة عشر: خلاصة الدراسة القياسية

قوة الأثر	طبيعة التأثير	R2	المعنوية	اتجاه الأثر
تأثير الدولار الأمريكي أكبر من الـ: "د.ا.ر." على الصادرات	طردي	46.93	معنوي	على الصادرات USD أثر قيمة العملة بـ EXP
	طردي	28.93	معنوي	على الصادرات IDD أثر قيمة العملة بـ EXP
تأثير الـ: "د.ا.ر." أكبر من الـ: الدولار الأمريكي على الواردات	طردي	7.45	معنوي	على الواردات USD أثر قيمة العملة بـ IMP
	طردي	19.42	معنوي	على الواردات IDD أثر قيمة العملة بـ IMP
تأثير الـ: "د.ا.ر." أكبر من الـ: الدولار الأمريكي على الناتج المحلي الخام	طردي	80.33	معنوي	GDP على USD أثر قيمة العملة بـ
	طردي	90.59	معنوي	GDP على IDD أثر قيمة العملة بـ
تأثير الـ: "د.ا.ر." أكبر من الـ: الدولار الأمريكي على الاستثمار الأجنبي المباشر	طردي	3.15	غير معنوي	FDI على USD أثر قيمة العملة بـ
	طردي	9.7	معنوي	FDI على IDD أثر قيمة العملة بـ

من الجدول أعلاه يتضح أن:

وبأكثر دقة من خلال معامل التحديد R^2 ؛ أنه باستثناء الصادرات فإن:

- ❖ تأثير الـ: "د.ا.ر." على المتغيرات الكلية (متوسط الأثر الكلي = 37.16) أكبر من تأثير الدولار الأمريكي (متوسط الأثر الكلي = 34.46)؛
- ❖ النمذجة الإحصائية باستعمال الـ: "د.ا.ر." أكثر معنوية ودقة منها بالدولار الأمريكي؛ هنا إحصائياً؛
- ❖ أما اقتصادياً فيمكن القول أن تقييم المتغيرات الاقتصادية الكلية بالـ: "د.ا.ر." كعملة أفضل من الدولار لتقصي الأثر وإزالة التضخم الناتج من تضخم العملة في حد ذاتها.

لخاتمة

طرحنا في هذا البحث جملة من الأفكار وطرق تنفيذها؛ ولعل أهمها فكرة استغلال التقارب السياسي-الاقتصادي بين دولتي قطر وتركيا لتشكيل تكامل اقتصادي ينطلق من محطة رئيسة هي العملة المشتركة التي تؤسس بدورها لاتحاد نقدي. طبعاً لم نكتفي في هذا البحث كما أشرنا بطرح الفكرة (فكرة العملة المشتركة)، بل مهدنا لها نظرياً ثم قدمنا نموذجاً تطبيقياً لها، بحيث بدأنا بتحديد الشروط التي يجب أن تتوفر في "ا.د.ر" ليصبح عملة المشتركة، ثم شرحنا كيفية تحديد قيمة الـ "ا.د.ر"، لعرض بعد ذلك الهيكل الطبقي لنظام الـ "ا.د.ر" ونختم بعرض آلية القيام بالمعاملات النقدية والمالية في إطار نظام الـ "ا.د.ر".

أولاً: النتائج

1. اليورو النموذج المعياري للعملة المشتركة؛ وسيكون اليورو الرقمي النموذج المعياري الأمثل للعالم أجمع في السنوات القليلة القادمة، وهذا بما يحمله من أهداف وتكنولوجيا مستقبلية مرافقة.
2. هناك شروط وضوابط لتأسيس منطقة عملة أو اتحاد نقدي؛ نعتقد أن قطر وتركيا تتوفر على أهم شروطه (التوافق السياسي)، لذا هناك فرصة لإنشائه بشيء من الإرادة والعمل على التنفيذ.
3. تعزز العملة المشتركة التجارة البينية للدول المشاركة فيها وتقدم فرص كبيرة لإنشاء تكامل اقتصادي الذي له فوائد كثيرة على الاقتصادات المحلية المشاركة.
4. الدينار الإسلامي الرقمي "ا.د.ر" فكرة رائدة؛ يحمل في طياته التكنولوجيات المستقبلية (سلسلة الكتل، العملات المشفرة والعقود الذكية)؛ مستقر يمكن أن يكون مركزي وهو الطرح هنا أو لا مركزي؛ يستوفي شروط العملة المشتركة أكثر عدالة واستقلالية واستقراراً.
5. الدينار الإسلامي الرقمي "ا.د.ر" نموذج رائد للعملة المشتركة الرقمية، سيكون دعامة رئيسة للاتحاد النقدي بين دولتي قطر وتركيا وربما دول أخرى على رأسها ماليزيا؛ وهو من أهم الخطوات لإنشاء تكامل اقتصادي عابر للحدود (لا يأخذ التقارب الجغرافي كشرط) رائد في آسيا.
6. نستنتج من الدراسة القياسية؛ أن استعمال الـ "ا.د.ر" في تقييم المتغيرات الكلية كعملة أفضل من الدولار (يعطي نماذج أكثر مصداقية)، وله أثر إيجابي أكثر من الدولار أيضاً.

ثانياً: التوصيات

1. نوصي السلطات القطرية والتركية المختصة، بالنظر في المشروع ودراسة إمكانية تنفيذه؛ فالدولتان قطعنا شوطاً كبيراً في بناء العلاقات الثنائية؛ فالمشروع سيعزز العلاقات النقدية التجارية والاقتصادية بصفة عامة فيما بينهما.
2. المشروع قفزة نوعية من حيث التكنولوجيا المستخدمة والأهداف المراد تنفيذها وقد يمثل فرصة ريادية للبلدين ثم عربية وإذا اقتضت الحاجة خبرات عالمية.
3. فتح معاهد ومراكز بحث مرافقة للمشروع كما فعلت الصين وذلك لتكون فرصة للطلاب والباحثين في البلدين للدراسة وتدرّس التكنولوجيا المالية المستقبلية عن قرب والمساهمة في تجسيدها وتطويرها.

لراجع:

- Allen, Sarah, Srdjan Čapkun, Ittay Eyal, Giulia Fanti, Bryan A. Ford, James Grimmelmann, Ari Juels, et al. "Design Choices for Central Bank Digital Currency: Policy and Technical Considerations." National Bureau of Economic Research, August 10, 2020. <https://doi.org/10.3386/w27634>.
- Bayoumi, Tamim. "A Formal Model of Optimum Currency Areas." *Staff Papers (International Monetary Fund)* 41, no. 4 (1994): 537–54. <https://doi.org/10.2307/3867519>.
- Bindseil, Ulrich. "Digital Euro and Transformation of Payments." Presented at the Digital euro, October 22, 2020. https://www.ecb.europa.eu/paym/intro/events/shared/pdf/20201022_ulrich_bindseil_presentation.pdf.
- currency-converter. "Currency Converter - Best Currency Exchange Rates." Accessed June 12, 2021. <https://www.currency-converter.org.uk/>.
- Eichengreen, Barry, Maurice Obstfeld, and Luigi Spaventa. "One Money for Europe? Lessons from the US Currency Union." *Economic Policy* 5, no. 10 (April 1990): 117. <https://doi.org/10.2307/1344577>.
- "Foreign Trade Statistics." Accessed July 28, 2021. https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret_ing.zul?param1=4¶m2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5908.
- Grubel, Herbert G. "The Theory of Optimum Currency Areas." *The Canadian Journal of Economics / Revue Canadienne d'Economique* 3, no. 2 (1970): 318–24. <https://doi.org/10.2307/133681>.
- HLTF-CBDC. "Report on a Digital Euro." Eurosystem Report. Frankfurt am Main, Germany: European Central Bank, October 2020. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/Report_on_a_digital_euro~4d7268b458.en.pdf.
- investing. "XAU TRY Historical Data." Investing.com. Accessed June 12, 2021. <https://www.investing.com/currencies/xau-try-historical-data>.
- KTB. "Yearly Bulletins." Accessed July 28, 2021. <https://www.ktb.gov.tr/EN-249299/yearly-bulletins.html>.
- Kumhof, Michael, and Clare Noone. "Central Bank Digital Currencies — Design Principles and Balance Sheet Implications." Staff Working Paper. London: Bank of England, May 2018. <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/working-paper/2018/central-bank->

digital-currencies-design-principles-and-balance-sheet-implications.pdf?la=en&hash=11469281B32821BCFD85B4A5483AB3577E38B2DD.

Lagarde, Christine. "A Reply to the European Parliament Letter QZ-058," December 22, 2020. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter201229_Zanni_Donato_Grant_Rinladi~8df6e11334.en.pdf.

"A Reply to the European Parliament Letter QZ-067," January 21, 2021. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter210122_MacManus~9d777905e2.en.pdf.

"A Reply to the European Parliament Letter QZ-076," February 5, 2021. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/ecb.mepletter210205_Lechanteux~faa014c2c1.en.pdf.

Lee, Jong-Wha, Yung Chul Park, and Kwanho Shin. "A Currency Union in East Asia." ISER Discussion Paper. Institute of Social and Economic Research, Osaka University, March 2003. <https://econpapers.repec.org/paper/dprwpaper/0571.htm>.

Macrotrends. "Macrotrends | The Long Term Perspective on Markets." Accessed July 28, 2021. <https://www.macrotrends.net>.

McKinnon, Ronald I. "Optimum Currency Areas." *The American Economic Review* 53, no. 4 (1963): 717–25.

Mundell, Robert A. "A Theory of Optimum Currency Areas." *The American Economic Review* 51, no. 4 (1961): 657–65.

Panetta, Fabio. "The Two Sides of the (Stable)Coin." European Central Bank, November 4, 2020. <https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2020/html/ecb.sp201104~7908460f0d.en.html>.

PSA. "Trade Balance." Accessed July 28, 2021. <https://www.psa.gov.qa/en/statistics1/ft/Pages/tradebalance.aspx>.

Rose, Andrew K., Ben Lockwood, and Danny Quah. "One Money, One Market: The Effect of Common Currencies on Trade." *Economic Policy* 15, no. 30 (2000): 9–45.

Verico, Kiki. *The Future of the ASEAN Economic Integration*. London: Palgrave Macmillan UK, 2017. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59613-0>.

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1200850

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 08.11.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2023

Hicri İkinci Yüzyılda Hanefi Mezhebinin Oluşumunda Rol Oynayan Siyasi Faktörler “Analitik Çalışma”

Muhammed Emin UYGUR*

Öz

Hanefi mezhebinin teşekkülü, fıkıh mezhepleri ve Müslümanlar arasında ilk kabul görülen ve erken yayılan bir Fıkıh ekolüdür. Bir fıkhi doktrin olarak oluşumu kökeni itibarı ile Hicri ikinci yüzyılın başlarına kadar uzanır. Özellikle İmam Ebu Hanife'nin H.120'de Şeyh Hammâd bin Ebû Süleyman'ın ardından fetva ve öğretim kürsüsüne yükselişiyile başlar. Onun doğuşu Hadis Rivayeti, fetva ve Kelam (Akaid) gibi ilimleri arasında hiçbir fark olmayan bir zamana denk gelir. Hanefi Mezhebi, ümmet içinde çoğunlukla benimsenmiş ve siyasi gücü elinde bulunduran Emevîler, ardından Abbasiler tarafından kabul edilmiştir. Hanefi Mezhebi o dönemde bir hukuk ekolü olarak birleştirici bir metodoloji ve disiplinli yöntemler içinde oluşmasında önemli rol oynayan siyasi faktörlerin olduğuna inanılmaktadır.

* Muhammed Emin UYGUR, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslami Araştırmalar Bölümü, Yüksek Lisans, m.uyghuri2022@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4170-4683 295)

Hanefi mezhebi o dönemdeki siyasî ve ilmî dönüşümlerle karşı karşıya kalmıştı. Siyasî güçler bu ilmî yapının gücü ve insanlar üzerindeki etkisini gördüklerinde, ibadet ve muamelelardaki farklılıklarını azaltma, halkı ve kamuoyunu kontrol etmede onu istismar etmek istemişlerdi. Bununla birlikte sosyal ve politik muhalifleri zat etmede kullanmaya çalıştığı da görülmektedir. Siyasî güç odaklarının muhalefet isimlerin getirebileceği potansiyel riski azaltma için halkı ve kamuoyunu kontrol altında tutmak amacıyla çağın âlimleri ve toplumu etkileyebilecek insanlar kullanmak istedikleri görülmektedir. Diğer yandan yetkilerini meşrulaştırmak amacıyla İmam Ebu Hanife'nin kabul etmemesine rağmen, kadı atayarak onun tartışma ve diyalog yeteneğinden faydalanıp rakiplerini susturmaya çalıştığı ve buna yönelik inisiyatif aldığı kayıtlarla ispatlanmaktadır. Bu çalışmada İmam Ebu Hanife'nin hayatı, fikhî ve siyasî konumu hakkında genel bir betimleme ve izlenim sunulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda Hanefi mezhebinin şekillenme sürecinde rol oynayan en önemli iç ve dış faktörlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ebu Hanife, Fıkhın Gelişimi, Hanefi Mezhebi, H. 2. Yüzyıl Siyasî Faktörler, Siyasî İçtihat.

Political Factors that Played a Role in the Formation of the Hanafi Section in the Second Century Hijri “Analytical Study”

Summary

The formation of the Hanafi sect is a school of Fiqh that was first accepted and spread early among the sects of fiqh and Muslims. Its formation as a legal doctrine date back to the beginning of the second century H. especially, Imam Abu Hanifa's rise to the chair of fatwa and teaching was began after Sheikh Hammad bin Abi Suleiman in H.120. Its emergence is coincided with a time when there was no difference between his sciences such as Hadith, fatwa and Kalam (Akâid). The Hanafi sect was mostly adopted by the Ummah and was adopted by the Umayyads, who held the political power, and then by the Abbasids. It is believed that there were political factors that played an important role in the formation of the Hanafi Sect as a school of law at that time, in a unifying methodology and disciplined methods. The Hanafi sect was faced with the political and scientific transformations of that period. When the political powers saw the power of this scientific structure and its effect on people, they wanted to exploit it to reduce their differences in worship and treatment and to control the people and public opinion.

However, it is also seen that he tries to use it in controlling social and political opponents. It is seen that the political power centers want to use the scholars of the age and people who can influence the society in order to keep the public and public opinion under control in order to reduce the potential risk that opposition figures can bring. On the other hand, it is evidenced by the records that Abu Cafer Al Mansur tried not to silence his opponents by appointing him as a judge, despite Imam Abu Hanifa's disapproval, in order to legitimize his own authority, by appointing him as a judge, and taking the initiative not to silence his opponents. In this study, it is aimed to present a general description and impression about Imam Abu Hanifa's life, jurisprudence and political position. In this context, the most important internal and external factors that played a role in the shaping process of the Hanafi sect will be mentioned.

Keywords: Abu Hanifa, Development of Fiqh, Hanafi School, Political Factors, Political Jurisprudence, 2nd Century AH.

Giriş

Hanefi mezhebi, İslam fıkhnının en köklü ve en yaygın kabul gören ekollerinden biri olarak tesirini korumaktadır. Kökeni, gençlik çağlarından Allah Resul'ünün huzurunda yetişen müçtehit sahabe Abdullah bin Mesud'a kadar uzanmaktadır. O Resulullah'tan s.a.v. sonra Faruk Ömer'in r.a. fıkhı pınarından içen ve Dört Halife döneminden sonraki siyasi dönüşümlere şahit olan biridir. Hanefi Mezhebinin bir fıkhî mezhebi olarak oluşumu ise, Hicri ikinci yüzyılın başlarına, özellikle H. 120 yılında, İmam Ebu Hanife'nin Şeyhi Hammad bin Ebi Süleyman'ın yerine fetva ve öğretim kürsüsüne oturduğu günden başlar. Bunun ortaya çıkışı, fıkhî, hadis rivayeti, fetva ve kelam tartışmaları (akaid) ilimleri arasında hiç ayrıtı olmayan bir zamanda ilk defa mutemet bir Fıkhî ekolü olarak ortaya çıkmıştır. Hanefi Mezhebi Ümmet tarafından kabul görülen ve önce Emevîler, ardından Abbasilerin eline geçen siyasi iktidarlar tarafından da kabul edilmiştir ve geniş çapta yayılmıştır.

Bu dönemin başlangıcı Tabiîn devri ile Atba'ut-Tabiilerin devri arasında bir bağ, içtihat güneşleri parlayıp fakihlerin ve istidlâl şahsiyetlerinin ortaya çıktığı bir ağ zamanı olmuştur. Bunların ilim pınarları, Abdullah bin Mesud, Abdullah bin Ömer, Enes bin Malik ve diğerleri gibi sahabelerin (Allah onlardan razı olsun) ilim halkalarıydı.

Hicri ikinci yüzyıl, fıkıh, tefsir ve hadis rivayeti ilimlerinin temel taşları konulması ve tüm İslam beldeleri ve şehirlerine yayılması için bir başlangıç noktasıdır. Ayrıca mezheplerin ortaya çıkışının sebepleri ve ortaya çıktıklarında rol oynayan faktörler vardır. Fakihlerin sadece fetva vermek yerine onların fetvalarını değerlendirmeye girişmelerinde önemli rol oynayan bazı siyasi olaylar ve gizil etkenler de olmuştur. Hanefi Mezhebi, sadece hadis metinleri üzerinde durarak değil, aynı zamanda onlar ile zihinleri çalıştırmaya çabalamıştır.

Fıkıh ilmine aşına olan ilim talebelerinin naslara dayanarak Hadisleri daha derin düşünme ve içtihat yürütmelerine gayret edilmişti. Bu noktada nasların önemini ilk olarak vurgulayan kişinin fikhî ilminin iki kola ayıran İmam Ebu Hanife Numan bin Sabit (80-150 م767-699/هـ) olduğunu söyleyebiliriz. Onun ayırdığı fikhin biri “Fikhî Akber, Tevhid”dir, ikincisi, “fikhî Asger”, yanı bildiğimiz içtihatır.¹

Bu çalışmada, Hanefi Mezhebinin oluşum süreci ve bu süreçteki iç ve dış siyasi faktörler ele alınarak, Hanefilerin rol oynadığı en önemli siyasi dönüşümlerden bazıları gözden geçirilerek, Hanefi okulunun hicri ikinci yüzyılda siyasi anlamda oynadığı rolünü ortaya koymaya çalışılacaktır.

1. Hanefi Mezhebinin Kurucusu İmam Ebu Hanife ve Onun Siyasî İctihadı

Bu bölümde İmam Ebu Hanife'nin hayatına, fikhî konumuna ve siyasi pozisyonlarına genel olarak değindikten sonra, onun yaşadığı dönemin sosyal ve siyasal durumları hakkında kısaca değeriendirilmede bulunulacaktır.

1.1. İmam Ebu Hanife'nin Hayatı ve Fikhî Anlayışı

Güçlü kaynaklara göre, İmam Ebu Hanife Hicri 80 yılında Kufe şehrinde Fars kökenli bir ailede dünyaya gelmiştir.² Bu Emevî Halifesi Abd al-Malik ibn Marwan'nın (65-86 AH / 685-705 AD) Halifelik dönemine denk gelmektedir. Ebu Hanife Kûfe'de büyümüş, ilk tahsillerini orada almış ve hayatının çoğunu öğrenme ve öğretme, ilmi tartışmalarla geçirmiştir. Ailesinin genel durumuna bakıldığında varlıklı bir aile olduğu, babasının dindar bir tüccar olduğu anlaşılmaktadır.³ Bu nedenle o, erken yaşta Kur'an'ı ezberleme fırsatına erişmiştir.

¹ ابن الحنائي، الحميدي، علاء الدين علي بن أمر الله. طبقات الحنفية، المجلد الأول، ص 160-161.

² Muhammed, Ebu Zehra. İmsm Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fikhî. S15, b2, Dar-el-fikir al- Arabi, Kahire, Mısır. 1948.

³ A.g.e. s15.

1.2. Ebu Hanife'nin İlmî Zinciri

Ebu Hanife Anas bin Malik (H. 93), Amer bin Al-Tufail (H. 102), Abdul bin Al-Haris bin Cuz' Al-Zubaidi (vefatı hicri sekseninci yılların sonları) ve Sehl bin Saad Al-Saadi (ö. 91/88 H.) gibi bir grup genç sahabelerle buluşmuştu. O, Tabiinler döneminde yetişmiş, onlardan fıkıh öğrenmiş ve yaşının daha çok genç olmasına rağmen onlarla birlikte fetva meclislerine katılmıştır.⁴ Allah'ın lütfuyla Ebu Hanife onu ömür boyu üstat olarak gören, kendi alanlarında uzman derecesine ulaşan Ebu Yusuf bin İbrahim el-Ensari (H. 113-182),⁵ soru çıkarma ve furuatlara bölme uzmanı Al-Hasan bin Ziyad Al-Lu'lui (116-204 H.H.), Kıyas uzmanı Zufer ibn al-Huzeil (110-158 AH) ve zeka, sözdizimi, dilbilgisi ve hesap üzerine nam salan Muhammed bin Al-Hassan Al-Shaibani (132-189 AH) gibi ilmi irfan aşkları ile ilmi yolculuğunda nimetlendirilmişti.⁶

1.3. Ebu Hanife'nin Sosyal Hayatı

Kûfe şehri, fitnelerin kalesi, fikri çatışmaların merkezi olup, genel olarak Irak'taki tüm krizlerin ocağı niteliğindedir. Buna ilaveten İslam'dan önce kurulmuş başka antik medeniyetler ve onların çeşitli okulların hala etkisi sürdürülmekte olup, İslam'ın inançları hakkında tartışmalar devam ediyordu ve Yunan ve Hıristiyan felsefesi hala burada öğretiliyordu. O zamanlar başta Hariciler ve Şiiiler olmak üzere, Irak'ta siyaset ve inançların kökenleri hakkında çelişkili görüşler rağbet görmekteydi. Böylece İmam Ebu Hanife bu grup ve görüşleri gördü ve onlarla münazara gerçekleştirmeye başladı.

⁴ Onun genç Sahabelerin zamanında yaşadığı belli olsa da onlarla tanıştığı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, onlardan bir grupla karşılaştığı ve onlardan rivayette bulunduğu çok sayıda belgelerde ve rivayetlerde teyid edilmektedir. Bkz:

مناقب أبي حنيفة وصاحبيه، طبعة لجنة إحياء المعارف النعمانية بمحدرآباد بمطابع مكتبة إمداديو ملتان باكستان، ص 708. وفي طبقات الحنفية، ص 162.

⁵ Kadıların kadisi İmam Ebu Yusuf Yakub bin İbrahim bin Habib El-Ansari, H. 113 yılında doğdu. Hişam bin Urwah, Yahya bin Saeed Al-Ansari, Ata bin Al-Sa'ib, El-Ameş gibi büyük tabiinlerden ilim tahsil etti. Ömrü boyu Ebu Hanife'yi takip etti ve ondan fikh öğrendi. O, Ebu Hanife'nin talebelerinin en asil ve en bilgillisidir. Muhammed bin Al-Hassan, Maali bin Mansour, Hilal Al-Ra'i, İbn Sama'a ve diğerleri onu üstad belirledi ve ilim tahsil etti. Yahya bin Maeen Ahmed Hanbel ve diğerleri ondan Hadis rivayetinde bulundular. Yazdığı kitaplar arasında El-Herac, el-Mebsub ve Adabul Kadi Meşhurdur. H. 182 yılında vefat etmiştir.

⁶ طبقات الحنفية، ج 1، ص 160

Bu sırada doğru yoldan sapan hamaset ehlerinden bir kısmı ile mücadele etti. Bununla birlikte İmam'ın, devrinin İslam kültürünü yakından tanıması, hafızlığı ve Hadis bilgisi, tartışma usulü, edebiyat ve şiir ilimlerine sahip olması, farklı gruplarla inanç meselelerinde tartışmalarında ayrıca bir konum kazandırmıştı. Bu deneyimler daha sonra dinin kökenlerini anlamada onun için bir yöntem haline gelen kendi usulünü güçlendirmesine yardımcı oldu.

Fakat bazı âlimler ona pazarla ilgilendiği kadar ilim halkalarına da önem vermesi gerektiği hususunda önerilerde bulunmuştur.⁷ Onun özel bir zekaya, bilimsel bir akla ve entelektüel güce sahip olduğunu gören üstadı; ona pazarlarda zaman geçirdiği gibi alimlerle sohbetlerde bulunmasını tavsiye ettiği kaydedilmektedir. Ebu Hanife, üstadı Hamada'ı on sekiz yıl takip etti ve Hammad vefat ettiğinde o kırk yaşındaydı. Onun Sık sık hac yolculuğuna çıktığı, Mekke ve Medine'de âlimlerle bulunduğu rastlanılır ve bu buluşmalarda ilmî ve fikhî çalışmalar olacağından şüphe yoktur. Muhammed Ebu Zehra'ya göre "Ebu Hanife'nin Hadis isnatları ve beraber tahsil gördüğü arkadaşları arasında sapık mezheplerin de olduğu görülmektedir. Örneğin, Ebu Hanife'nin Şii imamlarından Zeyd bin Ali Zain el-Abidin, Cafer es-Sadık'ın ve saf ruh Abdullah bin Hassan bin Hassan bin Ebi Muhammed'in talebesi olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır".⁸ Böylece onun kelimacı ve siyasi gruplar da yakından tanıdığını söylemek olasıdır.

1.4. Hanefi Fıkıh Ekolünün Teşekkülü

İmam Ebu Hanife'nin hocası Hammad bin Ebi Süleyman'a bağlılığı, fakihler ve muhaddislerle ilim halkılar gerçekleştirmiş olması, talebelerinin de nerede olurlarsa olsun ve nerede eğitim alırlarsa alsın fıkıh ve içtihatla yetkin olan sahabelerle buluşmuş olmaları

⁷ Meşhur imamlardan Şa'bi ya da Hammad bin Ebi Süleyman olduğu söylenen, Ebü Hanife'ye ilme yönelmesi ve ticarete boğulmadan ilimle çalışmasını tavsiye ettiği, bu yüzden onun nasihatine yettiği kadar kabul ettiği zikredilmektedir. Bkz

أحمد بن محمد نصر الدين النقيب. المذهب الحنفي؛ مراحل وطبقاته، ضوابطه ومصطلحاته، خصائصه ومؤلفاته، ص 48. مكتبة الرشد، الرياض. أبو حنيفة؛ حياته وعصره - آراؤه وفقهه، ص 21-23

⁸ Muhammed Ebu Zehra. A.g.e. s27

ve Tabiinleri takip etmeleri onu içtihat, fıkhıta üst seviyelere sahip kılmıştır. Hatta onun “Ben Ömer’in, Ali’nin, Abdullah bin Mesut’un ve Abdullah bin Abbas gibi Sahabelerin fıkhını onların öğrencilerinden direk aldım”⁹ ifadesi yukarıdaki görüşleri kanıtı niteliğindedir.

Ebu Hanife’nin hocası Hammad bin Ebi Süleyman’dan (ö. 120 AH) öğretim, telkin ve fetva minberini miras aldığı dönem Hanefi düşünce ekolünün ortaya çıkışının başlangıcına denk gelir. Hammad fıkıh ilmini İbrahim el-Nah’i (ö. 96 H.),¹⁰ Alkame (ö. 61), Esved (ö. 75 H.) ve Mesruk (ö. 62 H.)’tan, bunlar da Sahabenin fakihlerinden almışlardır.¹¹ Bu ilmî zincirlerle Ebu Hanife’nin ünü tüm uçlara yayılmış ve hemen hemen Müslümanların tümünden rağbet görmüştür.

1.5. İmam Ebu Hanife Döneminde Siyasi Durum

Emeviler dönemi, H.65 yılında Abdülmelik bin Mervân bin el-Hakem döneminden başlayarak, içeriden ve dışarıdan pek çok sorunlarla karşı karşıya kaldı. Ancak Emeviler dünyanın yarısını veya daha fazlasını kontrol etmekteydi. Diğer hükümdarlar Emevî hanedanından korkuyorlar ve adımlarını atarken bunu hesaba katmak zorunda kalıyorlardı. İçeriden bazı ayaklanmalar olmasaydı tüm dünyayı ele geçirecek kadar güçlüydü. Emevilerin dünyayı ele geçirememesinin nedeni bu ayaklanmalar idi.¹² Mervan’a karşı da birçok ayaklanma olduğu gibi, İbnü’z-Zübeyr’in hilafet iddiasıyla isyan etmesi sonucunda, Hicaz bölgesi dokuz yıl onun kontrolünde kaldı ve kontrolü uzun bir çatışma ve binlerce insanın ölümüyle sonuçlanabildi.¹³

⁹ ينظر مجاهد الإسلام القاسمي، دراسات فقهية وعلمية، شخصية أبي حنيفة رحمه الله تعالى، ص 203، دون ط، مجمع الفقه الإسلامي الهند. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان. دون تاريخ

¹⁰ İmam Hafız Ebu İmran İbrahim bin Yezid Kays, hadis ve fıkıh ilminin önde gelen isimlerindedir. Kûfe müftüsüydü ve üst düzey Sahabelerden rivayette bulundu.

¹¹ طبقات الحنفية، ص 171

¹² Maksut Çetin, İmam Ebû Hanife'nin Siyaset Anlayışı ve Siyasi Tutumu. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (Özel Sayı), s30, 2019.

¹³ A.g.e. s31.

O dönemdeki siyasi otoriteletr, İmam Ebu Hanife ve mezhebinin bilimsel niteliğini ve insanlar arasındaki etkisini görünce, siyasi otoriteyi kontrol etmek ve güçlerini meşrulaştırmak ve muhalifleri susturmak için Ebu Hanife ve onun konumunu kullanmak istiyorlardı. Aynı zamanda, sıradan insanları ibadet ve akaitte birleştirme ve Müslüman alimler ile onların sıradan insanları arasındaki anlaşmazlık riskini azaltmak amacıyla bundan faydalanmaya çalışıyordu. Böylece İmam ve talebelerinin şahsiyetleri, ilim kürsüsünde olduğu gibi siyasi arenada da ortaya çıkmaya başlamış, içtihat ve istidlalde sağlam aklın işleyişine cesaretle girişmiş ve âlimlerle olan ciddi duruşları ile cüretkâr bir tavır sergilemiştir. Bir yanda adaletsiz otoriteler, diğer yanda bazı sapkın mezheplerle diyalog ve tartışmalar yürütmeye daha etkin sahne hazırlanmıştır.

İmam Ebu Hanife ve ashabının toplumla kaynaşarak bir arada yaşadığı görülür. Onlar, zamanının siyasi gelişmelerini takip etmekle birlikte, farklı İslâm ülkelerinde olup bitenleri ihmal etmemekteydi. Bu da bu bağlamda bilim insanlarında olunması gereken önemli bir yöndü. Bir açıdan bakıldığında bu, ilimin ilim talebelerinin üzerindeki hakkı veya onların sorumluluğuydu.

Ebu Hanife hem Emevîler döneminde hem de Abbasiler döneminde uzun bir süre yaşamış ve aralarında bir takım siyasi olaylar, darbeler ve devrime yol açan badirelere şahit olmuştur. Emevî devletinden Abbasi devletine yönetimin arayüzüne de şahit olmuştur. Bu süre zarfında Ebu Hanife, birkaç şehzadenin, birkaç devletin ve halifelerin yönetim değişikliğine tanık olmuştur. Bu kapsamda, Ebu Hanife'nin siyasi fıkı ile tanıştığımız gibi onu izleyen, devletin kadılık (yargı) makamlarında görev üstlenen, siyasi iktidar ve yönetime iştirak eden Ebu Yusuf ve diğer talebelerinin siyasi faaliyetleri ve pozisyonlarının da açığa çıkarılmasında fayda vardır.

2. Hanefi Mezhebinin Oluşumundaki İç Siyasi Faktörler

Hanefi mezhebinin teşekkülünde rol oynayan iç siyasi faktörler çeşitli açılardan ele alınabilir ve bunları sınırlandırmak mümkün değildir. Bu faktörlerden bazıları şunlardır:

2.1. Siyasi Muhalefetin Çoğalması

Tarihçilerin o dönemin tarihi hakkında kaydettiklerini inceleyen herhangi bir kişinin, dönemin siyasi olaylarının boyutunun küçük olmadığını, daha çok İslam'a yeni olan toplumlar arasında birçok siyasi çatışma ve kargaşaların olduğunu anlaması zor değildir. Görüldüğü gibi İmam Ebu Hanife'nin gençlik yılları isyan ve mücadelelere tanık olarak geçmiştir. Bu çatışmalar akabinde doğudan Türklerin ülkelerine, kuzeyden Bizans ve Ermeni ülkelerine ve hatta batıdan Endülüs ülkelerine kadar genişleyen İslami fetihler ve askeri başarılar gerilemiştir. Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminin son zamanlarından başlayan yaklaşık yarım asır devam eden toplumsal ve siyasal kargaşa, hicri ikinci asrın başlarına doğru daha bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir taraftan İktidarı ele geçirmek için çatışan güçler ümmetin birliğini hiçe sayarak sert çatışmalara girerken, diğer yandan içeride bir kısım dini gruplar kendi sapık inançlarını yaymak adına birtakım çalışmalarla sahadaydı.

2.2. Sosyopolitik Faktörler

Dört Halife dönemi sonlarına doğru tezahür etmeye başlayan bozuk akaid ve yanlış siyasi düşüncelerin yayılması ve dönemin bazı otoriter güçlerin bu bozuk inanç ve düşünce tarzını insanlara dayatmaya çalışmaları yaygın hale gelmişti. İbn Abd el-Hakem'in Şafii'den aktardığı şu ifade bu durumu daha belirgin kılmaktadır: "Yezid ibn el-Velid hakimiyeti ele geçirdiğinde, insanları kadere çağırdı ve bunu zorla dayattı",¹⁴

Bu durumda toplumsal ihtiyaç olarak ümmetin çoğunluğunu bir araya getirecek kapsamlı bir fikrin zaruri olması, fakihlerin siyasal ve sosyal statüsü ile ortaya çıkmasının gerekliliği, fikhî metinlerinin siyasi ve sosyal gerçekliğe engelsiz ve akıcı bir şekilde uygulanmasının öneminin artması fikhî bir ekol olarak Hanefi ekolünün oluşmasında büyük rol oynamıştır.

¹⁴الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز الذهبي، (ت 748 هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، بتحقيق: عمر (عبد السلام التدمري)، ج 8، ص 312، دار الكتاب العربي، ط 2، (1413 هـ - 1993 م

Bunun sonucu olarak Hanefi Mezhebi bilimsel münazara ve fiqhî meselelerdeki içtihat hususunda farklı görüşlerin yakınsamasını sağlamıştır. Ayrıca, her mezhebin siyasi hareketlerini meşrulaştırmak için görüşlerini dayandırdığı delillerini gözden geçirerek doktrinlerini güncellemesine neden olmuştur.¹⁵ Bu, Hanefi mezhebinin İslami ilimlerde bağımsız bir dal olarak teşekkül etmesine ve diğer dini ve siyasi grupların ortaya koyduğundan farklı bir şekil almasına sebep olmuştur. Bu noktada, siyasi açıdan Hanefi Mezhebinin bu dönemin sorunlarını çözecek, otoriteler ve ümmetin nezdinde popülerlik kazanacak özelliklerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- Hicaz fakihlerinin çoğunun aksine hukuk metinlerini anlamada esneklik ve akıcılık,
- Hariciler, Mürcie, Cehmiyye, Kaderiyye ve diğerleri gibi sapık ve bozuk mezheplere karşı münazara ve bilimsel diyaloga açıklık,
- Hanefilik bir şahsın, yani Ebu Hanife'nin mezhebi değil, ümmet ve devlet mezhebi olması, devletin yargı sisteminde mühim bir yere sahip olması,
- Ebu Hanife'nin telebelerini şer'î delillerden hüküm çıkarmak üzere eğitmiş olması, bununla talebelerin içtihat becerilerinin çok pekişmiş olması ve onların da halk nezdindeki hürmet ve meşruiyetlerinin yüksek olması,
- Irak'ın fikhini temsil eden ra'i ve içtihat ekolleri ile Hicaz'ı temsil eden cumhurlar arasındaki rekabetin yoğunluğu... vs. faktörler.

2.3. Ebu Hanife'nin Mezhebinin temsilcisi olarak Siyasal Objektifliği

Objektiflik, Ebu Hanife'nin siyasi duruşlarından bahseden tarihsel kayıtlarda ve onun hayatına ilişkin biyografilerde en çok rastlanan özelliklerden biridir. Bu çalışma ile ilgili olduğu düşünülen bazı özellikleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

¹⁵ Bu hususta, İmam Muhammed Ebu Zehra'nın "İsmi Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fikhi" adlı kitabında bahsettiklerine atıfta bulunmakla yetindim. Bkz a.g.e. s15.

• Ebu Hanife, önceki paragrafta bahsedildiği gibi, Zeyd bin Ali'nin devriminden sonraki döneme kadar Emevî karşıtı tutumunu açıkça göstermedi. Bu da onun yönetim ile anlaşmazlığının olamadığını, zulmü inkâr edilemeyecek kadar bir baskıcı bir hükümdar ile adaleti umulmakta olan akıllı ve adaletli bir hükümdar arasında tercih söz konusu olduğunda ikinci tarafta olacağına göstergesidir. Başarılı insan, adalete meyleden, zalimi desteklemekten veya onun yanında durmaktan kendini uzaklaştıran kimsedir. Ayrıca, onun bu tavrı İmam Zeyd bin Ali'nin Ebu Hanife'ye kendisine desteklemeye çağrıda bulunduğu tezahür olmuştur.¹⁶

• Ebu Hanife padişahların kapılarından uzak dururdu, yani onun Kûfe valisi İbn Hubeyrenin (Ö.H. 107) teklif ettiği mühürücü (damga sahibi) vazifesinden kaçınması, onun ününün yayılmasına ve Emevîler zamanında en önde gelen ünlü şahsiyetler arasında yer almasına neden olmuştur.¹⁷ Bu hususta kaydedilen şu ifadelerle bakmakta fayda vardır: "kendisi için hazırlattığı Wasit kapılarını bana açsa bile, oraya adım atmazdım, öyleyse neden o masum insanların boynuna vurup kanını akıtıyor ve benim ona mührümü basmamı istiyor? Vallahi, ben bunu asla kabul etmem."¹⁸ Akabinde Abbasiler iktidara gelene kadar Mekke'ye kaçtığı bilinir.

• Emevî hükümdarlığının gerilemesinin Ebu Hanife'nin eleştirileri ve özgün fikrini daha geniş bir alana iletebilmesi açısından fırsat olduğu düşünülebilir. Emevî devletinin o dönemde zayıflaması Hanefiliğin teşekkülünde etkili olmuştur. Ayman el-Jammal'a göre, Ebu Hanife konumu İmam Zeyd'i destekler nitelikte inşa etmiştir ki yönetimin istikrarsız olduğunu görünce, ülkenin ve halkın geleceği için yeni bir hükümdarı desteklemiştir.¹⁹

¹⁶ Bkz Muhammed Ebu Zehra; a.g.e. s32

¹⁷ Kütük, Şaban. "Ebu'l-Hasen ed-Dîneverî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 3/2 (Aralık/December 2020): 1-110. Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (ÖYP/İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), shabankutuk@gmail.com. Geliş Tarihi: 01.11.2020 Kabul Tarihi: 22.12.2020 DOI: 10.5281/zenodo.4394244 ORCID: orcid.org/ 0000-0002-6467-2282.

¹⁸ A.g.e. s32.

¹⁹ الجمال، محمد أمين، الإمام أبو حنيفة وفقه الثورة، المجلس الإسلامي السوري، 2020. تاريخ الحصول: 3 ديسمبر 2021

tedvinle meşgul olması gibi süreklilik ve dinamik çalışmaları Hanefi Mezhebinin teşekkülünü hızlandırmıştır.²⁰

• Emevî ve Abbasi makamlarının değişken politikalarında Ebu Hanife ve arkadaşlarının hikmetli davranışları, yargı ve hitabet pozisyonundaki liderlikleri Hanefi mezhebinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Ebu Hanife'nin haksızlığa ve zorbalığa karşı duruşunu da görüyoruz ve onun hükümdara itaat yoluyla toplumu bir arada tutma çağrısı da bir başka pozisyonudur. Örneğin, Ebu Hanife'nin Abbasilere yönelik eleştirmeleri, Emevîleri hükümdarlarını eleştirdiği kadar sert olmadığı görülmektedir. Ancak kadılık makamını reddederek Ebu Cafer el-Mansur'a karşı tutumu onun Zeyd b. Ali meselesinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Lakin mezhep temsilcilerinin çoğu Abbasilere karşı olmadığı aşikârdır. Bu gerçek Emevîler dönemine kıyasla Abbasiler döneminde nispeten daha rahat faaliyet göstermesinde tezahür etmiştir. Bu durum, onların Kamuoyu 'ya açık konuşmaları ve derslerinde itaat etmeye ve hilafete bağlı kalmaya teşvik etmelerinden anlaşılmaktadır.

• Ebu Hanife ile Al-Mansur arasındaki anlaşmazlığa gelince, Ebu Hanife'nin Ali ailesinin muhalefet hareketlerine yönelik tarafsız tutumu ve Al Mansur'un alimleri sıkı denetim altında tutma politikalarına aykırı davranışlarından kaynaklanmış olabilir.

2.4. Hanefi Mezhebinin Siyasi İktidara Etkileri

Bu, Hanefi mezhebinin toplum ve iktidar arenasında güçlenmesinde ve söz sahibi olmasında kritik bir faktör olarak gözükmektedir. Bu da Ebu Hanife'nin siyasi fetvaları, ilmi minberleri ve cuma hutbeleri aracılığıyla sunması sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Al-Mehdi, Al-Hadi ve Al-Rashid gibi üç Abbasi halifesinin devletin yargı yetkisini İmam Ebu Yusuf'a tevdi etmesi, böylece onun fetva verme veya karar almada devletin bütün taraflara ulaşan dili haline gelmesi Hanefi mezhebinin büyümesinde en etkin faktörler arasındadır.

²⁰ أبو الفرج الأصبهاني، علي بن الحسين بن محمد بن أحمد بن الهيثم المرواني القرشي (ت 356 هـ)، مقاتل الطالبين، تحقيق: السيد أحمد صقر، ص 141، ط. 1، دار المعرفة، بيروت.

İmam Ebu Yusuf bu nüfuzunun yanı sıra Abbasi Halifeliğinin devletleri ve bütün ülkeleri üzerinde hâkimler tayin etme yetkisine de sahipti. Bu konuda "İmam Ebu Yusuf'un kendi mezhebine tabi olmayan kimseyi kadı atamayacağı" kayıtlarda bulunmaktadır.²¹

Tedvin faaliyeti Hanefi mezhebinin oluşması ve yayılmasındaki diğer bir önemli faktördür. Çünkü Ebu Hanife ve sahabelerinin fıkhı kendi dönemlerinden itibaren toplanmaya başlamış ve bu faaliyet daha sonra artarak devam etmiştir.²² Burada tedvin faaliyetinin siyasetle ilgisi yok gibi görünüyorsa da bu faaliyetlerin politikacıların ve iktidarın politikasının kontrolü altında yürütüldüğünü düşünebiliriz. İmam Ebi Yousuf'un "El-heraç" kitabı ve İmam Muhammed'in "Es-Siyer" kitabı tam anlamıyla siyaseti konu edinmesi düşüncelerimizi pekiştirici niteliğe sahiptir.

3. Hanefi Mezhebinin Teşekkülünde Dış Faktörler

Hanefi mezhebinin teşekkülünde devlet içinde siyasî faktörlerin rol oynadığı gibi, dışarıdan etkileyen başka faktörlerin de olduğu açıktır.

3.1. İslam Coğrafyasının Genişlemesi ve Yeni Kültürlerle Karşılaşması

Bir önceki paragrafta belirttiğimiz gibi İslam fetihleri Ebu Hanife döneminin ilk çağlarında doğu ve batıya doğru genişlemiş, daha sonra siyasi iktidarın merkezdeki siyasi krizler nedeniyle gerilemiştir. Bu durum İslam coğrafyasına yeniden katılan toplumlarda siyaset, inanç ve hukuk metinlerinin anlaşılması açısından birçok dalgalanmalara yol açmıştır. Hanefi mezhebi Farsça, Türkçe vb. diller veya mezhebin ilk savunucularına maruf olmayan bir sürü yabancı kültür ve örf -adetlerden gelen dış müdahalelerle karşı karşıya kalmıştır. Hanefilerin "İcma Sukuti" anlayışlıları ile genel örf ve âdete şer'i açıdan yüksek değer vermeleri, onun dış müdahalelerle iyi ilişki kurabildiklerinin göstergesidir. Özellikle şeyhler döneminde Maveraünnehir örf ve adetlerinin etkileri oldukça bariz olmuştur.

²¹ محمد إبراهيم أحمد علي؛ علي بن محمد بن عبد العزيز الحنبلي. المذهب عند الحنفية والمالكية والشافعية والحنبلية، تحقيق محمد حامد النصر، مجلة الوعي الإسلامي الكويتي، الإصدار الخامس والأربعون. ص26، 2017م/1438هـ

²² Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16. cildinde, s 21-27. İstanbul 1997.

Örneğin, “Örf ve âdetlerin âm lafzının tahsis edilmesi, âdetler ve âm lafzının dağılımı, halkın evlilikteki velilik anlayışları, akli mesleki ve sosyal bir yaşam ihtiyacı olarak görmeleri, hısım olanları mirasçı yapmaları”, şununla birlikte azınlıkların haklarının tanınmasında toplumsal eşitlik ve ona verdikleri önemin bir sonucu olarak bölgenin geleneklerine önem verdikleri kaçınılmaz gerçeklerdendir.²³ Bu dış müdahale, hüküm delilleri bakımından icma, kıyas ve sahabenin sözüyle istidlal etmeleri, bilhassa İstihsan'a verdiği önemsemişlerinde etkili olmuştur.

3.2. Tercüme Faaliyetleri ve Felsefi Etkileşim

Ebu Cafer El-Mansur dönemindeki bu faaliyetler, Hanefi mezhebinin oluşumunu etkileyen en önemli siyasi faktörlerden biri olarak kabul edilir. Emevîler döneminde bazı kişisel çabalarla başlayan tercüme çalışmaları, Bağdat'ı kuran ikinci Abbasi Halifesi Mansur döneminde büyük bir hız kazandığı görülmektedir. Yani Abbasi Halifeliğinin uzun süre ayakta kalmasını sağlayan politikaların temellerini atan el-Mansur, yeni inşa edilen Bağdat şehrini ilim merkezi haline getirmek için Arap yazarları bir araya toplayarak çeviri çalışmalarını başlattı. Çevri çalışmaları onun politikalarının önemli ve verimli bir kısmını teşkil ediyordu. Çünkü o bu çevri çalışmaları ile kamuoyunda siyasi farkındalık yaratmak ve halkın siyaset anlayış biçimini geliştirmek istiyordu. Hanefi mezhebi de Yunan medeniyetleri ve diğer İslami ilim dalları gibi, bu yapıcı politikadan kendi nasibini almış oldu.

3.3. Diğer Dinlerin Etkisi

Önceki paragraflarda belirttiğimiz gibi, Irak dini akımların ocağı ve siyasi krizlerin kaynağı olarak Ebu Hanife ile diğer akım temsilcileri arasındaki ilmî diyalogun gerçekleşmesine katkıda bulunan birçok yabancı kültür ve dinlere ev sahipliği yapmıştır. Hanefi mezhebinin oluşumunda dışarıdan diğer dinlerin de büyük etkisi olmuştur. Öyle ki, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüşterin, zimme ehlinin vergi ve devletlerarası ilişkiler gibi hukukî konuları cevaplamada İslam toplumunu içten sıkıştırması Hanefiliği Müslümanlara temsilen ve

²³ Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, c16. s 21-27. İstanbul 1997.

yönetici konumda olması sıfatıyla daha anlayışlı ve müsamahalı davranmaya yönelmiştir. Ayrıca, Şii mezhebinin, büyük olasılıkla siyasi bir yapıya sahip olan kökenlerinin İran Zerdüşterleri ile bağlantısının olduğunu da ihmal edemeyiz.²⁴ Ebu Hanife liderliğindeki Hanefi imamlar ortaya atılan veya varsayılan tüm konulara uygun şekilde cevap vermek için çaba göstermişlerdir. Hanefilerin Türklerin yurdu olan Mmmaveraunnehir'deki Budist'lik, Manehizm gibi dinler ve o dinlere bağlı olan Türkler ile iyi ilişkiler kurabilmesi de Hanefi mezhebinin temelini oluşturmasını etkilemiştir. Hicri ikinci asırda İslam'dan başka dinlerin temsilcilerine göre, Hanefi mezhebinin kurucuları fıkıh hükümlerde ve toplumsal uzlaşma hususlarında kendine özgün niteliklere sahipti.

²⁴ Al-Hassan Al-Shafi'i'nin dediği gibi: "Her ne kadar kelamcıların çoğu, siyasi ve Kelamcı mezheplerin oluşumu Müslümanların saf ürünleri olduklarını iddia etseler de onun Müslümanların saf ürünleri oldukları doğru değildir. Bu oluşumda dış etkenlerin olma ihtimali vardır. Çünkü İslam farklı dinlerden gelen felsefi saldırılara her zaman maruz kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz;

الشافعي، الحسن. المدخل إلى دراسة علم الكلام، ط4، ص50، مكتبة وهبة، القاهرة، 2013.

Sonuç

Hanefi Mezhebinin ortaya çıkması İmam Ebu Hanife'ye hocası Hammad bin Süleyman'dan öğretti, telkin ve fetva küresinin miras kaldığı siyasi ve bilimsel dönüşümlerin yaşandığı döneme denk gelmektedir. Bu yüzden Müslümanlar arasında hızlı bir şekilde kabul görülmüş ve nüfuzu ve şöhreti her tarafa yayılmıştır. Siyasi güç odakları bu yeni bilimsel yapının özelliği ve insanlar üzerindeki etkisini görünce, ibadet ve muamele farklılıkları ile sosyal ve siyasi farklılıklar söz konusu olduğunda, halkı kontrol etmek için bunu kullanmak istemişlerdir. Amaçlarının yönetime muhalefet yapmak isteyen muhaliflerin oluşturabilecekleri riski azaltmak için alimler ile Müslüman halkı kontrol altında tutmak olduğunu anlamak zor değildir.

Ebu Hanife'nin reddetmesine rağmen, Ebu Cafer Al Mansur'un kendi makamını meşrulaştırmak ve muhalifleri susturmak için onun gücünü kullanmak amacıyla kadılık makamına atamaya çalışması bunun bir kanıtıdır. Bu noktadan sonra o daha çok ilimi konularda öne çıkmaya başlar ve bir taraftan içtihat ve istidlalde akli kullanma cesareti, bir taraftan da adaletsiz otoritelerle olan kesin tavırları ve gerçekleştirdikleri ilmi tartışmalar ile ünlenmeye başlar. Diğer taraftan onun bazı sapkın gruplarla münazara ederek onları kendilerini sorgulamaya yöneltmeleri ve talebelerinin toplumsal ve siyasal tesiri Hanefi Mezhebine bir kabul imkânı ve nüfuz sağladığı düşünülebilmektedir.

Ancak Hanefi mezhebinin oluşumuna dışarıdan bakıldığında, Ebu Hanife döneminin başlangıcında İslam fetihlerinin doğruya ve batıya doğru genişlediği ve daha sonra merkezdeki siyasi bunalımlar nedeniyle zayıfladığı, politik gücün İslam'a yeni katılan siyaset, inanç, hukuk ve Şer'i nasları anlama açısından tereddütle yol açtığı bilinmektedir. İslam'ın Farsça, Türkçe ve diğer diller veya yabancı kültürlerle karşılaştığı gibi yabancı siyasi müdahalelere karşı karşıya kaldığı Hanefi mezhebinin daha anlayışlı, daha kabul gören, daha müsamahalı bir yapı olmasını sağladığı diğer bir dış faktördür.

Tercüme çalışmalarının Hanefi mezhebinin oluşumunu etkileyen önemli siyasi faktörlerden arasında olduğunu belirtmekte fayda vardır. Ayrıca Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlüğün toplumu karıştırmak için Akaid sorgulamalara ve zimme ehli ahkâmları, vergi ve uluslararası ilişkiler gibi konularda İslam'ın yasal hükümlerini eleştirdikleri görülmektedir. Tam bu aşamada, Hanefi mezhebinin bilimsel direnişe rehberlik ederek ve meseleye daha geniş nazarla, anlayışla muamele ederek toplumsal uzlaşmanı sağlamak için ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Ebu Hanife liderliğindeki Hanefi imamların, ortaya atılan veya varsayılan tüm sorunlara yönelik uygun bir şekilde cevap vermek için bilimsel açıdan, objektiflik ilkesiyle yanıt aramaya çalışmaları da Hanefi mezhebinin teşekkülünde önemli yeri olan dış faktörlerdendir. Bunun yanı sıra Hanefilerin Maveraünnehir'deki dinlere ve o dönemdeki Budist ve Manehizm dinine bağlı olan Türklere hoşgörülü davranmaları, Hanefilerin etkisinin ve halk nezdindeki olumlu izleniminin güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu özellikler sonraki dönemlerde Hanefi imamlarının büyük çoğunluğun Türklere arasından çıkmasına ışık olmuştur. Son olarak, Hicri ikinci asırda İslam'dan başka dinlerin temsilcilerine göre, Hanefi mezhebinin kurucuları fıkıh hükümlerinde ve toplumsal uzlaşma hususlarında kendine özgün niteliklere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

Bardakoğlu, Ali. Hanefi Mezhebi, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16. cildinde, s 21-27. İstanbul 1997.

Ebu Zehra, Muhammed. İmam Ebu Hanife; Hayatı ve yaşadığı çağ, Görüşleri ve Fıkhi. b2, Daru el-fikir al- Arabi, Kahire, Mısır. 1948.

Kütük, Şaban. "Ebu'l-Hasen ed-Dîneverî'nin Menâkıbu Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi 3/2 (Aralık/December 2020).

Maksut Çetin. İmam Ebû Hanîfe'nin Siyaset Anlayışı ve Siyasî Tutumu. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (Özel Sayı), 2019.

المراجع العربية:

- ابن الخنائي، الحميدي، علاء الدين علي بن أمر الله. طبقات الحنفية، المجلد الأول، دون ط، دون تاريخ الأصبهاني، أبو الفرج علي بن الحسين بن محمد بن أحمد بن الهيثم المرواني القرشي (ت 356 هـ)، مقاتل الطالبين، تحقيق: السيد أحمد صقر، ط1، دار المعرفة، بيروت.
- الجمال، محمد أمين، الإمام أبو حنيفة وفقه الثورة، موقع المجلس الإسلامي السوري، 2020. تاريخ الحصول: 3.ديسمبر 2021.
- الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان بن قايماز، (ت 748 هـ)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، بتحقيق: عمر عبد السلام التدمري، ج8، ص312، دار الكتاب العربي، ط2، (1413 هـ) - 1993 م.
- الذهبي، أبي عبد الله، شمس الدين محمد بن أحمد. مناقب أبي حنيفة وصاحبيه، تحقيق الكوثري والأفغاني، طبعة لجنة إحياء المعارف النعمانية بحيدرآباد بمطابع مكتبة إمداديو ملتان باكستان.
- الشافعي، الحسن. المدخل إلى دراسة علم الكلام، ط4، مكتبة وهبة، القاهرة، 2013.
- القاسمي مجاهد الإسلام، دراسات فقهية وعلمية، شخصية أبي حنيفة رحمه الله تعالى، دون ط، مجمع الفقه الإسلامي الهند. دار الكتب العلمية، بيروت - لبنان. دون تاريخ.
- محمد إبراهيم أحمد علي؛ علي بن محمد بن عبد العزيز الحنبلي. المذهب عند الحنفية والمالكية والشافعية والحنبلية، تحقيق محمد حامد النصر، مجلة الوعي الإسلامي الكويتي، الإصدار الخامس والأربعون. 2017م/1438هـ.
- النقيب، أحمد بن محمد نصر الدين. المذهب الحنفي؛ مراحل وطبقاته، ضوابطه ومصطلحاته، خصائصه ومؤلفاته. مكتبة الرشد، الرياض. دون تاريخ.

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1209043

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 23.11.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2023

İran Dış Politikasında Şii Hilali

Sümeyra AVCI *

Öz

İran'ın Şii gruplar ile kurduğu ilişkiler, bölgede İran merkezli bir Şii kuşak oluşturduğuna yönelik tartışma yaratmaktadır. Şii grupların faaliyetleri başta Suudi Arabistan olmak üzere bölgedeki aktörlerin tehdit algılamalarına sebep olmaktadır. Bu algının dış politikaya yansımaları olarak Şii Hilali kavramı ortaya çıkmıştır. İddialara göre İran bölgede Şii Hilali oluşturarak Sünni ülkeleri kuşatmayı amaçlamaktadır. İran'ın bu amacına yönelik çevreleme politikası uyguladığı iddia edilmektedir. Devletler ulusal çıkarlarının tehdit edilmesi durumunda propaganda, ekonomik yardımlar, iş birlikleri gibi çeşitli araçlar kullanarak tehdit eden ülkeye karşı çevreleme politikası uygulayabilmektedir. Bölgesel olarak İran, bu dış politika stratejisine benzer yöntemler kullanarak, Şiiilik üzerinden etki sahasını genişletme amacı taşımaktadır. Bu makalenin iddiası İran'ın çevreleme politikası izleyerek çeşitli ülkelerde yaşayan Şiiilerin güvenini kazanmaya çalıştığı, ekonomik, siyasi ve kültürel anlamda ilişkiler yürüttüğü ve bölgede Sünni devletlere karşı bir koruma sağladığı yönündedir. Bu ön kabulden yola çıkılarak bu çalışmada İran'ın bölgesel politikalarına yönelik olarak Şii gruplarla ilişkileri inceleme konusu olarak ele alınmıştır. Nitel araştırma yöntemi kullanılan çalışmada çeşitli literatür taramaları yapılmıştır.

* Sümeyra AVCI, Yüksek Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, smyravci@hotmail.com, ORCID 0000-0002-3341-0554

The Shi'i Crescent in Iran Foreign Policy

Summary

Iran's relations with Shiite groups create a debate about the creation of an Iran-centered Shiite generation in the region. The activities of Shiite groups cause the actors in the region, especially Saudi Arabia, to perceive threats. As a reflection of this perception on foreign policy, the concept of the Shiite Crescent has emerged. Allegedly, Iran aims to surround Sunni countries by forming the Shiite Crescent in the region. It is claimed that Iran has implemented a containment policy for this purpose. In the event that their national interests are threatened, states can implement a containment policy against the threatening country by using various tools such as propaganda, economic aid and cooperation. Regionally, Iran aims to expand its sphere of influence over Shiism by using methods similar to this foreign policy strategy. The claim of this article is that Iran tries to gain the trust of Shiites living in various countries by following a containment policy, maintains economic, political and cultural relations and provides protection against Sunni states in the region. Based on this pre-acceptance, in this study, the relations with Shiite groups regarding Iran's regional policies are discussed as a subject. In the study using qualitative research method, various literature reviews were made. Based on this pre-acceptance, in this study, the relations with Shiite groups regarding Iran's regional policies are discussed as a subject. In the study using qualitative research method, various literature reviews were made. Based on this pre-acceptance, in this study, the relations with Shiite groups regarding Iran's regional policies are discussed as a subject. In the study using qualitative research method, various literature reviews were made.

Keywords: Containment Policy, Foreign Policy, Iran, Middle East, Shiite Crescent

Giriş

ABD'nin 2003 yılında Irak'ı işgal etmesiyle bölgesel ve küresel anlamda birçok kırılma yaşanmıştır. Bu doğrultuda gündeme gelen konulardan biri Irak'ın yeniden yapılanması için İran'ın Şii grupları destekleyerek siyasi sisteme entegre etmeye çalışması olmuştur. Şii Hilali söylemini ilk dile getiren Ürdün Kralı Abdullah'ın açıklamalarıyla birlikte uluslararası ilişkilerde Şii Hilali iddiası tartışılmaya başlanmıştır. İran merkezli bir oluşum olan Şii Hilali, Irak, Suriye ve Lübnan'a kadar uzanan bir alanı ifade etmekte ve bir Şii uyanışı olarak adlandırılmaktadır. Şii Hilali söyleminin doğru olup olmadığı ya da gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair akademik çevrelerce çeşitli tartışmalar yürütülmektedir.

İran'ın bölgedeki Sünni devletleri çevrelemek için Şii gruplarla iyi ilişkiler kurduğu, ilişkilerini güçlendirdiği ve Şii devletler arası ilişkilerde bir koz olarak elinde tuttuğu iddiasına yönelik olarak farklı yorumlar bulunmaktadır. Sinkaya'ya (2007: 57-58) göre Şii Hilali oluşumu gerçekçi bir temele dayanmamakta ve İran'ın dış politikasında Şiiilikten çok ulusal çıkarlar ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda İran için bu söylemin belli riskler doğurduğunu belirten Sinkaya, Şii Hilalini bölgedeki mezhep eksenli çatışmalara sebep olabilecek nitelikte olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan Karasakal'a (2021: 15) göre İran'ın Şii grupları askeri ve ekonomik olarak desteklemesi, Irak'ta Saddam'ın devrilmesinden sonra Şii yönetimin oluşturulmaya çalışılması, Arap Baharı sürecinde Suriye'deki rejimi koruyabilmek için Hizbullah'ın muhaliflere karşı savaşması, Şii Hilali oluşumunu destekleyecek nitelikte olaylardır.

İran'ın bölgesel bir güç olmasında Irak, Suriye, Lübnan ve Bahreyn gibi ülkelerdeki Şiiilerle olan ilişkisi oldukça önemlidir. Son dönemde İran'ın bu ülkelere olan etkisinin artması Şii hilali söylemini güçlendirmiştir. İran bölgede kendisiyle aynı mezhepte bulunan bu ülkelerdeki gruplara karşı askeri, ekonomik ve siyasi destek sağlamaktadır. Buna göre merkez konumunda bulunan İran, bölgedeki devlet ve devlet altı grupları güçlendirmekte ve Sünni ülkelere karşı kullanılmaktadır. Şii Hilalinin amacı bölgedeki Sünni devletleri çevrelemek ve ve İran'ın bölgesel bir güç olmasını

sağlamaktır. Ancak İran'ın sadece mezhep odaklı bir dış politika izlediğini söyleyebilmek mümkün değildir. İran'ın dış politikasını analiz etmek bölgenin yapısını anlayabilmek ve sorunların kaynağına ulaşabilmek adına oldukça kritiktir. Bu bağlamda makalenin araştırma sorunsalı İran'ın Ortadoğu'da Şiiilerle kurduğu ilişkilerin bir Şii hilali oluşturma amacı taşıyıp taşımadığı ile ilgilidir. Makale İran güdümünde bir Şii Hilali'nin gerçekleştirilip gerçekleştirilemeyeceği sorusuna yanıt bulmaya çalışacaktır.

Bu çerçevede makalede Şii Hilali'nin ortaya çıkış nedenleri, İran'ın bu bağlamda Irak, Suriye, Lübnan, Bahreyn ve Yemen'de Şii gruplarla kurduğu ilişkiler analiz edilecektir. İran Şii politikasını gerçekleştirebilmek ve Sünni devletleri çevreleyebilmek için Şii gruplarla ne tür ilişkiler yürütmekte olduğu ve bunu uygularken hangi unsurları kullandığı incelenecektir. Bu kapsamda üç bölümden oluşacak olan bu çalışmanın ilk bölümünde çevreleme politikası kavramı ve belirleyici olan unsurları üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde Ortadoğu bölgesinin önemi açıklanacak ve İran'ın Ortadoğu'daki dış politikası değerlendirilecektir. Son bölümde ise çevreleme politikasının kavramsal çerçevesi ışığında İran'ın bölgedeki Şiiilere yönelik davranışları değerlendirilecektir.

Çevreleme Politikası

"Çevreleme (containment)" kavramı, ilk kez Amerikalı diplomat George Kennan tarafından Temmuz 1947'de Foreign Affairs dergisinde "Sovyet Tutumunun Kaynakları" adlı makalesinde kullanılmıştır (Kennan, 1947). Kennan çevreleme politikasını, İkinci Dünya Savaşından sonra Almanya ve Japonya'nın yenilmesiyle ortaya çıkan güç boşluğunun Sovyetler tarafından doldurulmaya çalışılmasını ve Sovyetlerin etki alanının genişletilmesini engellemek amacıyla ortaya atmıştır (Ercan, 2018: 16). Bu bağlamda çevreleme politikası, ABD¹'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin uluslararası sistemdeki rolünü kısıtlamak için uyguladığı stratejiye verilen isimdir.

¹Amerika Birleşik Devletleri

Çevreleme, realizm temelinde ortaya çıkan bir politika anlayışıdır. Realizm, insan doğasının kötü ve çıkarıcı olduğunu savunur ve bu doğa durumunun devletlerin davranışlarında da etkili olduğunu belirtir. Realizme göre uluslararası sistemde hep bir güç mücadelesi vardır. Realistler uluslararası sistemi anarşik olarak kabul ettikleri için devletlerin kendi güvenliklerini ayakta tutabilmelerini askeri kapasitelerinin varlığına bağlar (Balcı ve Kardaş, 2014). ABD, askeri güç ile dengelenen sistemde Sovyetlere karşı nasıl bir strateji uygulayacağını realist temelde ortaya çıkan çevreleme politikasıyla bulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin tekrar düzenlenmesi konusunda özellikle Avrupa ve Ortadoğu'da, Sovyetlerin kazandığı gücü sınırlandırmak amacıyla ABD yönetimi bu stratejiyi uygulamıştır (McLellan, 1973: 205). Çevreleme, genel itibarıyla tehdit olarak görülen komünizmin yayılmasını önlemek için bölgede müttefikler bulma ve Sovyetlerin genişlemesine karşı zayıf ülkeleri destekleyerek bir direnç oluşturma politikasıdır.

Realist dış politika ekseninde öne çıkan çevreleme politikasına göre devletler müttefik olarak gördükleri devletlere ekonomik, diplomatik ve askeri destek sağlayarak diğerlerine karşı dengeleme stratejisi oluşturur. Çevreleme, daha çok savunmacı bir politika olarak öne çıkar ve düşman olarak görülen devletin agresif davranışlarını caydırma ve durdurma gibi amaçlar taşır (Dueck, 2015: 16). Tehdit olarak algılanan devlet ya da bir bölge içerisinde askeri ve politik etkinlik arttırılarak hedef ülkenin etki alanının daraltılması amaçlanır.

Kavramın öncüsü Kennan, 1947 yılında Sovyetler Birliğindeki büyükelçilik görevi sırasında ABD'nin Sovyetlerin amaç ve hedeflerini öğrenmek için talepte bulunması sonucu, ABD'nin izlemesi gereken stratejileri 8000 kelimelik Uzun Telgraf'ta açıklamıştır. Telgraf, ABD'nin Soğuk Savaş boyunca izleyeceği politikaların temelini oluşturmuştur. Amerika'nın karşı karşıya olduğu riskleri vurgulayan telgraf, Sovyetlerin temel özellikleri, Sovyetlerin bakış açısının arka planı, pratik politika öngörülleri, resmi olmayan politik düzeyde öngörüller, ABD dış politikası için pratik çıkarımlar başlığı altında beş bölümden oluşmuştur. Kennan (1946: 50-78) Sovyetlerin yayılcı bir politikaya sahip olduğunu bununla birlikte kapitalizmin doğasını çatışmacı olarak nitelendiklerini ve Sovyetlerin uzun vadede

kapitalist ülkelerle barışın mümkün olmayacağına inandığını belirtmiştir. Telgrafta Sovyetlerin silahlanma kapasitesini artırarak gizli servis, propaganda gibi araçları kullanmakta olduğunu da vurgulamıştır. Ayrıca Sovyetlerin, Batılı ulusların güç alanlarını zayıflatmaya yönelik politikalar yürütebileceğini, toplumsal huzursuzluğu artıran eylemler planlayabileceğini ve hedefine ulaşabilmek için insanları şiddetli mücadeleye teşvik edici politikalar yürütebileceğinin altını çizmiştir. Bu bağlamda Kennan uzun süreçte büyük ve savunmasız topraklara sahip olan Sovyetlere karşı sabırlı ve temkinli bir çevreleme politikası izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Kennan, çevreleme politikasının uzun soluklu olarak beklenen üç aşamasının olduğunu ifade etmiştir. İlki siyasi ve ekonomik araçları kullanarak Sovyetler tehdidi altındaki devletlerin kendilerine olan güvenlerini sağlamak ve Sovyetlerin komünizmi yaymasının önüne geçmektir. Diğer aşamalar ise, Sovyetlerin genişlemesini ortadan kaldırarak kendi sınırları içerisine hapsedmek, uluslararası ilişkilere bakışını değiştirmek ve tehdit oluşturmasını engellemektedir (Kennan, 1946: 30-67).

ABD'nin Soğuk savaş dönemi boyunca Sovyetlere karşı izlediği politika dikkate alındığında çevreleme politikası şu şekilde de açıklanabilir: Bir devletin (ABD), hayati öneme sahip olan ulusal çıkarlarının düşman olarak gördüğü bir güç (Sovyetler Birliği) tarafından ele geçirilmesi tehdidi altında olması ya da etki alanına girme riski bulunması durumunda, belli araçları (ekonomik, propaganda, askeri yardımlar, iş birliği, tek taraflı yardım anlaşmaları, doğrudan askeri müdahaleler vb.) kullanarak tehdidi ve riskleri ortadan kaldırmak amacıyla izlediği politikalarıdır. Bu strateji sayesinde hedefteki ülkenin tehditleri engellenmeye çalışılır ve düşman olarak nitelendirilen ülkedeki yönetimin istenilen davranışları sergilemesi sağlanır (Başaran, 2010: 7). Başka bir ifadeyle çevreleme siyaseti sayesinde, etki alanını genişletme amacı taşıyan, iç ve ekonomik örgütlenmesinde problemler yaşayan ülkenin yayılması durdurulur ve ülkedeki yönetimin kendi kendine çökmesi amaçlanır.

Çevreleme politikasında öncelik “neyin” çevrenmesi gerektiği sorunu bulmaktır. Sorunun sorulabilmesi için öncelikle bir tehdidin varlığı ve bu tehdidin yeterli güç kapasitesine sahip olması gerekmektedir. Devletler, dış politika araçlarını ulaşılmak istedikleri amaçlara göre belirler. Benzer şekilde çevreleme politikasında kullanılacak araçlarda hedeflenen sonuca ulaşabilmeye uygun olmalıdır. (Gaddis, 1981: 32-33). Bu durumda ortaya çıkan yeni soru ulusal çıkarı tehdit eden unsurun nasıl veya ne şekilde çevreleneceği veya kuşatılacağıdır.

Çevreleme politikasının uygulanması simetrik ve asimetrik çevreleme olarak iki şekilde gerçekleşebilmektedir. Simetrik çevreleme, bir tehdit ortaya çıktığında zaman ve mekâna göre karşılık vermektir. Askeri tehdide karşı askeri güçle yanıt vermek bir simetrik çevrelemedir. Asimetrik çevreleme ise bir tehdide karşı zaman ve mekâna bağlı olmaksızın gerçekleştirilir. Askeri güç kullanmak yerine ekonomik güç kullanarak karşılık vermek asimetrik çevreleme kapsamındadır. Kennan'ın çevreleme konusundaki fikirleri asimetrik çevrelemeye örnektir (Gaddis, 1981: 81). Kennan'ın çevreleme fikrindeki temel strateji diplomasiyi esas alarak psikolojik, ekonomik ve siyasi önlemlerle düşmanı caydırmaktır. Düşmanın amaçlarına ulaşmasını engellemek için askeri gücün kullanılmaktan çekinilmeyeceğini hissettirmek de önemli bir unsurdur (Mayers, 1947:126).

Çevreleme politikası; propaganda, gizli operasyonlar, ekonomik ve askeri yardımlar, tek taraflı taahhütler, iş birliği ve doğrudan gerçekleştirilen askeri müdahaleler gibi çeşitli araçlar kullanılarak uygulanır. Dış politikanın önemli araçlarından biri olan propaganda, özellikle iki savaş arası dönemde aktif bir şekilde kullanılmıştır (Ari, 2006: 380). ABD ve Sovyetler Birliği arasında gerçekleştirilen ideolojik çekişmede propaganda çevreleme politikasının önemli bir unsuru olmuştur. CIA önceliğinde yürütülen propaganda faaliyetlerinde 1978'de Afgan mücahitlere yardım sağlanması, Afganistan savaşı sırasında mücahitler ve halka cihat ayetleri basılı kağıtlar dağıtılması Sovyetleri çevreleme politikasına yönelik örnekler olarak gösterilebilir (Başaran, 2010: 14).

Çevreleme politikasında askeri ve ekonomik yardımlar oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Soğuk savaş döneminde Sovyetlerin çevrenmesine yönelik olarak etkili bir şekilde kullanılan bu aracın örneği ABD Başkanı Truman'ın Türkiye ve Yunanistan'a uyguladığı askeri yardımlardır. Aynı şekilde Eisenhower doktrini de Sovyetlerin Ortadoğu'ya yayılmasının engellemek için askeri müdahale içeren bir çevreleme politikasıdır. Bu dönemde çevrelemenin ekonomik ayağını ise Marshall yardımları oluşturmuştur. Marshall yardımları Batı Avrupa'nın ve Sovyetleri çevreleyen çok sayıda ülkenin Sovyetler etkisi altına girmesini engellemeye yönelik olarak gerçekleştirilmiş ekonomik yardımlardır (Başaran, 2010: 16). Soğuk savaş dönemi Eisenhower, Nixon, Carter ve Reagan tarafından ilan edilen doktrinlerde Sovyetler Birliği'nin çevrenmesine karşı tek taraflı uygulanan taahhütlerdir.

Çevreleme politikasının uygulanması için iş birlikleri ve bölgesel ittifaklarda önemli birer araçtır. Soğuk savaş döneminde NATO, Balkan Paktı, Bağdat Paktı, SEATO² gibi ittifaklar kurularak Sovyetler Birliğinin çevresinin ittifaklar yoluyla kuşatılması sağlanmıştır. Doğrudan askeri müdahalelerde bulunmakta çevreleme politikasının araçlarından biridir. ABD, ekonomik yardımlar ve iş birliklerinin yanı sıra Sovyetleri çevrelemek için, doğrudan karşı karşıya gelmemiş olsa bile vekalet savaşları ya da Sovyetleri destekleyen gruplara karşı müdahalede bulunarak çevreleme politikasını gerçekleştirmeye çalışmıştır (Erhan, 2003: 564).

İran'ın Ortadoğu Politikası

Ortadoğu, dünyanın en eski medeniyet merkezlerinden biridir. Dar anlamda Türkiye, İran, Mezopotamya, Arap Yarımadası, Doğu Akdeniz ve Mısır'ı da içeren coğrafyayı ifade etmektedir (Koçer, 2016: 12). Geniş anlamda ise Atlantik'ten Ganj Havzasına kadar uzanan coğrafi bölge için kullanılmakta olup, aynı zamanda jeokültürel olarak İslam kimliğini, stratejik olarak da Avrasya'yı kuşatan kenar kuşağın merkez hattını ifade etmektedir (Davutoğlu, 2001: 324).

² Güney Asya Anlaşması Teşkilatı

Tarihi süreç içerisinde ve günümüzde Ortadoğu kelimesi sadece belirli bir coğrafi bölgeyi tanımlamak için değil aynı zamanda farklı kültürleri, medeniyetleri ve sosyal yapıyı tanımlamak için de kullanılmaktadır. Medeniyetlerin ve dinlerin doğup yayıldığı yer olan bu bölge jeostratejik ve jeopolitik açıdan da oldukça önemlidir. Bölge sınırları içerisinde yer alan Süveyş Kanalı, Hürmüz Boğazı, Çanakkale ve İstanbul boğazları ile Basra Körfezi gibi önemli su yollarına ve geçiş güzergahlarına sahiptir. Petrol ve doğalgaz vb. değerli yer altı kaynaklarının bulunması bölgenin önemini ve küresel devletlerin bölgeye olan ilgisini her dönem canlı tutmuştur. Bu bağlamda Ortadoğu, yüzyıllar boyu önemini koruyarak büyük siyasi ve ekonomik mücadelelere sahne olmuştur.

Ortadoğu bölgesinin dünya siyaseti açısından önemli olmasının temel nedenlerini; dünya enerji ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılayan petrol rezervlerine sahip olması, üç dinin doğduğu topraklar olması ve üç kıta arasında kültürel ve ekonomik olarak bir köprü niteliğinde olması şeklinde özetlemek mümkündür (Çevik, 2005: 22). Bu sebeple Ortadoğu bölgesi tarihi açıdan, kültürel açıdan ve diğer yönleriyle dünyanın başka bir bölgesiyle kıyaslanamayacak kadar önemli bir coğrafya olarak karşımıza çıkar. Asya ile Avrupa, Asya ile Afrika kıtalarını birbirine bağlayan bu bölge benzersiz jeopolitik özellikleriyle tarihin ilk dönemlerinden itibaren küresel devletlerin hedefi haline gelmiştir. Ortadoğu'da söz sahibi olmayan hiçbir gücün dünya hakimiyetine sahip olması düşünülemez (Çandar, 1988: 10).

İran, Ortadoğu'da siyasetin önemli aktörlerinden biri olarak görülmektedir. İran'ın bölgeye yönelik dış politikasını analiz edebilmek için öncelikle ülkenin başlıca dış politika araçlarının ne olduğunu ve buna bağlı olarak Ortadoğu'da bu araçları nasıl kullandığını değerlendirmek gerekmektedir.

İran sahip olduğu jeostratejik konumu, yeraltı kaynakları ve kendine özgü siyasi yapısıyla dünya siyasetinin gündeminde olan bir ülkedir. Özellikle devrim sonrası rejim ihracı tehdidi sebebiyle, Şii nüfusa sahip Ortadoğu ülkeleri için bir tehlike olarak görülmektedir.

İran'ın dış politikasının şekillenmesinde güncel, tarihsel, bölgesel ve küresel düzlemde meydana gelen ekonomik, politik ve güvenlik temelli olayların yanında ideolojik, dini ve son yıllarda nükleer gelişmeler de önemli bir yer tutmaktadır (Doster, 2013: 45). İran'ın dış politikasını şekillendiren temel unsurlar; jeopolitik durum, siyasi kültür, toplumsal değerler, tarihsel tecrübeler, etnik yapı, Şii İslam anlayışı, sosyal yapı ve ekonomi olarak karşımıza çıkmaktadır (Efegil, 2021: 55). İran dış politikasında siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve dini araçları ön plana çıkarmakta ve yöneleceği bölgeye bağlı olarak bu araçları kullanmaktadır (Elias, 2021: 91). Ortadoğu, zengin yeraltı kaynakları ve jeopolitik konumu itibarıyla İran için her zaman önemli bir bölge olmuştur. Bölgede doğacak her türlü tehdit coğrafi konum itibarıyla İran'ın güvenliğini doğrudan etkilemektedir.

İran'ın dış politikasının şekillenmesinde güncel, tarihsel, bölgesel ve küresel düzlemde meydana gelen ekonomik, politik ve güvenlik temelli olayların yanında ideolojik, dini ve son yıllarda nükleer gelişmeler de önemli bir yer tutmaktadır (Doster, 2013: 45). İran'ın dış politikasını şekillendiren temel unsurlar; jeopolitik durum, siyasi kültür, toplumsal değerler, tarihsel tecrübeler, etnik yapı, Şii İslam anlayışı, sosyal yapı ve ekonomi olarak karşımıza çıkmaktadır (Efegil, 2021: 55). İran dış politikasında siyasi, ekonomik, askeri, kültürel ve dini araçları ön plana çıkarmakta ve yöneleceği bölgeye bağlı olarak bu araçları kullanmaktadır (Elias, 2021: 91). Ortadoğu, zengin yeraltı kaynakları ve jeopolitik konumu itibarıyla İran için her zaman önemli bir bölge olmuştur. Bölgede doğacak her türlü tehdit coğrafi konum itibarıyla İran'ın güvenliğini doğrudan etkilemektedir. Genel olarak bu dönemde İran'ın bölgesel bir güç olma arzusu peşinde koştuğunu ve bu bağlamda bölgesel rolünü arttırıcı bir dış politika hedeflediğini söyleyebilmek mümkündür. 1989-1997 yılları arasında ise daha pragmatik bir dış politika izleyerek Ortadoğu ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirme yoluna gitmiştir. Bölgesel rolünü arttırmaya çalışan İran, Körfez güvenliğinin sağlanması, Irak'ın kontrol altına alınması ve Körfez ülkeleriyle iş birliklerinin gerçekleştirilmesine yoğunlaşmıştır. Bölge ülkeleri ise İran ile ilişkileri geliştirmek yerine bölge dışı ülkelerle İran'ı dengelemeye çalışmıştır. Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra İran, dış politikasında daha pragmatik bir yaklaşım benimsemeye çalışmıştır (Dursun ve Arı, 2013: 49).

1997-2005 yılları arasında İran ile bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerde ilerleme kaydedilmiştir. Hatemi döneminde, Rafsancani döneminden itibaren Suudi Arabistan ve Mısır gibi ülkelerle ilişkiler geliştirilmiştir. İran Filistin konusunda daha ılımlı bir tavır takınarak Filistin'in bağımsızlığının garanti altına alınması şartıyla İsrail-Filistin sorununun çözümüne saygı göstereceğini açıklamıştır. İran'ın Hatemi döneminden itibaren Körfez ve Ortadoğu'ya yönelik olarak denge politikası uygulamaya çalıştığı görülmektedir. İran uzun vadede ABD'nin askeri varlığını azaltmak için bölge devletleriyle karşılıklı güven inşa etmeye çalışmış ve iş birliği temelli bir dış politika geliştirmek için uğraşmıştır (Asl, 2009: 67).

2005-2012 yılları arasında İran'ın Ortadoğu'ya yönelik dış politikasında bir uzlaşmazlık söz konusudur. Hatemi döneminde ılımlı bir dış politika benimseyen İran, Mahmut Ahmedinejad'ın iktidara gelmesiyle beraber dış politikasında değişikliğe gitmiştir. Gizli nükleer programının açıklanması dış politikasının değişmesinin önemli sebeplerinden biri olmuştur. Ahmedinejad döneminde İsrail'e karşı sert bir dış politika izlenmeye devam edilmiş ve bölge ülkeleriyle olan iş birliği çabaları devam ettirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda Ahmedinejad Suudi Arabistan'ı iki kere ziyaret ederek üst düzey karşılıklı görüşmeler gerçekleştirmiştir. Ancak İran her ne kadar başta Suudi Arabistan ve bölge ülkeleriyle olan ilişkilerini geliştirmek istemişse de bölgede yaşanan gelişmeler bunu pek mümkün kılmamıştır (Oktav, 2011, s. 301). Özellikle Irak'ta yaşanan gelişmeler ve mezhepsel çatışmalar bölgede gerginlik ortamının artmasına sebep olmuştur. İran bir yandan Suriye ile ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalışırken diğer yandan Lübnan'daki varlığını arttırmaya çalışmıştır. Aynı zamanda bölgedeki İslamcı ve Şii gruplarla ilişkiler kurarak bağlantılarını güçlendirmeye çalışmıştır. Bu dönem İran'ın Ortadoğu politikasına bakıldığında temel amacın İran'ın bölgedeki etkinliğinin artırılması olduğunu söylemek mümkündür. Arap Baharı başladıktan sonra ise 2011 itibarıyla İran dış politikasında tam anlamıyla revizyonist bir politika anlayışı takip etmeye başlamıştır (Gürel, 2019: 76).

Bölgede 2011 yılı sonrası yaşanan önemli olaylardan olan Arap Baharına karşı İran'ın tutumu farklılık göstermiştir. İlk zamanlar halk protestolarına karşı sessiz kalan İran, Tunus Cumhurbaşkanı'nın ülkeyi terk etmesiyle birlikte ayaklanmaları İran devriminden örnek alınmış İslami bir uyanış olarak tanımlamıştır (Okyar, 2015: 69). Protestoların Mısır'a sıçramasıyla birlikte, İran-Irak Savaşında Saddam'ı destekleyen ve Şii yayılcılığına engel olan Mübarek'in devrilmesini olumlu karşılamış ve olayları Müslüman uyanışı olarak yorumlamıştır (Djalili ve Kellner, 2013: 27-38). İran aynı şekilde Yemen ve Bahreyn'de çıkan ayaklanmaları da olumlu olarak değerlendirmiş ve özellikle bu ülkelerdeki Şii toplulukların protestolarını desteklemiştir. Ancak İran ilerleyen süreçte olayların Suriye'ye yayılmasıyla birlikte protestolara olan desteğini çekmiş ve ayaklanmaların dış güç kaynaklı olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Libya'da gerçekleştirilen NATO müdahalesine de şiddetle karşı çıkmış ve müdahaleyi kendi güvenliği için tehdit olarak algılamıştır. Özellikle aynı müdahalenin Suriye'ye yapılma riskinin ortaya çıkması İran'ı kaygılandırmıştır (Uygur, 2012: 28). Çünkü Suriye'deki mevcut yönetimin devamlılığı İran'ın kendi rejiminin devamlılığı için kritik bir öneme sahiptir (Şen, 2012: 101). Suriye'de meydana gelen ayaklanmaları yabancı komplosu ve fitne olarak değerlendiren İran, Suriye'yi güvende tutabilmek adına her türlü araçları, terör örgütü PKK'da dahil kullanma konusunda tereddüt etmemiştir (Göçer ve Çınar, 2015: 56). Suriye rejimine açıktan askeri ve ekonomik destek vermiş, Suriye rejimi için savaşmasını desteklemiştir. İran'ın Arap Baharına yönelik değişen dış politikasının temel amacının Şii Hilali'nin ve bölgesel nüfuzun korunması ve devam ettirilmesi olduğunu söyleyebilmek mümkündür (Okyar, 2015: 70).

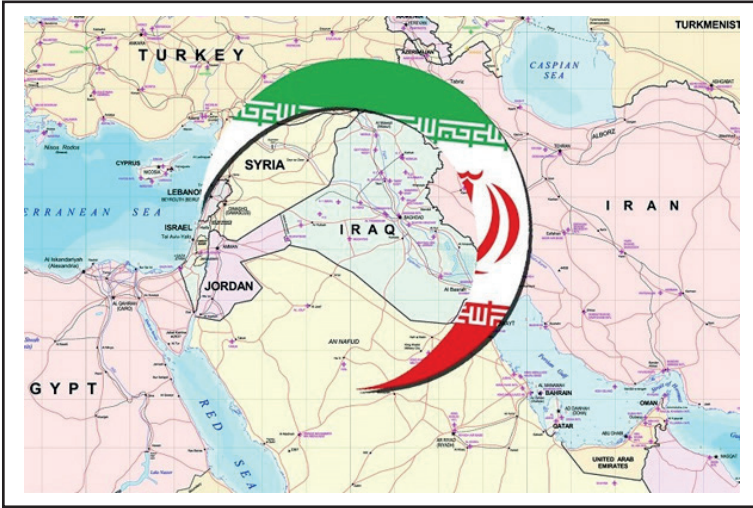
İran Dış Politikasında Şii Hilali

Teorik olarak “hilal” kelimesi, tarihçiler ve coğrafyacılar ve tarafından, ortak coğrafi özellikleri paylaşan bölgelerin ve ülkelerin gruplandırılmasından söz ederken kullanılan bir kavramdır. Bununla birlikte belirli siyasi bağlamların değerlendirilmesi için jeopolitik çalışmalarda kullanılmaktadır. Hilal kavramı ilk olarak İslam’a ve Türklerin sancağına atıfta bulunarak kullanılmıştır (Green, 1840: 12). Daha sonra değişime uğrayan kavram belli bölgeleri adlandırmak amacıyla kullanılmıştır. Örneğin Amerikalı arkeolog James H. Breasted, kitabında “Bereketli Hilal” kelimesiyle Filistin, Fenike, Suriye, Asur ve Babil topraklarını tanımlamaktadır (Breasted, 1916: 239). Ünlü İngiliz coğrafyacı ve jeopolitikçi Halford Mackinder kara hakimiyet teorisinde merkez bölge (Heartland) olarak belirlediği alanı karadan çeviren Asya ve Avrupa ülkelerinin bulunduğu yeri bir hilale benzeterek “İç Hilal” olarak tanımlamıştır (Mackinder, 1919: 86-130). Kelimeye atfedilen anlamların zamanla değişime uğramış ve kullanım alanı artan “hilal” kelimesi İslam’a ve İslam içindeki mezhepsel farklılıklara atfedilerek “Şii Hilali” terimini ortaya çıkarmıştır. Şii Hilali aynı zamanda ‘Şiilerin yeniden doğuşu, Şii eksenini, Şii yükselişi, Şii uyanışı’ gibi kelimelerle de dile getirilmektedir (Hajjousefi, 2009: 117).

Şii Hilali, ilk olarak Ürdün Kralı Abdullah tarafından ortaya atılmış bir kavramdır. Kral Abdullah 2004 yılında Washington Post Gazetesi’ne verdiği demeç sırasında Sünni Arap devletlerinin Şii Hilali tarafından kuşatıldığını ifade etmiştir (Wright ve Baker, 2004). Bu bağlamda Irak seçimlerinde Şiilerin iktidarı ele geçirmelerini “Şii Hilali’nin” yükselişe geçmesi olarak yorumlamış ve bölgede bir Şii Hilali oluşturulmaya çalışıldığını iddia etmiştir (Salih, 2011: 185). Kral Abdullah’tan sonra Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek’te aynı şekilde bir açıklamada bulunarak Ortadoğu’da yaşayan Şii nüfusun İran’a bağlılık hissettiğini belirtmiştir (Gold, 2007: 8). Şii Hilali, haritada gösterildiği üzere coğrafi olarak İran’dan başlayarak Ortadoğu’da Şii nüfusun olduğu bölgelerin bir kısmının harita üzerinde birleştirilmesiyle oluşan hilal biçimindeki yapıyı ifade etmektedir (Özbey, 2010: 61). Şii Hilali teorik olarak Ortadoğu’da İran’dan başlayıp, Irak ve Suriye üzerinden geçerek Lübnan’a kadar devam eden bölgeyi tanımlamaktadır.

Bahreyn, Azerbaycan, Yemen gibi Şii halkın çoğunlukta olduğu yerlerde Şii Hilali kapsamına girmektedir. İran'dan sonra en büyük Şii nüfusa sahip ülke Irak'tır. Toplam nüfusun %60-65'inin Şii nüfusa sahip olduğu bölgeyi Bahreyn, Yemen ve Suriye takip etmektedir (Şahin, 2006: 40).

Harita 1: Şii Hilali

Kaynak: "Bir İran Emperyalizmi Projesi 'Şii Hilali' Gerçek mi Oluyor? Time Türk, 2016, <https://www.timeturk.com/bir-iran-emperyalizmi-projesi-sii-hilali-gercek-mi-oluyor/haber-406668>

İran'ın özellikle 2003 Irak Savaşı sonrasında Şiiilerin yönetimde etkin olmaya başlamasıyla Orta Doğu'da bir Şii kuşağı oluşturmaya çalıştığı yönünde çeşitli rapor ve yazılar yayınlanmıştır (Özcan, 2006: 16-18). İran Şii Hilali'ni bölgesel bir güç olmasını sağlamak, Sünni Arap devletlerin bölgede etkin bir güç olmasını engellemek ve Batı'nın özellikle ABD'nin Ortadoğu'daki varlığına son vermek için bir fırsat olarak görmektedir (Karasakal, 2021: 8). Ancak İranlı yetkililer Ortadoğu'da oluşturulmaya çalışıldığı iddia edilen Şii Hilali tanımlamasına karşı çıkmaktadır. Konuyla ilgili olarak İran dini lideri Ayetullah Humeyni bu ifadenin Batı kaynaklı olduğunu ve İslam ümmetini parçalamaya yönelik olduğunu belirtmiştir. İran siyasi isimlerinden Mahmud Ahmedinejad ise İslam'ın tek olduğunu ve Sünni-Şii ayrımının doğru olmadığını ifade ederek bu söylemin yanlış olduğunu açıklamıştır (Yousefi, 2009: 122). Her ne kadar İran tarafından Şii Hilali'nin bir dış politika aracı olarak kullanılmadığı söylene de İran'ın dış politikada İslami bir söylem kullanırken, Orta Doğu ülkelerine karşı mezhep odaklı Şiiliği ön plana çıkaran bir söylem kullanmaktadır. Irak'ta Saddam Hüseyin sonrası kurulan Şii yönetim, Şii nüfusa sahip Bahreyn ve Yemen gibi ülkelerde ayaklanmaların başlaması gibi olaylar bir Şii Hilali'nin hedeflendiği düşüncesi yaratarak Körfez ve Ortadoğu'daki ülkeleri endişelendirmeye başlamıştır (Karasakal, 2021: 8).

Şii Hilali olarak tanımlanan bölge dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli bir bölümünü bulundurmaktadır. Körfez'de bulunan ülkelerin toplam Şii nüfusu yaklaşık 81 milyon civarındadır. Dünya enerji arzının büyük bölümünün bu körfezden sağlanmasının yanı sıra petrol ve doğalgaz gibi önemli enerji kaynaklarının sevkiyatının buradan yapılması burayı İran için jeopolitik açıdan hakimiyet kurulması istenen bölgelerden biri haline getirmektedir. Bu ekonomik özelliklerinin yanında Orta Doğu coğrafyasının dünyaya açılan kapısı olması sebebiyle Basra Körfezi önemli jeopolitik mücadelelerin yaşandığı bir bölge olmaktadır (Harunoğulları, 2017: 123). Bu faktörler göz önüne alındığında bölge İran ve diğer ülkeler için stratejik olarak önemlidir. Dolayısıyla İran'ın jeopolitik önceliği Şii Hilali olarak adlandırılan bu bölgedeki hakimiyetini güçlendirip pekiştirmektir (Salihi, 2011: 183).

İran bu politikasını gerçekleştirebilmek için Şii kimliğini ön plana çıkararak yumuşak güç, sert güç veya asimetrik unsurlara başvurmaktadır (Konukcu, 2018: 82). İran bölge ülkelerinde Şii mezhebi temelinde kültürel, finansal, askeri, ekonomik unsurlar vasıtasıyla etkili olmaya çalışmakta ve bu araçları kullanarak çevrelemeye çalışmaktadır. Suudi Arabistan, Yemen, Suriye, Bahreyn, Irak, Kuveyt ve Umman gibi ülkeler bu politikadan etkilenmektedir.

İran'ın Şii Hilali oluşturma çabasında Kum Medreselerinin ve Devrim Muhafızlarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Diğer ülkelerdeki Şiiler üzerinde bir meşruiyet aracı olarak Kum Medreseleri kullanılmaktadır. Bölge genelinde Şii toplumunun yetişecek olan din adamları ve siyasilere Kum kentinde eğitilmesi, İran'ın Şii jeopolitiğini genişletmesi ve etkin kullanabilmesi açısından büyük bir avantaj yaratmaktadır. Aynı şekilde Devrim Muhafızları bir güç unsuru olarak Şiiler üzerinde önemli bir etkidir (Salihi, 2011: 14). Kuruluş Amacı İran Anayasasında Devrim'i korumak olarak belirtilirken sonrasında İslam Devrimi'ni bölgeye yaymak amaçlanmıştır.³ Devrim Muhafızlarının dış operasyon birimi olan Kudüs Gücünün komuta eden Kasım Süleymani etkin bir figürdür. Süleymani özellikle Irak'ta Şiilerin birlikte hareket etmesini sağlamaya yönelik önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Devrim Muhafızları Irak'ta bulunan Şiilere askeri destek vererek Şii Milis güçleri organize etmeye çalışmakla suçlanmıştır (Katzman, 2010: 1-11). Sadece Irak'ta değil Suriye'ye de geniş çaplı askeri güç gönderilmiştir. Süleymani'nin takip ettiği diplomasi ve kurduğu ittifaklar Irak ve Suriye sahası dışında Afganistan ve Pakistan Şiilerinden oluşan silahlı gruplara, Lübnan ve Yemen'de katıldığı asimetrik savaşlara kadar uzanmıştır. İran bölgedeki nüfuz alanlarını güçlendirmek için Lübnan, Irak ve Pakistan'da Şii gruplarından oluşan milis güçleri silahlandırmakta ve eğitmektedir. Dolayısıyla İran'ın çevreleme politikası uygulamasında bölgedeki diğer gruplarla kurduğu ilişkilerde Devrim Muhafızları önemli bir işlev görmektedir (Nasr, 2006: 222-223).

³ İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (نوناق میساسا میروهمج میملاسا نارایا) (https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution)

İran'ın bölgede Şii Hilali oluşturmak için ilişki kurduğu ülkelerden biri Irak'tır. Bu ülkede farklı etnik gruplardan oluşan yaklaşık yüzde 60 oranında Şii nüfus bulunur (Salihi, 2011: 188). Ancak Şiiiler Irak'ta önemli bir nüfusa sahip olmalarına rağmen siyasi açıdan etkili değildir. İran, ülkedeki Şiiilerle ilişkilerini arttırabilmek için ABD'nin müdahalesinden sonra Bağdat yönetimiyle ilişkilerini geliştirmiş ve ABD'nin çekilmesiyle oluşan güç boşluğunu doldurmaya çalışmıştır. Saddam'ın yıkılmasıyla birlikte ortaya çıkan mezhep çatışmaları, İran'ın çabalarıyla Şii gruplar lehine ilerlemiş ve Şiiiler daha güçlü bir konuma gelmiştir. İran için özellikle Suudi Arabistan'ın çevrelenmesi konusunda önemli bir bölge olan Irak'ta, süreklilik arz eden Şii iktidarın olması oldukça önemlidir. Bu bağlamda İran Şii gruplarla güçlü bağlar kurarak Suudi Arabistan'a karşı etki alanını genişletmeye çalışmaktadır.

İran'ın Şii Hilali kapsamında çevrelemeye çalıştığı ülkelerden biri olan Suudi Arabistan'ın enerji açısından zengin olan Damman bölgesinde yoğun olarak yaşamakta olan Şii vatandaşlarının İran etkisine açık olması, Riyad için ciddi bir güvenlik sorunu yaratmaktadır. Aynı zamanda bu bölgenin Şii nüfusunun ağırlıkta olduğu Bahreyn ile denizden komşu olması bu endişeleri arttırmaktadır. Bahreyn, Suudi Arabistan için önemli stratejik bir ülkedir. İran ise Bahreyn'in nüfusunun büyük çoğunluğunun Şiiilerden oluşmasına rağmen Sünnilerin iktidarda olmasını hoş karşılamamakta ve Bahreyn üzerinde hak iddialarında bulunmaktadır (Horasanlı, 2020). Ülke nüfusunun ciddi bir kısmının İran kökenli olması, İran içerisinde bazı kesimlerin bu ülkeyi İran'ın eyaleti olarak gördüğü argümanı bulunmaktadır. Bahreynli Şiiiler, İran tarafından sosyal ve siyasi olarak desteklenmektedir. İran, Şii yönetimin iktidara gelmesini hedefleyerek bu ülke üzerinden Suudi Arabistan'a karşı çevreleme politikası uygulamaya çalıştığı görülmektedir.

Yemen'de İran'ın Şii Hilali kapsamında ilişki kurduğu önemli ülkelerden biridir. Yemen, dünya üzerinde işlenmiş petrolün %25 ile %30'nun geçiş yolunda olan Bab'ül Mendep Boğazına ev sahipliği yapması sebebiyle kritik bir konuma sahiptir. Ülkenin yaklaşık %30-35'lik kesiminin Şii olması, Yemen'i İran için önemli bir hale getirmektedir (Aydın, 2021: 81).

Yemen İran için hem nüfuz alanının Afrika'ya kadar yayılmasını sağlayacak hem de Suudi Arabistan'ın coğrafi açıdan çevrenmesini sağlayacak bir unsurdur. Bu bağlamda İran, ülkedeki Şii gruplarla kum medreseleri, devrim muhafızları gibi çeşitli araçları kullanarak çevreleme politikası uygulamaya çalışmaktadır.

İran'ın Şii Hilali oluşturmak istediğine dair kuşkuları arttıran diğer unsur Suriye ile olan ilişkileridir. İran İslam devriminden sonra iki ülke ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Özellikle 2005 yılında Lübnanlı Sünni lider Refik Hariri'nin öldürülmesi ve akabinde Suriye'nin bu cinayetten sorumlu tutulması iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlenmesini sağlamıştır. Hariri suikastından sonra Batı dünyası ve Suudi Arabistan'ın Suriye'yi suçlamasına karşın İran Suriye'ye destek vermiştir. Aynı şekilde ilerleyen dönemlerde Suriye yönetimi İran'ın Nükleer çalışmalarına destek veren ülkelerden biri olmuştur (Özkan, 2013: 107-108). İran, Suriye'de azınlıkta olan Şii yönetimi destekleyerek ülke üzerindeki etkinliğini korumaya çalışmaktadır. İran, Arap baharı sürecinde de Suriye rejimini korumak ve mezhepçılar odaklı politikasını devam ettirebilmek için Afganistan, Pakistan ve Lübnan'da Şii militan gruplar oluşturmuş ve Suriye içinde mücadele etmelerini sağlamıştır. Şii hilali kapsamında Suriye'deki rejimin devamlılığı oldukça önemlidir. Çünkü Şii karşıtı ya da Sünni güçlerin ve Suudi Arabistan'ın müttefiki olan bir yönetimin başa geçmesi İran için tehdit oluşturmaktadır. İran bölgede tehdit olarak gördüğü İsrail'i dengelemek için Hizbullah'ı kullanmakta ve bu politikasını Suriye'nin verdiği destekle gerçekleştirebilmektedir. Suriye'deki yönetimin değişmesi, İran'ın Hizbullah'la olan ilişkisine zarar verecek, Hizbullah'ı finansal olarak desteklemesini engelleyecek ve Hizbullah'ın Lübnan'daki etkinliğini azaltabilecek tehlikededir (Bilgetürk, 2018: 403). Bu sebeple İran, Şii Hilali'nin Suriye kolunu ayakta tutmak için ekonomik, askeri ve diplomatik her yolu denemektedir.

Şii Hilali çerçevesinde İran'ın ilişki kurduğu diğer ülke Lübnan'dır. İran'ın Lübnan üzerindeki başlıca etkinliği Hizbullah aracılığıyla gerçekleşmektedir. 2006 yılında İsrail-Hizbullah arasında gerçekleşen savaş, Hizbullah'ın İslam dünyasındaki saygınlığını arttırmıştır. Ancak bu durum Mısır, Ürdün, Suudi Arabistan gibi Sünni Arap devletlerinin Lübnan'ı da kapsayan bir Şii Hilali oluşturma konusundaki endişelerini arttırmıştır (Marashi, 2007: 7). Kuzeyden İsrail'in komşusu olan Lübnan, İran için kritik bir öneme sahiptir. Bu sebeple ülkedeki Şii partiler, gruplar ve milisler ekonomik, askeri ve siyasi olarak desteklenmektedir. Özellikle İran'ın Şii Hilali oluşturmada Hizbullah önemli bir etkidir. 2011 yılında Arap Baharıyla başlayan Suriye iç savaşında Hizbullah ilk kez kendi toprakları dışında savaşmış ve Irak, Yemen ve Bahreyn'deki Şii gruplar üzerinde etki oluşturarak bölgesel gelişmeleri etkileyen güçlü bir aktöre dönüşmüştür (Yegin, 2017: 72).

İran Arap Baharı sürecinde özellikle Suriye iç savaşı ile birlikte kendi askeri varlığını yayabilmek için önemli bir konum elde etmiştir. Bu bağlamda Suriye, Irak, Yemen ve Lübnan'da Şii gruplara destek vererek Sünni ülkelere ve yönetimlere karşı kullanmaya çalışmıştır (Karaoğlu, 2021: 189).

Bu noktada İran'ın Şiiliği araçsallaştırarak dış politikasında etkin bir şekilde kullandığını söyleyebilmek mümkündür. Mezhepsel gücünden yararlanan İran, bölgedeki Sünni devletleri çevreleyebilmek için çeşitli siyasi, ekonomik, kültürel ve propaganda araçlarından yararlanarak Şii grupları destek vermekte ve örgütlemektedir. Bu bağlamda oluşturmaya çalıştığı Şii Hilali Ortadoğu siyasetinde önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyasının kesişim noktasında yer alan İran, kendi anlayışına özgü siyasal sistemiyle bölgedeki önemli devletlerden biri olarak ifade etmektedir. İran'ın bölgedeki Şii siyasi yönetimler ve gruplarla ilişkileri dikkate alındığında dış politikasında mezhep eksenli bir anlayış geliştirdiği yaklaşımı oluşmaktadır. Bu çerçevede en çok dile getirilen tez bir "Şii Hilali" oluşturulduğu yönündedir. Şii Hilali kavramı İran öncülüğünde Suriye'deki, Irak ve Körfez ülkelerindeki Şii topluluklarından oluşan mezhep temelli bir oluşumu anlatmaktadır. Bu söylem özellikle 2003 yılında ABD'nin Irak işgaliyle birlikte İran'ın bölgedeki Şii'lere destek vermesiyle gündeme gelmeye başlamıştır. Ürdün Kralı Abdullah İran'ın Şii grupları yönetime geçirmeye çalışarak Şii Hilali oluşturmaya ve Sünni ülkeleri çevrelemeye çalıştığını belirtmiştir. Ancak bu iddialar sağlam bir temele dayanmamaktadır. İran'ın Ortadoğu siyasetinde Şiilik önemli bir araç olarak kullanılmasına rağmen İran'ın dış politikasını salt mezhep odaklı bir analizle açıklamak doğru değildir. Uluslararası ilişkiler dinamikleri göz önüne alındığında Şii Hilali söyleminin sağlam bir temele dayanmadığı ve İran'ın da çıkar temelli bir dış politika izlediğini söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Şii Hilali, İran açısından değerlendirildiğinde avantajlarının yanı sıra dezavantajları da barındırmaktadır. Bölgesel nüfuzunu arttırması adına avantaj sağlamış olsa da İran karşıtı bir ittifakın oluşmasında ve mezhep odaklı çatışmaların yayılmasına sebep olabilme riski barındırmaktadır. İran'ın Şii Hilali olarak adlandırılan ülkelerle kurduğu ilişkilerde sadece mezhep odaklı bir yaklaşımdan ziyade ulusal çıkarlarına bağlı olarak Şiilikten faydalanmaya çalışmaktadır. İran'ın Şii Hilali oluşumunu gerçekleştirebilmek için gerekli ortama da sahip değildir. Şii mezhebi içindeki farklılıklar, Şii eksenli bir oluşumun önündeki önemli engellerden sadece biridir.

İran, Şii Hilalini jeopolitik kaygılarına yön veren önemli bir unsur olarak kullanmaktadır. Bu nedenle Körfez ülkelerinde ve çevre jeopolitiğinde hem dini argümanları kullanmakta hem de ekonomik, askeri ve siyasi anlamda hedef ülkeleri çevreleyerek Orta Doğu'da kendine alan açmaya çalışmaktadır.

Ancak Şii Hilali kavramının İran dış politikasını bütünüyle açıklayabilmek için yeterli olmadığı ve bu kavramın İran dış politikasına dair yanıltıcı bir durum sergilemektedir. Bununla birlikte Şii Hilali kavramını tamamen reddetmek de İran dış politikasında bazı denklemleri göz ardı etmek olacaktır. Şii uyanışı İran'ın bölgedeki etkinliğinin arttırılması için önemli bir avantajdır.

Bu bağlamda İran'ın sadece Şiilik üzerinden bir dış politika uygulamadığı aynı zamanda ulusal çıkarlarına önem verdiği reel-politik eksenli bir dış politika yürüttüğünü söyleyebilmek mümkündür. Ayrıca İran'ın diğer ülkelerdeki Şii grupları kullanarak Sünni devletleri çevrelediği bir Şii Hilali oluşturacağı yönündeki iddialar göz önüne alındığında bu politikasını uygulamaya koymasında bazı engellerle karşılaşacağı görülmektedir. Bu engellerden bazıları ABD ve İsrail'in bölgedeki varlığı ve Suudi Arabistan gibi Sünni Arap devletlerin İran'ın mezhepsel yayılma politikasını engelleyecek olmalarıdır. İran'ın bölgesel bir güç olması ABD için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Şii Hilali'nin var olması demek uluslararası enerji güvenliği, petrol fiyatları gibi çok önemli konularda söz sahibi olması ve bunları ABD'ye ve uluslararası topluma karşı kullanabilecek nitelikte olması demektir. Bu unsurlar dikkate alındığında her ne kadar İran Ortadoğu'daki Şiiileri Sünni devletlere karşı siyasi, askeri ve ekonomik olarak desteklese de İran güdümünde bir Şii Hilali oluşumunun gerçekleşebilmesinin zor olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

Arı, T. (2006). Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika. İstanbul: Alfa Yayınları.

Asl, N. K. (2009). 1979 Sonrası İran'ın Ortadoğu Politikası ve Bölge Ülkeleri ile İlişkileri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, A. (2021). Dış Politikada Din Faktörü: İran'ın Devrim İhracı Politikası ve Şii Hilali Söylemi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Balcı, A., & Kardaş, Ş. (2014). Uluslararası İlişkilere Giriş. İstanbul: Küre Yayınları.

Başaran, H. İ. (2010). Reagan'ın Ortadoğu'da Çevreleme Politikası ve İslami Hareketlerin Bu Politikadaki Rolü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara Üni.

Bilgetürk, İ. (2018). İran'ın Suriye Politikası Bağlamında Şiilik ve Şii Milisler. ANKASAM, 398-438.

Bir İran Emperyalizmi Projesi 'Şii Hilali' Gerçek mi Oluyor? (2016, Aralık 15). Ocak 15, 2022 tarihinde TIMETURK: <https://www.timeturk.com/bir-iran-empereyalizmi-projesi-sii-hilali-gercek-mi-oluyor/haber-406668> adresinden alındı

Breasted, J. H. (1916). Ancient Times: A History of the Early World. Ginn.

Çandar, C. (1988). Ortadoğu Çıkmazı . İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Çevik, H. (2005). Kadim Toprakların Trajedisi Uluslararası Politikada Ortadoğu. Konya: Nüve Kültür Merkezi.

Davutoğlu, A. (2001). Stratejik Derinlik. İstanbul: Küre Yayınları.

Djalili, M. R., & Kellner, T. (2013, Eylül 30). Arap Baharı Karşısında İran ve Türkiye. İstanbul: Bilge Yayınları.

Doster, B. (2013). İran'ın Devlet Kapasitesi ve Dış Politikası. Ortadoğu Analiz, 5(54), 54-61.

Dueck, C. (2015). The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today. New York: Oxford University Press.

Dursun, D., & Arı, T. (2013). Ortadoğu'da Siyaset. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

Efegil, E. (2021). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar. Ortadoğu Analiz, 53-67.

Elias, F. (2021, Mayıs). İran'ın Jeopolitik Doktrini ve İslam Dünyasındaki Etkisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ercan, H. (2018, Eylül). Amerika Birleşik Devletleri Dış Politikasında Çevreleme Siyaseti: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti Örnekleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erhan, Ç. (2003). ABD ve NATO ile İlişkiler. B. Oran içinde, Türk Dış Politikası Olaylar Belgeler Yorumlar. İstanbul: İletişim.

Gaddis, J. (1981). Containment, Its Past and Future. International Security, 5(4), 74-102.

Gaddis, J. L. (1981). Containment, Its Past and Future. International Security, 5(4), 74-102.

Gold, D. (2007). Iran, Hizbullah, Hamas and the Global Jihad . Jerusalem Center for Public Affairs, 1-20.

Göçer, İ., & Çınar, S. (2015). Arap Baharı'nın Nedenleri, Uluslararası İlişkiler Boyutu ve Türkiye'nin Dış Ticaret ve Turizm Gelirlerine Etkileri. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 10(6), 51-68.

Green, S. (1840). The Life Of Mahomet. London: Vol. 73.

Gürel, N. (2019). İran'ın Körfez Politikasının Analizi: Hatemi ve Ahmedinejad Dönemleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü.

Hajjousefi, A. M. (2009). Whose Agenda is Served by the Idea of a Shia Crescent? Alternatives: Turkish Journal of International Relations, 114-135.

Harunoğulları, M. (2017). Jeopolitik Rekabet Alanı: Hazar Havzası ile Türkiye. TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 401-413.

Horasanlı, İ. (2020, 02 20). Devrim Sonrası İran'ın Bahreyn Şiileriyle İlişkisi. İRAM: <https://iramcenter.org/iranin-bahreyn-siileriyle-iliskisi/> adresinden alındı

İhtişami, E. (1999). Yapılandırma Döneminde İran İslam Cumhuriyeti. Tahran : İslam Devrimi Belgeleri Merkezi Yayınları.

Karaoğlu, O. (2021). Şiiliğin İran Dış Politikasına Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karasakal, K. (2021). Şii Hilali ve Ortadoğu Bölgesine Etkileri. Asya Araştırmaları Dergisi, 1-19.

Katzman, K. (2010). Iran-Iraq Relations. CSR Report for U.S.Congress, 1-11.

Kennan, G. (1946). "The Long Telegram". 12 15, 2021 tarihinde National Security Archive: <https://nsarchive2.gwu.edu//coldwar/documents/episode-1/kennan.html> adresinden alındı

Koçer, B. (2016). ABD'nin Ortadoğu Politikasında Petrolün Yeri ve Etkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.

Konukcu, Y. (2018). Jeopolitik Güç Mücadelesi ve Basra Körfezinin Önemi. Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi, 9(2), 19-36.

Mackinder, H. (1919). Democratic Ideals and Reality. New York: Henry Holt and Company.

Marashi, İ. E. (2007). Şii Hilali Mitini İnşa Etmek: İran Devrimi'nden 2003 Irak Savaşı'na. Avrasya Dosyası, 13(3), 7-36.

Mayers, D. (1947). Containment and the Primacy of Diplomacy: George Kennan's Views. 1(11), 124-162.

McLellan, D. S. (1973). Who Father Containment?: A Discussion. International Studies Quartely, 205-226.

Nasr, V. (2006). The Shia Revival. Norton&Company.

Oktav, Ö. (2011). Basra Körfezinin Değişen Dinamikleri: İran-ABD-Suudi Arabistan İlişkileri. İstanbul: Beta.

Okyar, O. (2015). İran ve Arap Baharı: Çift Taraflı Aynadaki Asimetri mi? Uluslararası İlişkiler Dergisi, 12(45), 61-82.

Özbay, M. A. (2010). İran'ın Şii Hilali Projesi İddiası. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özcan, N. A. (2006). İran Sorununun Geleceği . Tepav Ortadoğu Çalışmaları , 1-84.

Özkan, M. F. (2013). İran'ın Ortadoğu'da Etkinlik Arayışları: Devrim İhracı Politikasından Şii Hilali Söylemine. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Parlar, S. (2007). Emperyalist Müdahale Doktrinleri ve NATO. İstanbul: Kalem Yayınları.

Salihi, E. (2011). Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve "Şii Hilali" Söylemi. Bilge Strateji, 2(4), 183-202.

Sinkaya, B. (2007). Şii Ekseni Tartışmaları ve İran. Avrasya Dosyası, 13(3), 37-63.

Şahin, M. (2006). Şii Jeopolitiği: İran İçin Fırsatlar ve Engeller. Akademik Ortadoğu , 39-55.

Şen, G. (2012). İran ve Arap Baharı : Bağlam, Söylem ve Siyaset. Ortadoğu Etütleri, 3(2), 95-118.

Uygur, H. (2012). İran ve Arap Baharı. SETA Analiz(52), 3-37.

Wright, R., & Baker, P. (2004, 12 8). Iraq, Jordan See Threat From Iraq. Washington Post. adresinden alındı

Yegin, A. (2017). İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları. İstanbul: Seta Yayınları.

Yousefi, A. (2009). Whose Agenda is Served by the Idea Of a Shia Crescent? Turkish Journal of International Relations, 1(8).

İSLÂM MEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1216131

<https://dergipark.org.tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 08.12.2022 Kabul Tarihi / Accepted Date: 06.01.2023

Son Teknolojiyi İlgörüyle Kavrarken Dijital Diplomasiyi Bilgi Yönetimi Çerçevesinde Düşünmek

Musa ERTÜRK*

Öz

İnternet devrimi, Uluslararası ilişkiler de dahil olmak üzere yaşamın tüm yönlerini etkilemiştir. Bir dış politika aracı olarak diplomasi de bu devrimle dönüşüme uğramıştır. Toplumsal değişmelerin ivme kazandığı günümüzde haddinden fazla bilgiye maruz kalan bireylerin sosyal ilişkilerini düzenleyen teknolojik gelişmeler bakımından, özellikle internetin insan hayatının bir parçası olmasından sonra, sosyal medya önemli bir iletişim ve etkileşim enstrümanı haline gelmiştir. Bireysel ve toplumsal ilişkileri temelinden sarsarak, yeniden düzenleyen sosyal medya akvaryumunun içinde yüzerken, toplumsal değişmelerin mekânı olan coğrafyaların uluslararası etkileşimi de bundan zincirleme bir biçimde etkilenmiştir. Bu çalışma, dijital medyanın diplomasi sahasında ve ülkelerin dış politikalarını takip ederken bu araçları nasıl kullandıklarına odaklanarak dijital diplomasi kavramını incelemektedir. Böylece medyanın diplomatik faaliyetler için sunduğu fırsatlar ve zorluklar inceleniyor.

*Musa ERTÜRK, Doktorant, Konya Karatay Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Doktora Programı, musa.erturk@ogrenci.karatay.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8738-7505

Ülkelerin, ortaya çıkan bu diplomatik eğilimlerden büyük ölçüde yararlanırlarken dijital diplomasi çağında geride kalmayı göze alamayacakları bir gerçektir. Çalışmanın yöntemi kantitatif bir çerçevenin içerisine oturtulmuştur. Literatür taraması internet tabanlı olarak yapılmış ve çalışmanın kaynakları ağırlıklı olarak web ortamından derlenmiştir. Elde edilen veriler çapraz sorgulamaya tabi tutulmuş ve içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Dijitalleşen Dünya toplumları tarihte hiç olmadığı kadar birbirine kaynaştırmıştır. Artık insanlar arasında iletişim anlamında bir mesafe kalmamıştır. Ulusların birbirlerine bu kadar yakın olması onların birbirleriyle olan ilişkisini devasa bir network konumuna evirmiştir. Bu kadar yakın ilişkiler karşılıklı bağımlık teorik yaklaşımı gerektirir. Bu teori kuramsal yapıyı oluşturmaktadır. Dijital diplomasi ve internet faaliyetleri bir bütün olarak devletlerin dış politika pozisyonlarını yerli ve yabancı politika yapıcılara aksettirirken fark ettirecek derecede dış politika çalışmalarına yardımcı olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Diplomasi, Son Teknoloji, Bilgi Yönetimi, Dış Politika, Sosyal Medya

Thinking Digital Diplomacy in the Framework of Knowledge Management While Graving the State of the Art Technology with Insight

Summary

The Internet revolution has affected all aspects of life, including International Relations. Diplomacy as a foreign policy tool has also been transformed by this revolution. Social media has become an important communication and interaction instrument in terms of technological developments that regulate the social relations of individuals who are exposed to excessive information, especially after the internet has become a part of human life. While swimming in the social media aquarium that reorganized and undermined individual and social relations, the international interaction of geographies, which are the places of social changes, was also affected in a chain. This study examines the concept of digital diplomacy by focusing on how digital media use these tools in the field of diplomacy and when countries follow their foreign policies. Thus, the opportunities and challenges presented by the media for diplomatic activities are examined. It is a fact that countries cannot afford to lag behind in the era of digital diplomacy while they benefit greatly from these emerging diplomatic trends.

The method of the study is placed in a quantitative framework. The literature search was done on the internet and the sources of the study were mainly compiled from the web environment. The obtained data were cross-examined and analyzed by content analysis method. The digitalized world has brought societies together like never before in history. There is no longer a distance between people in terms of communication. The fact that the nations are so close to each other has transformed their relationship with each other into a gigantic network. Such close relationships require an interdependence theoretical approach. This theory constitutes the theoretical structure. Digital diplomacy and internet activities, as a whole, will help the foreign policy studies of states while reflecting their foreign policy positions to domestic and foreign policymakers.

Keywords: Digital Diplomacy, State of The Art Technology, Information Management, Foreign Policy , Social Media

Giriş

Diplomasiyi tanımlarken şöyle bir yaklaşım mümkündür; interaktif iletişim kurmak. Uluslararası ilişkiler, dış ilişkiler ve dış işleri gibi bilimsel çabalar ve alanlar esasında karşılıklı anlayışı ve saygıyı çağrıştırmaktadır. Böyle bir yaklaşım bir anlamda uygarlaşma sürecine işaret ederken, belli nezaket kuralları çerçevesinde ülkelerini temsil eden devlet adamlarının davranış kurallarına riayet etmelerini de gerektirir. Devletler vitrinlerini sergileyerek hünerlerini ortaya koyarlar. Bunun için gerekirse üçüncü bir ülkede belirlenen mekânlar kullanılır. Tarafsız ya da uzlaştırıcı bir ülkenin katkısıyla diplomasi en karmaşık ve etkin halini alır. İsrail'i ve Mısır'ı barış yapmaya zorlayan 1979 yılındaki Camp David sözleşmesi buna örnek olarak verilebilir.¹ Araplarla İsrail'in o güne kadar mütekabiliyet esasına dayanarak diplomatik ilişkiler kurması neredeyse imkansızdır.

İnternet ve onun en manipülatif icadı olan sosyal medyanın dünya kamuoyu üzerindeki en etkin yumuşak gücü² olan sosyal medya platformları insanlığın iletişim tarzını temelinden sarsmıştır. Güncel olan son teknolojik devrim³ araçların devletlerin dış politikaya bakış açısını değiştirdiği ve dönüştürdüğü günlerden geçilmektedir. Her ne kadar ülkeler çoğunluğu itibarıyla gönüllü olmasalar da öğrenmek ve uygulamak zorunda olduğu yeni diplomasi metotları domino taşları gibi durmadan birbiri üzerine devrilmektedir. A'dan Z'ye hemen her alanda dijitalleşme öne çıkmaktadır. Kamu diplomasisi çözüm odaklı olurken ülkeler arası rekabet globalleşen dünyaya yepyeni fırsatlar ihdas etmektedir.

¹ ABD'nin Washington şehrinde 26 Mart 1979 tarihinde, Camp David Sözleşmesinde alınan kararları takiben imzalanmıştır. Barış Antlaşması, Enver Sedat'ın, İsrail'e yaptığı ziyaretten 16 ay sonra ve yoğun pazarlıklar ertesinde imzalanmıştır. Camp David Sözleşmesinin imzalanmasına rağmen bu antlaşmanın imzalanacağı kesin değildi. Mısır, Arap Birliğindeki ülkelerin bu antlaşmayı imzalamaması yönünde ağır baskısı altında idi. Antlaşmanın ana maddeleri arasında: iki ülkenin karşılıklı olarak birbirlerini tanıması, 1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan beri yürürlükte olan savaş halinin sona erdirilmesi, İsrail'in silahlı kuvvetlerini ve sivillerini, 1967 Altı Gün Savaşı'nda ele geçirdiği Sina Yarımadası'ndan çekmesi sayılabilir.

² Nye, 2004.

³ Yeni Normal Dış İlişkiler: Dijital Diplomasi - DİPAM (dipam.org) 25.09.2021

Dijital diplomasiye artan ilgiye rağmen, bugüne kadar yapılan az sayıda çalışma, dışişleri bakanlıklarının diplomasinin potansiyelini ne ölçüde gerçekleştirebildiğini değerlendirmiş bununla beraber çalışmalar, diplomatların dijital diplomasiyi nasıl tanımladığını ve uygulamasını nasıl tasavvur ettiğini de ihmal etmişlerdir.⁴ ABD (Amerika Birleşik Devletleri) eski dış işleri bakanı ve aynı zamanda eski baş diplomatı olan Henry Alfred Kissenger Diplomasi adlı eserinde şu görüşleri dile getirerek önemli bir dualiteden bahseder;

"XXI. yüzyılın uluslararası sistemi, görünüşe göre bir karşıtlıklar sistemi olacaktır. Bir tarafta bölünmeler, diğer taraftaysa, giderek artan küreselleşme. Devletler arasındaki ilişki düzeyindeyse, yeni düzen Soğuk Savaş'ın kati kalıplarından çok XVIII. ve XIX. yüzyıl Avrupa devlet sistemine benzeyecektir. Yeni düzen en az altı büyük güçten -Birleşik Devletler, Avrupa, Çin, Japonya, Rusya ve olasılıkla Hindistan- ayrıca küçük ve orta büyüklükteki birçok devletten oluşacaktır. Aynı zamanda uluslararası ilişkiler ilk kez gerçekten de küreselleşmiş olmaktadır. Günümüzde haberleşme anında yapılmakta, dünya ekonomisi bütün kıtalarda eş zamanlı olarak işlemektedir. Nükleer yayılma, çevre, nüfus artışı ve ekonomik karşılıklı bağımlılık gibi ancak tüm dünya bazında çözümlenebilecek yeni bir sorunlar dizisi su yüzüne çıkmıştır."⁵

Diplomasi dış politikanın bir aracı olup, uluslararası sistemdeki aktörler arasındaki ilişkilerin barışçıl yöntemlerle ve görüşmeler yoluyla yürütülmesi anlamını taşıırken; diplomasi kavramı ilk kez 1796'da Britanyalı bir siyaset adamı olan Edmund Burke tarafından; devletlerarası ilişkiler ve görüşmelerin yürütülmesinde uygulanan beceri ve taktik; anlamında kullanılmıştır.⁶ Siyasi sınırların ve ulusal çıkarların dünya sahnesinde hükümlerlik ilkesine göre muhafaza edilmesi adına yürütülen karşılıklı müzakereleri konvansiyonel diplomatik çatı altında değerlendirmek gerekmektedir.

⁴ Manor, 2016.

⁵ Henry Kissenger bunu, İbrahim H. Kurt'un tercüme etmiş olduğu ve Türkiye İş Bankası Yayınları'nın 2000 yılı mart ayında çıkarmış olduğu Diplomasi adlı kitabında dile getirmiştir.

⁶ <https://dipam.org/yeni-normal-dis-iliskiler-dijital-diplomasi/> 25.09.2021

Bilimsel anlamda bir disiplin olarak görülen uluslararası ilişkiler ve işler çerçevesinde dış siyaset üretirken tanıtım faaliyetleri, heyetler arası yapılan görüşmeler, konsolosluk hizmetleri ve bağlı kalınan milletlerarası anlaşmalar diplomasiyi kolaylaştıran konu başlıklarıdır.

Diplomasiyi bir başka açıdan şöyle tarif etmek de mümkündür. Milletlerin temsilcileri bir araya geldiklerinde masalara karşılıklı olarak oturup pozisyon almaları ve akabinde ait oldukları devletlerin çıkarlarını şiddete başvurmadan bilgi ve belgelerle, ikna yöntemiyle ve sıkı pazarlıklarla sonuna kadar savunmalarına diplomasi denilmektedir. Diplomasiyi icrası ve idaresinden sonra, genel olarak devletler uzlaşmış olurlar ve memnun olarak masadan kalkarlar. 1846 yılındaki Viyana kongresi sonrasında diplomasi için yeni tanımlar ortaya konmuştur. Bu örnek tanıma göre milletlerarası münasebetlerin müzakerelerle yürütülmesi söz konusudur. Bu münasebetler büyükelçi başta olmak üzere büyükelçilik ve konsolosluk çalışanlarından oluşan elçilerle icra edilirdi. Diplomasi, diplomat olarak da anılan elçilerin işi ve sanatı olmuştur. On dokuzuncu yüzyıldaki uluslararası ilişkiler ve işler bu minvalde yürütülmüştür.

1. Propagandanın Kamu Diplomasiye Dönüşümünü Bilgi Yönetimiyle Kavramak

Küreselleşen dünyamızda devletlerin uluslararası işleri ve ilişkileri nöral ağ yapısına bürünmüştür. Böyle bir durumda diğer ülkelerin halklarıyla iletişim kanalları hem çeşitlenmiş hem de daha da karmaşıklaşmıştır. Kamu diplomasisi (KD)⁷ dediğimiz yeni bir kavram bu atmosferde ortaya çıkmıştır. Devletler hem çıkarlarını korumak hem önyargıları minimize etmek hem de kendisi hakkındaki manipülasyonları kontrol altına alabilmek için dünya kamuoyuyla iletişime geçmek durumundadır.

⁷ University of Southern California'nın Kamu Diplomasisi Merkezi (CPD) tanımına göre kamu diplomasisi; Kamu diplomasisi çalışması yeni ve genişleyen bir alandır. CPD, diplomasiyi yalnızca doğası gereği küresel olmayan, aynı zamanda çok sayıda aktör ve ağ içeren kamusal, etkileşimli boyutu olarak tanımlar. Ulusların karşılıklı güveni ve üretken ilişkileri geliştirdiği kilit bir mekanizmadır ve güvenli bir küresel ortam oluşturmak için çok önemlidir. Terimin üzerinde anlaşmaya varılan tek bir tanımı yoktur; bu tanımsal konsensüs eksikliği disiplinin içeriğinin zenginleşmesi ve gelişmesi adına iyi bir şey olabilir.

Yabancı ülke halklarının yanı sıra o ülkelerin seçkinlerinin de yaklaşımını faydalı kılmak hükûmetlerin dış politikalarının işleyişine ışık tutmaktadır. KD için son olarak şöyle bir tanımda literatürde kendine yer bulmaktadır; kültürleri, tutumları ve davranışları anlamak için; ilişki kurmak ve sürdürmek, düşünceleri etkilemek ve davranışları yöneltmek için devletler tarafından çıkarlarını ve değerlerini yükseltmek için kullanılan bir araçtır.⁸

Genellikle “dijitalleştirilmiş kamu diplomasisi” ile eşanlamı olarak kullanılan “dijital diplomasi” terimi, dijital araçların kullanımının diplomasinin kendi alt kümesi olduğunu da göstermektedir. İkili diplomasi ve çok taraflı diplomasi olduğu gibi, diplomatlar da dijital diplomasi uygular. Bununla birlikte, dijital araçlar ister kamu ister çok taraflı diplomasi alanında olsun, belirli diplomatik hedeflere ulaşmak için Dışişleri Bakanları ve diplomatlar tarafından kullanılmaktadır. BM forumlarının elçileri, çeşitli kararlar üzerinde oylarını koordine etmek için WhatsApp gruplarını kullanırken, basın ataşeleri gazetecilerle etkileşim kurmak için Twitter doğrudan mesajlarını kullanıyor. Dijital teknolojiler bu nedenle diplomasi uygulamak için kullanışlı ve etik bir diplomatik uygulama biçimi değildir. Son olarak, MFA (Dış İşleri Bakanlıkları)’lar dijital araçları bir çırpıda benimsemez. Bunun yerine, dijital teknolojiler diplomatik kurumlara yavaş bir deneme yanılma süreciyle tanıtılıyor.⁹

Diplomasinin neden değiştiğini sorgulamak dijital diplomasi¹⁰yi anlamamızı daha da kolaylaştıracaktır. Devletler siyasi ekonomik ve kültürel miraslarına göre sınıflandırıldıklarında ayrıca jeostratejik konumları, demografik yapıları ve sömürgeleri göz önünde bulundurulduğunda, dünya düzeninde eşit düzeyde söz sahibi olmadıkları realitesi gündeme gelecektir.

⁸ Ankara hacı Bayram Veli Üniversitesi’nden Şuay Nilhan Açıklalın Türkiye Belediyeler Birliği (www.tbb.gov.tr) için hazırlamış olduğu sunumda bu tanımı dile getirmiştir.

⁹ Ilan Manor’un Palgrave MacMillan yayınevini Küresel Kamu Diplomasisi üzerine hazırlamış olduğu bir seride yer alan ve Philip Seib ve Kathy Fitzpatrick’in editörlüğünü yapmış olduğu The Digitalization of Public Diplomacy adlı eserinde dile getirmiş olduğu bu görüşler dijital diplomasinin henüz tam olarak olgunlaşmadığını göstermektedir.

¹⁰ Yücel, 2016.

Thomas Hobbes¹¹'un Leviathan¹² başyapıtında olduğu gibi doğa durumu bu uluslararası meseleyi daha iyi anlamamız için bir analogi sunmaktadır. Eskiçağdaki physis/nomos karşıtlığı, 17. ve 18. yüzyıl felsefelerinde, doğa durumu toplum durumu (ya da doğal hukuk-pozitif hukuk) karşıtlığı biçiminde yeniden tartışılmaya başlanmasıyla beraber Hobbes, Locke ve Rousseau söz konusu olduğunda bu karşıtlık toplum sözleşmesi bağlamında da ele alınır.¹³ Kendi kamuoyunu konsolide eden devletler güç olgusunun da yardımıyla diplomasideki değişime ve dönüşüme yön vermişlerdir.

DD (Dijital Diploması) kavramını derinlemesine kavrayabilmek, etkileyici fikir yürütebilmek ve hakkında hipotezler ortaya koyabilmek için öncelikle ontolojisini ortaya koymak gerekir. Basitçe bir tanım yapmanın ötesine geçerek nasıl bir epistemolojik sorgulamaya tabii tutulmalı sorusu zihnimizi zorlamalıdır. Günümüzde devlet en güçlü aktör olmaya devam etmektedir. Fakat Sivil Toplum Örgütleri (NGO) ve Çok Uluslu Şirketler (MNC) devletlerin güçlerini dengeleyen aktörler olarak günümüzde çok daha muazzam ve karmaşık bir networkün parçası olarak uluslararası işler ve ilişkiler icrasındadırlar. Böyle bir yaşam döngüsünde tanımlamamızı şöyle kurabiliriz; uluslararası aktörlerin güçlerini birleştirebilmesi için her türlü son teknolojik araçları dünya kamuoyunu etkilemek için kullanma çabasına dijital diploması (DD) denir.

DD'nin elbette diğer kavramlarda olduğu çeşitli tanımları bulunmaktadır. Bu tanımlamaları şöyle özetlemek mümkündür. DD; devletlerin NGO'ların ve MNC'lerin video konferans teknolojilerinden sosyal medya mecralarını da içerisine alan bir yapının içerisinde olarak son teknoloji araçlarını kullanarak uluslararası işler ve ilişkiler sahalarındaki yönetim becerisidir. DD; Yeni Kamu Diplomasisinin (YKD) bir modülü olarak diplomatik ilişkileri geliştirmek maksadıyla web tabanlı bilgi iletişim teknolojilerini ve sosyal ağları kullanma yeteneğidir.

¹¹ <https://thegreatthinkers.org/hobbes/biography/> 29.09.2021

¹² <https://www.gutenberg.org/files/3207/3207-h/3207-h.htm> 29.09.2022

¹³ Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nden Yavuz Kılıç'ın Hobbes, Locke ve Rousseau'da "Doğa Durumu" Düşüncesi adlı makalesinde yer bu görüşler güç dediğimiz toplumsal olgunun ülke içerisindeki halkın kendi aralarında uzlaşmasıyla da alakalı olduğunu göstermektedir

DD başka bir açıyla şöyle bir çerçeveye sığınmaktadır; dış politikayla alakadar olan her türlü yeni gelişmelerin ve sorunsalların web tabanlı internet teknolojisiyle halledilmesi tarzıdır.

İnsanlık tarihindeki çatışmaların ve savaşların sebep olduğu kaotik dünya özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra devletler, sert güç olarak da nitelenen askeri güçlerini geri plana alıp yumuşak güç olarak nitelenen KD'yi dış politikalarının başat enstrümanı olarak kullanmaya başlamışlardır. Özellikle I. ve II. Dünya savaşlarında meydana gelen ve yüz milyonu aşan can kayıpları barış olgusunu ön plana çıkartmıştır. Böylece uluslararası ilişkilerde huzur ortamı önem kazanmış ve dünya barışı inşa edilmesinde devletlerin çoğu fikir birliğine varmışlardır. Bu aşamadan itibaren barış olgusunun dünyayı sakinleştirmesi ve sürdürülebilir olması adına uluslararası organizasyonlar kurulması kararı alan devletler ilk olarak Ocak 1919'da Fransa'nın önderliğinde Paris Barış Konferansı¹⁴'nden sonra harekete geçmişlerdir.

DD uzmanı Şuay Açıkalın¹⁵'a göre KD açısından iki kavram ön planda yer almaktadır. Bu kavramlar iletişim ve kamuoyunun düşüncelerini yönlendirme ve yönetme kavramlarıdır.¹⁶ Kavramların niçin ön planda yer aldığına açıklanması sırasında şu sebepler ileri sürülmüştür. Klasik diplomasinin, teorik bilgilerin sahaya yansıtılması hususunda, eğitimli diplomatlar tarafından icra edilmesi gerektiğini farz ettiğimiz yirminci asırda nasıl farklılaştığını izah ederken kullanmış olduğumuz iletişim kavramı bizi aydınlatmaktadır. KD'nin kurumsal olması, bir filiz yetişip önce fidan sonra ağaca evrilmesi örneğinde olduğu gibi, sabırla kat edilmesi gereken uzun bir süreçte, devletlerin uluslararası sahada etkin dış politikalarıyla mümkündür.

¹⁴ <https://history.state.gov/milestones/1914-1920/paris-peace> 29.09.2021

¹⁵ <https://hacibayram.edu.tr/iibf-uluslar/akademik-personel-bilgisi?pid=83e5528e-ad15-4a0f-a3ab-2185b5b5b060> 29.09.2021

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=KYy42lcwG6Q&t=154s> adresindeki sunumda yer alan Dr. Şuay Nilhan Açıkalın'ın görüşlerine dayanmaktadır. 29.09.2021

İletişim kavramını düşünürken birçok boyutta yer alan farklı yansımaların özümsemişi de elzemdir. Buradaki iletişim; uluslararası cereyan eden ve devlet temsilcilerinin çok resmi ortamlarda birbirleriyle olan diyaloglarını ya da haberleşmelerini ifade etmemektedir. Bireysel olarak toplumların her kesiminin katkı sunabileceği bir platform işlevsel açıdan kendisine alan açmaktadır. Günümüzde uluslararası ilişkileri anlamaya çalıştığımızda, ya toplumumuzun her bir ferdi aidiyet bağı olan kurumlarla bütünleşecek ya da tek başlarına inisiyatif alacak, böylece Türkiye'nin uluslararası sistemde icra ettiği diplomasisinin gayr-i resmi ya da vatandaş diplomat olduğunu idrak edecektir. Böyle bir atmosferde yeni bir sorgulama gündeme gelmiştir; her bir vatandaş ülkesinin doğal bir diplomatı mıdır? Tartışmanın çözümlenmesi yönümüzü belirleyecektir.

KD'nin tarihine olan bakışımızda ilk karşılaşacağımız bilgi 1965 yılında meydana gelen gelişmelere işaret etmektedir. Literatür, KD terimini, Boston'daki dönemin Fletcher School of Law and Diplomacy¹⁷'nin dekanı ve aynı zamanda eski bir Amerikan diplomat olan Edmund Gullion¹⁸'a atfeder. 1965'te Gullion, bu terimi, Amerikan diplomatlarının eğitiminin, Wilson geleneğinde KD olarak adlandırılan şey üzerine kesinlikle bir modülü içermesi gerektiğini vurgulamak için kullanmıştır. Esasen diplomatın Birleşmiş Milletler'in çok taraflı forumlarındaki tartışmalara uyum sağlama sanatına yöneliktir.¹⁹ Bir ülke düşünüldüğünde; devlet yönetimi aygıtının temsilcileri başka ülkelerin tebaalarını, filozoflarını vs. diyaloga davet edebilir ve sonrasında onları etki altına alarak kendi memleketleri hakkında olumlu görüşler dile getirmelerini sağlar, böylece KD amacına matuf bir yapıya kavuşur. Dünya kamuoyunu her bir devlet için bu süreçlerden sonra ontolojik bir varlığa kavuşmaktadır.

¹⁷ <https://fletcher.tufts.edu/academics/masters-programs-residential/LLM> 29.09.2021

¹⁸ <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase> 29.09.2021

¹⁹ <https://core.ac.uk/download/pdf/35305182.pdf> 29.09.2021

KD hakkında, hükümetlerin kendi toplumlarını ve politikalarını anlatabilmeleri için öncelikli olarak karşı ülkenin kültürünü, tarihini, psikolojisini ve dilini öğrenmek konusunda hemen tüm akademisyenler aynı görüştedirler. Ayrıca bu kavramın uluslararası ilişkilerin post yapıda olan daha modern kısmını kastettiği anlaşılmaktadır. 60'lı yıllarda gündeme gelen KD, 11 Eylül sonrası gelişmeler sonrasında yeniden ve çok daha yaygın bir şekilde tekrar gündeme gelmiştir ve böylece günümüz uluslararası ilişkilerinde, ulusal çıkarların savunulması geleneksel diplomasi yöntemlerinin çok ilerisine geçmiştir.²⁰ Son teknolojinin muazzam seviyede kaydettiği gelişmelerin de yardımıyla; devlet ve iş dünyasına yönelik tehditleri ve yanıtları siber güvenlik bağlamında gündeme getirmiştir.²¹

Yağmurlu'ya göre; dünyadaki ekonomik ve politik ilişkiler giderek birbirine daha bağımlı hale gelmekte, güçler dengesi askeri ekonomik faktörlerin ötesine geçmekte, bugünlerdeyse diplomasi çok boyutlu ve çok katmanlı bir kavram olarak 'diplomatların' icra ettikleri bir mesleğin çok ötesinde yer almaktadır.²² Sıradan vatandaşlar, diplomasi faaliyetlerinin bir aktörü haline gelmiş, uluslararası ilişkilerde belirleyici rol oynamaya başlamışlardır. Orta Doğu'da örneğin İsrail gibi bir ülke, vatandaşlarını kamu diplomasisi disiplini programına dahil ederek, Dışişleri Bakanlığı'nda Eğitim Programı²³'yla vatandaş diplomat²⁴ olarak yetiştirip dünyanın farklı bölgelerinin sorumluluğunu onlara vererek istihdam etmektedir.

KD Tahminlerin ötesinde bir süratle, diplomatların uzun süredir propaganda veya bilgi olarak adlandırdıkları faaliyetleri baz alarak, yani doğrudan hareket etmeyi amaçlayan herhangi bir diplomatik uygulamayı belirtmek için yeniden sınıflandırılmıştır.²⁵ KD'ye dair ilk emareler I. Dünya harbinde basın da devreye girmesiyle dünya sahında yayılmaya ve literatüre yerleşmeye başladı.

²⁰ Yağmurlu, 2007

²¹ Caravelli ve Jones, 2019.

²² Yağmurlu, a.g.e. 11.

²³ <https://www.mfa.gov.il/mfa/abouttheministry/pages/training%20in%20the%20israel%2024%20ministry%20of%20foreign%20affairs.aspx> 29.09.2021

²⁴ <https://www.centerforcitizendiplomacy.org/about-us/> 29.09.2021

²⁵ Lequesne, 2012: 9. <https://core.ac.uk/download/pdf/35305182.pdf> 19.09.2021

Milletler Cemiyeti'nin kurulmasıyla küreselleşme çabalarına hız veren dünya devletleri II. Dünya Savaşı sonrasında tecrübe kazanmış bir insan edasıyla hareket ederek, muhabere bakanlıkları veya büyükelçilik kaçırlarındaki enformasyon ataşelikleri gibi yeni tarz konvansiyonel teşekküller meydana getirdiler.

II. Dünya savaşından sonra 1945 ekim ayının son günlerinde kurulan Birleşmiş Milletler (BM) uluslararası örgütü galip devletlerin inisiyatifiyle Amerika'nın Kaliforniya eyaletinin kuzeyinde yer alan en önemli kültürel, ticari ve finansal merkezi konumundaki şehrinde yer almaktadır. BM'nin en önemli yapılanması olan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) üyeleri kısaca galip devletlerin gücünü temsil etmiştir. Fakat bu güç konsolide değil de dağıtık bir yapıda şekillenmiştir. Bugün devletler arenasında yer almamasına karşın o sıralarda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği²⁶ (SSCB) batı ve doğu kampaşmasına yol açarak, demokrasi ve sosyalizm ayrımını keskinleştirmiştir. Soğuk savaş böyle bir ortamda başlatılmış Batı ve Doğu devletleri sert bir kutuplaşma içerisine girmişlerdir. Böyle bir hengamede Hitler'in mucidi olduğu propaganda etkinlikleri bumerang olarak önce Almanya'nın sonrasında ise tüm SSCB ülkelerinin aleyhine olarak kamu diplomasisi başlığı altında toplanmıştır.

Soğuk savaş döneminde özellikle Doğu ve Batı bloğunun halklarının manipüle edilmesi bu şedit çatışmanın gidişatını zaman zaman taraflar aleyhine pendulum analogisinde olduğu gibi gelgit salınımlarına sebebiyet vermiştir. Komünizm ya da kapitalizm sistemlerinden hangisinin başarılı olacağını belirlenmesine yardımcı olan KD, yaklaşık olarak yarım asır süren Doğu-Batı bilek güreşinin de galibini belirlemiştir. Açıklan'a göre KD halkla ilişkiler (PR) disipliniyle uluslararası ilişkilerin kesişme noktasında bulunmaktadır.²⁷ Konvansiyonel mantıkla düşündüğümüzde yabancı kamuoyunun olumlu görüşlere sahip olması için iletişim enstrümanının PR misyonerleri tarafından etkin kullanılmış olması önem arz etmektedir.

²⁶ Bugün SSCB'yi temsil eden Rusya devletidir. Rusya önderliğindeki devletler Batı karşısında Berlin Duvarı'nın 1989 yılında yıkılmasıyla yenilmişlerdir. Yalnız kalan Rusya SSCB'nin ana mirasçısı olarak bugün BMGK'nin beş önemli üyesi arasında yer almaktadır. Diğer üyeler sırayla ABD, Birleşik Krallık, Çin ve Fransa'dır.

²⁷ Açıklan. 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=KYy42lcwG6Q&t=154s> 19.09.2021

Kamuoyunun ve toplumların ne düşündüğünü kavramak ve buna göre etkileyici ve yönlendirici dış politika geliştirerek icra etmek KD'nin teorigini ve pratiğini kaynaştıracaktır. Diploması artık yirminci yüzyılın son çeyreğine kadar takip etmiş olduğu çizgisinin dışına çıkmış ve yazılımların sürümlerine verilen numaralandırmalarda (1.0, 2.0, 3.0...) ²⁸ olduğu gibi her seferinde süratini katlayıp ivmelenmiştir. Küreselleşen ve kısa zaman aralıklarıyla sürekli bilgisini katlayan günümüz dünyasında; II. Dünya Savaşı'na kadar kullanılan ve dünya kamuoyunu etkilemeye yönelik olan propaganda kavramı yerine kamu diplomasisi akademisyenlerin tercihi haline gelmiştir. Uluslararası ilişkiler uzmanları mesailerini yabancı ülke halklarını etkilemeye yönelik projeler için harcamaktadırlar.

1.1. Dijital Diplomasinin Bilgi Yönetimiyle ve Politika Enstrümanıyları Kurumsal Bir Kimlik Kazanması

Gerçek bireylerden oluşan yeni bir sanal topluluklar organizasyonu, gerçek dünyayı alt üst edebilmektedir. Uluslararası alandaki bu teknolojik değişim Amerikalı diplomatlar için stratejik etki ortakları olan yeni etkili devlet dışı aktörlerin, bazen geleceğin liderlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Washington'da ve Amerikan elçiliklerinde yeni bir diplomatik uygulama doğmuş buna da Dijital Diploması (DD) adı verilmiştir. Aynı zamanda şeffaflık dijital ifade özgürlüğü zaman içerisinde Amerikan diplomasisinin öncelikli konuları haline gelmiştir. ²⁹ DD buradan yola çıkarak uluslararası mecrada hızla ve nöral ağılara benzeyecek şekilde yaygınlaşmıştır.

Arap Baharı ³⁰ndan bu yana dijital diploması daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Diploması olgusu adeta rayından çıkarak ve fil dişi kulesinden dünya halklarının arasına karışarak, son teknolojinin kanatları altında, yeni bir mutasyon geçirmiştir.

²⁸ Yazılımlar mühendisler tarafından belirli bir sistematiğe ve sayı basamaklarındaki ilerlemelere göre isimlendirilirler. Beta kavramını da kullanarak yazılımların sürekli geliştirileceğine ve 1.0, 2.0, 3.0 gibi sürekli adlarının değiştirileceğine dair bir teamül oluşmuştur.

²⁹ http://www.institut-gouvernance.org/docs/diplomatie_et_gouvernance_num_rique_le_laboratoire_am_ricain.pdf 29.09.2021

³⁰ <https://www.aa.com.tr/en/pg/photo-gallery/8th-anniversary-of-arab-spring-in-tunisia> 29.09.2021

Bu renkli ve farklı sınıflarla iletişim kurmayı kolaylaştıran atmosfer devlet adamlarının ve diplomatların uluslararası işlere ve ilişkilere bakış açısını kökünden sarsmıştır. Bu yeni ortama ayak uyduramamanın neticesinde devletlerin ilgili bakanlıklarına yeni, spor giyimli ve daha az gizemli oyuncular dahil olmuştur. Geleneksel diplomasinin başka yollarla sürdürülmesinden ve/veya devletler ve toplumlar arasındaki asırlık ilişkide temel bir kırılmadan mı? Sorgulaması gündeme gelirken 2002 yılında Amerikan Dışişleri Bakanlığı (US Department of State³¹) bir e-Diplomasi görev gücü oluşturmuştur. Günümüze gelindiğinde ABD dijital diplomasisi Washington'da 150 kişi tarafından yürütülmektedir. Ülke dışındaki misyonlardaysa 900 kişi tarafından sürekli bir bilgi akışı ve veri madenciliği yapılmaktadır ve böylece ABD dijital diplomaside dünya lideri konumunu perçinlemektedir. Geleneksel diplomatik ağılar düzeyinde, bu kapasite onlara kalıcı bir avantaj sağlamaktayken, internet ölçeğindeyse ilgili devlet dışı güçler açısından sınırlıdır.³²

Bilgi yönetiminin kullanılmadığı zamanlarda- kontrolsüz güç güç değildir mucibince- DD gelişigüzel bir yapıya bürünür. Devletin amacına faydalı olmak misyonundan giderek uzaklaşır. Dijital çağımızda³³ bilgi üretimi tahayyül ötesi bir boyutta olduğunda bilginin posasına takılıp kalmamak gerekmektedir. Bilgilerin hammaddeleri olan enformasyonun toparlanması ve bilgiye evrilmesi sürecinin koordinasyonu DD temel yapıtaşdır. Bilgilerin özetlenebilmesi ve muhatapları tarafından anlaşılabilir olması bilgi yönetiminin olmaz olmazıdır. Küresel bir pandemi döneminde yaşanan gelimeler ve ülkelerin refleksleri göstermiştir ki afet koordinasyon çalışmaları da DD'nin önemli bir parçasıdır. KD, konsoloslukların diyaloga açık olması, internetin engelsiz bir şekilde yaygın olarak kullanılabilmesi, dış kaynakların verimli kullanılabilmesi ve son olarak politika planlaması DD için önemli diğer başlıklardır.

³¹ <https://www.state.gov/> 29.09.2021

³² https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_gomart_10-01-2013revuedesdeuxmondes_diplomatie_numerique.pdf 29.09.2021

³³ Schmidth ve Cohen, 2014.

DD yaygınlaşmaya başladığı zaman ilk olarak harekete geçen öncü ülkeler ABD³⁴, İsrail ve Birleşik Krallık olmuştur. Silikon vadisiyle iş birliği içerisinde dış işleri bakanlığında kadrolaşan ve bağımsız bir departman kuran ilk devlet ABD olarak bilinmektedir. Hasbara³⁵ olarak adını ortaya koyduğu bir KD çatısı altında proje geliştiren İsrail de vatandaş diplomatlar kavramını ortaya atarak kendisine yeni bir manevra kabiliyeti inşa etmiştir. İngiltere'ye sosyal medya araçlarının etkin kullanımına yönelik bir kitapçık çalışması yapıyor ve kendi diplomatları dahil olmak üzere başka ülke diplomatlarının da bundan istifade etmesine yönelik çalışmalarda bulunmuştur.

DD dünya ülkelerinin genelinde nasıl bir gelişme kaydetmiştir sorusu da önemlidir. AB ülkeleri örneğinden yola çıkacak olursan hemen tamamında dış işleri bakanlıklarının kurumsal internet siteleri bulunmaktadır. Örneğin Romanya'ya vize almak istediğinizde evisa.mae.ro adresine yönlendirilirsiniz ve oradaki başvurunuza göre büyükelçiliklerden randevu talebinize olumlu ya da olumsuz bir cevap alırsınız. Konsolosluk resmi işlemleri için size verilen randevuya giderek vize işlemlerinizi tamamlarsınız. Türkiye Dış İşleri Bakanlığı (mfa.gov.tr)'nin e-Konsolosluk³⁶ hizmetlerinden de benzer şekilde faydalanılabilmektedir. Resmi internet sitelerinde kullanılan dile baktığınızdaysa İngiliz dilinin yaygınlığıyla karşılaşılırsınız. Türkiye dahil olmak üzere hemen bütün ülkelerde DD web sitelerinin yayınlarında kullandıkları ortak dil İngiliz dilidir. Bu durum bize Birleşik Krallık'ın resmi dilinin diplomasi dili olduğunu göstermektedir.

³⁴ Surowiec ve Manor, 7, 2007.

³⁵ <https://hasbarafellowships.org/israelprogram> 29.09.2021

³⁶ <https://www.konsolosluk.gov.tr/> 28.09.2021

2. Devlet Geleneğinin Dijital Diplomasiye Bakışı

Dijital Diplomasi kavramıyla milenyumun ilk çeyreğinde tanışan Türkiye ilk olarak yeni KD projelerini DD başlığı altında hayata geçirmeye başlamıştır. DD ülkemiz için yeni olmakla birlikte uyum sağlama konusunda birçok projenin hayata geçirildiği bir uluslararası meseledir. Hükümetin elini bu konuda güçlendiren en önemli unsur dijital platform kullanıcı sayısının nüfusa oranının salt çoğunluğu sağlamış olmasıdır. DD için atılan her adım toplumun geleceğinin teminatı olan genç nüfusun ilgisine mazhurdur. Olumlu ya da olumsuz geri dönüşler DD'ye geçişte yol gösterici olmaktadır. Twitter kullanıcı kitlesinin çoğunluğu (%38,5) 25-34 yaş grubuna ait olması³⁷ bunun bir göstergesidir.

Kurumlar açısından bakışımızı çeşitlendirdiğimizde de durum benzer şekilde dijitalleşmenin kısa sürede tamamlandığını göstermektedir. Pandemi döneminde birçok e-belediyecilik ve e-konsolosluk hizmeti online olarak ve ülkenin genelinde herhangi kaos meydana gelmeden sunulabilmiştir. Açıkalin³⁸'in yurtdışı tecrübelerine göre Türkiye'deki DD hizmetleri dünyaya göre çok hızlı cereyan etmektedir; Açıkalin buna örnek olarak Asya kıtasındaki ülkelerin yanı sıra Çin ve ABD'nin dahi DD hizmetlerinde farklı ve yavaş kaldığını vurgulamaktadır. Türkiye'deki bankaların müşterilerini memnun etme konusunda daha başarılı örnekler sunması da bir realitedir. Yabancı bir ülke vatandaşı ülkemizi ziyaret ettiği zamanlarda her türlü dijital hizmetten kolay bir şekilde ve süratle istifade edebilmektedir. Örneğin bir turist online bir alışveriş yapmak için bankacılık hizmetlerinden yararlanması çabucak mümkündür.

Mobil uygulamalar birçok özel veya tüzel kurumunun, KD'nin muhataplarına DD hizmetlerini sunmasında manevra kabiliyeti imkânı sunmaktadır. Türkiye'de bulunan hemen herkes yabancı ülke

³⁷ <https://t.co/dc7SHc05op> 26.12.2022

³⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=KYy42lcwG6Q&t=2302s> 25.09.2021

vatandaşları dahil olarak için home office³⁹ çalışır gibi yaşamın zaruri olarak hemen her alanına giren devlet hizmetinden evden çıkmadan istifade edebilmektedir. Almanya gibi dünyaya teknoloji ihraç eden ve yapay zekâ çalışmalarında öncülük eden bir ülkede dahi; devlet demir yollarının dijital diploması hizmeti olan mobil uygulamasından bir tren biletinin alınması yaklaşık bir saati bulabilmektedir (Türkiye’de bu süre yaklaşık on dakikadır) ve bu uygulama yabancı dil karmaşası yaşatırken İngilizce açılıp Almanca talimatlarla kullanıcının kafasını karıştırabilmektedir.

Türkiye dijital altyapı yatırımlarını planlı, programlı ve gelecek projeksiyonu olan bir şekilde yapmıştır. Genç nüfusunun avantajını iyi değerlendiren devlet yetkilileri dijital yatırımları hayata geçirirken yabancı ülkelere işgücü transferine gerek duymadan faaliyetlerini yürütmüştür. Demografik yapısı yaşlı nüfus sınıfına giren Batılı modern devletler dijital diplomasıye hızlı refleksleri olan dinamik bir yaklaşım geliştirememişlerdir. Türkiye’de ilk dijital diploması örneği 2011’de Libya’da yerel güvenlik güçleri tarafından alıkonulan Amerikan gazetecilerin Türk diplomatların devreye girip onları kurtarmasıyla yaşanmıştır. The New York Times gazetesinin (nytimes.com)’ın 22 Mart 2011 tarihli haberine göre;

"Sonunda, kurtuluşumuzu geciktiren diplomasinin tuzakları oldu. Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, muhtemelen hiç sahip olamayacakları bir prestije bağlı kalarak, transferimizin iki egemen devlet arasında resmi olması konusunda ısrar ettiler. Bir noktada, bir Amerikalı veya İngiliz diplomatın savaş zamanında Trablus’da seyahat etmesi gerektiğinde ısrar ettiler. Bütün bunlara rağmen Türk diplomatlar aracı olarak görev yapmış ve gazetecileri sınıra kadar sağ salim götürerek teslim etti."⁴⁰

³⁹ Home Office ya da doğrudan tercüme edildiğinde ev ofisi şeklinde anlaşılan bu kavram, bir kişinin konutunda resmi iş amaçları için belirlenmiş bir alan şeklinde tanımlanırken, belirli bir şehirde bulunan büyük bir şirketin ev ofisi gibi büyük bir işletmenin idari şirket merkezini tanımlamak için de kullanılabilir.

⁴⁰ Bizat kurtarılan New York Times gazetecileri Anthony Shadid, Lynsey Addario, Stephen Farrell ve Tyler Hicks tarafından yapılan haberde bu dile getirilmiştir. <https://www.nytimes.com/2011/03/23/world/africa/23times.html/> 26.01.2021

Diplomasi bağlamında ilk Twitter mesajı DD adı altında Türkiye'nin Washington büyükelçisi Namık Tan tarafından yayınlanmıştır; Tan 21 Mart 2011 tarihinde mesajında kısaca Libya'daki Kaddafi'ye bağlı güvenlik güçlerinin tutukladığı, New York Times adına çalışan dört gazetecinin sabah saatlerinde Türkiye'nin Libya resmi makamlarıyla müzakereleri sonucunda kurtarıldığını paylaşmıştır.⁴¹ Sonuçta hem DD için bir milat tarihe geçmiş hem de Twitter diplomasisi için de bir ilk yaşanmıştır. Henüz Arap Baharı'nın başlangıç aşamasında yaşanan bu olay göstermektedir ki; DD dış politika yapımında ve yumuşak güç inşasında belirleyicidir.

Türkiye Dış İşleri Bakanlığı internet sitesi bakanlık düzeyinde kurulan ilk internet sitesidir ve 1 Mart 2010 tarihinden itibaren Facebook.com ardından Twitter.com web sitelerinde ve mobil uygulamalarında kurumsal üyeliğini başlatmış ve bütün dünya toplumlarına hizmet sunmaya başlamıştır. Türkiye Cumhurbaşkanlığı da kurumsal olarak harekete geçmiş Dijital Dönüşüm Ofisi (DDO) olarak kurumsal bir hizmet başlatmış ve e-devlet portalını hizmete açmıştır. Yaklaşık 57.000.000 kullanıcıya, 820 kurum vasıtasıyla 6000 civarında hizmet sunmaktadır⁴² ;

"Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçiş ile hızlı, şeffaf ve etkin bir yönetim şekline kavuşulmuş, Dijital Türkiye (e-Devlet) ve siber güvenlik koordinasyonunun aynı çatı altında toplanmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. Gelişen teknolojiler, toplumsal talepler ve kamu sektöründeki reform eğilimleri doğrultusunda, farklı kurumlar altında ayrı ayrı sürdürülen dijital dönüşüm (e-Devlet), siber güvenlik, milli teknolojiler, büyük veri ve yapay zekâ ile ilgili çalışmaların tek çatı altında toplanması amacıyla, 10 Temmuz 2018 tarihli ve 30474 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 1 Sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi kapsamında T.C. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi kurulmuştur."⁴³

⁴¹ <https://www.youtube.com/watch?v=KYy42lcwG6Q&t=2302s> 26.09.2021

⁴² <https://cbddo.gov.tr/> 26.01.2021

⁴³ <https://cbddo.gov.tr/hakkimizda/> 26.09.2021

Koronavirüs hastalığı (COVID-19) sürecinde dünya genelinde karantina uygulamaları yapılmış ve ülkeler adeta sınırlarını kapatmıştı. Hemen her ülke vatandaşlarını kendi memleketlerine getirmek için KD'yi yoğun olarak icra etmiş ve tüm imkanlarını seferber etmişti. Aşı çalışmaları henüz neticelenmemişken uluslararası ilişkiler yavaşlamış ve uluslararası ticaret neredeyse durma noktasına gelmişti. Böylesine kaotik bir ortamda altyapılarını planlı bir şekilde tamamlamış olan devletler hazırlıklı olma bakımından çetin bir sınava tabi olmuşlardır. Türk diplomasisi DD enstrümanlarını zamanında ve tam kapasiteyle kullanarak bu konuda başarılı bir sınav vermiştir ve dünya devletlerinden tebrik mesajları dahi almıştır.

Türkiye sürecin tamamında milyonlarca vatandaşının sağ salim vatanlarına dönmelerini sağlamış ve onların temel ihtiyaçlarını seri bir şekilde karşılamıştır. Konsolosluk hizmetlerinin tamamı bu zorlu süreçte tamamen DD ortamında seri olarak verilmiştir. TRT'nin İngilizce yayın yapan kanalı 16 Nisan 2020'de yapmış olduğu haberde TRTWORLD bu konuda şu tespitte bulunmuştur; Birçok ülkenin vatandaşlarına sırtını döndüğü bir dönemde Türkiye herkesi eve getirmek için hızla ilerliyor.⁴⁴

DD liginde en üst sıralarda devlet başkanları ve kurumlar yer almaktadır. Politika yapıcılarını birer rakip oyuncu gibi görürsek hangi kritere göre sıralandıklarına da bakmak icap eder. Bu oyuncular ya da aktörler arasında ABD'nin başkanı ve kurumu ilk sırada yer almaktadır. DD yolculuğuna ilk çıkanlar ve Twitter, Facebook, Instagram ve Youtube gibi sosyal medya⁴⁵ nın en popüler uygulamalarının anavatanı konumunda olan Birleşik Devletler doğal olarak bu oyunu önde götürmektedirler. Örneğin; DD açısından en saygın sosyal medya platformu olan Twitter, yoğun olarak tercih edilmektedir. Bu popülerliğinden ötürü Twiplomacy⁴⁶ şeklinde bir alt diplomasi kavramı literatüre girmiştir.

⁴⁴ <https://www.trtworld.com/magazine/turkey-s-speedy-evacuations-amid-the-covid-19-pandemic-35474> 26.09.2021

⁴⁵ Cihangir, 2020.

⁴⁶ <https://twiplomacy.com/blog/twiplomacy-study-2020/> 27.09.2021

Eski başkanlardan Donald Trump'ın Twitter hesabı yaklaşık 90 milyona yakın takipçiye ulaşmış⁴⁷ olmasına karşın şu sıralar hesabı askıdadır⁴⁸. Şu anki Başkan Joe Biden⁴⁹ 31 milyondan fazla takipçisiyle dikkat çekerken, resmi hesabı olan POTUS⁵⁰ Twitter hesabı da 14 milyondan fazla sosyal medya kullanıcısı tarafından izlenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı R. Tayyip Erdoğan⁵¹'da DD çalışmalarının karşılığını almaktadır ve 19 milyondan fazla Twitter kullanıcısının takibindedir⁵². Buna ilave olarak uluslararası arenadaki Cumhurbaşkanlığı Resmi hesabı (<https://twitter.com/trpresidency>) da bir milyondan fazla takipçiye sahiptir⁵³.

Thehill.com internet sitesinden gazeteci Kim Hart⁵⁴a göre Başkan Barack Obama, Amerikan Kızıl Haç için DC ofislerini ziyareti sırasında ilk Tweet'ini göndermek için "düğmeye bastı"⁵⁵ bir başka deyişle gönder linkini tıklayıp DD'yi icra eden ilk devlet başkanı olmuştur. Dış İşleri Bakanlıkları bakımında ABD ve Türkiye karşılaştırıldığında görülecektir ki DD alanında kurumsallaşma çalışmalarını ilk başlatan Department of State @StateDept⁵⁶ adlı Twitter hesabı 6 milyondan fazla takipçiye sahiptir, T.C. Dışişleri Bakanlığı @TC_Disisleri⁵⁷ adlı Twitter hesabıysa 1,5 milyon civarında tekil kullanıcı tarafından izlenmektedir. Nüfusa oranlanırsa şayet hemen hemen denk bir vatandaş ilgisiyle karşılaşılacaktır. Türkiye dinamizmi ve genç bir yapısı olmasından ötürü, ABD gibi silikon vadisine sahip olmamasına karşın, dijitalleşme başarısına sahiptir.

⁴⁷ <https://twiplomacy.com/ranking/the-50-most-followed-world-leaders-on-twitter/> 27.09.2021

⁴⁸ <https://twitter.com/realDonaldTrump> 27.09.2021

⁴⁹ <https://twitter.com/JoeBiden> 27.09.2021

⁵⁰ <https://twitter.com/POTUS> 27.09.2021

⁵¹ <https://twitter.com/RTErdogan> 27.09.2021

⁵² <https://socialblade.com/twitter/user/rterdogan> 26.12.2022

⁵³ <https://twitter.com/trpresidency> 26.12.2022

⁵⁴ <https://twitter.com/khart> 27.01.2021

⁵⁵ <https://thehill.com/policy/technology/76655-obama-tweets-for-first-time> 27.09.2021

⁵⁶ <https://twitter.com/StateDept> 27.09.2021

⁵⁷ https://twitter.com/TC_Disisleri 27.09.2021

Yeni bir disiplin mi ya da KD'nin önemli bir parçası mı olduğu hala tartışılan yepyeni bir kavram uluslararası işler ve ilişkiler literatüründe kök salmıştır. Bu kavram, dijital diplomasi (DD) ismiyle öne çıkan çalışmaların ana akımını yönlendirmiştir. Dijital diplomasi⁵⁸ kavramını son teknolojik gelişmelerle bütünleşik olarak düşünmeliyiz. Sürekli bir dinamizm içinde yer alan dijital diplomasi günden güne kurumsallaşmasını sürdürmekte ve dünyanın zayıf devletlerini de kendi etrafında toplamaktadır. Oldukça yeni bir kavram olan dijital diplomasi bilgi çağının her altı ayda bir kendini egale etmesiyle beraber son altı yıla damgasını vurmuştur. Esasen varlığına şahit olduğumuz bazı diplomatik faaliyetleri geleneksel bağlamından ayıramayan bir literatür varlığını sürdürürken dijital diplomasi bu faaliyetleri kendi çatısı altında toplamıştır.

DD tarihi hakkında sahip olacağımız bilgi onun kavramak için atılacak ilk adım olacaktır. Milat kabul ettiğimiz ve içinde bulunduğumuz milenyumun ilk yılları DD'nin parlamaya başladığı yıllardır. Bu yıllarda ABD başta olmak kaydıyla birçok devlet harekete geçmiş DD birimleri oluşturmuşlar ve bu birimlerde klasik diplomatlar gibi düşünmeyen, onlar gibi giyinmeyen, takım elbiseler içinde terlemeyen ve kırmızı kravatların sıkmadığı daha özgür takılan yazılımcıları ağırlıkta olduğu yeni nesil çalışanlar istihdam etmeye başlamışlardır. Bu özgürlükçü ve modern yaklaşımlar sosyal medyanın merkezi olmasının da avantajıyla DD konusunda Amerikan'ın liderliğini pekiştirmiştir.

19. yüzyılın ortalarında Birleşik Krallık başbakanı olarak görev yapmış olan İngiliz devlet adamı Henry John Temple⁵⁹ diğer adıyla Lord Palmerston 1860 yılında, on sekizinci yüzyılın sonlarında icat edilen ve 1840'lı yıllarda olgunlaşan telgraf için "bu diplomasinin sonudur" demiş, İngiliz siyasetçi Sir Harold Nicolson⁶⁰ ise 1960'larda popüler bir iletişim aracı olan telefon için de benzer sözler sarf ederek "çok tehlikeli bir alet" değerlendirmesinde bulunmuştur.⁶¹

⁵⁸ Bjola ve Holmes, 2015.

⁵⁹ <https://www.britannica.com/biography/Henry-John-Temple-3rd-Viscount-Palmerston> 22.09.2021

⁶⁰ <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-35239> 22.09.2021

⁶¹ (1682) Dijital Diplomasi- YouTube 22.09.2021

Son teknoloji ürünü iletişim araçlarının icatlarının ilk zamanlarında diplomasi teamüllerinin kabullenmekte zorlandığı ve fakat sonrasında kaçınılmaz hale gelen telgraf telefon gibi modern cihazlar diplomasının her aşamasında kullanılır hale gelmiştir. Takip eden gelişmeler göstermektedir ki; KD'yi temel alarak DD ilk olarak ABD'nin dış siyasetinde gündeme gelmiştir.

DD faaliyetlerini kolaylaştıran ilk web sitesi ABD dış işleri bakanlığı için 2001 yılında tasarlanmış ve yayınlanmıştır. Daha da geriye gidecek olursak 1994 yılında Başkan Bill Clinton⁶² ile İsveç Başbakanı Carl Bildt⁶³ arasında gönderilen e-postalar dijital diplomasi açısından bir ilktir. E-devlet uygulamalarını değerlendirdiğimizde karşımıza ilk olarak usa.gov adlı ABD DD hizmeti çıkacaktır. KD açısından bir başka tarihi bilgi ise Amerikan dış işlerinin DipNote⁶⁴ adlı bloğu 2007 yılında yayınlaması bu konuda bir milat olarak kabul edilmektedir. America.gov adlı portal ise yine bir başka kulvarda ABD'nin 2007 yılında öncü olmasını sağlamıştır. Karşılıklı etkileşimin esas alındığı bu portal hizmetinde webcastler⁶⁵, bloglar, videolar, sosyal medya linkleri ve şaşırtıcı bir şekilde 3D olarak kurgulanmış olan Second Life adlı bilgisayar oyunu bile bu portalda DD enstrümanı olarak kullanılmıştır.

Devlet aygıtının bir parçası olan yerel özerk kurumlar arasında zikredebileceğimiz belediyeler de DD uygulayıcısı olarak önemli konuma sahiptirler. Hemen her faaliyet kolunun bir diplomasi tarafı vardır. Belediyeler bu faaliyet kollarının birçok çeşidinde aktif çaba içerisinde. Politika yapma konusunda ve seçimlerdeki başarılarını etkileyen vatandaşlara yönelik hizmet çeşitlemelerinde bütün imkanlarını seferber eden ve partilerin ideolojilerine göre hareket eden belediyeler bu yüzden devletler tarafından sürekli ve kaçınılmaz olarak desteklenmektedirler. Belediyelerin birçok farklı kulvardaki politik çalışmalarına kültürel diplomasi, spor diplomasisi ve dünyanın son birkaç yılını bloke eden covid-19 pandemisiyle önem kazanan sağlık diplomasisi misal teşkil etmektedir.

⁶² <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/presidents/william-j-clinton/> 22.09.2021

⁶³ <https://ecfr.eu/profile/carl-bildt/> 22.09.2021

⁶⁴ DipNote- United States Department of State 22.09.2021

⁶⁵ <https://corp.kaltura.com/blog/what-is-webcasting/> 22.09.2021

İnsanlık tarihinden bugüne değin üretilen bilgilerin son teknoloji marifetiyle her altı ayda yeniden üretilmesi ortaya yeni bir sorun çıkartmaktadır. Bu kadar bilgiyi insanlık nasıl hazmedecek, işleyecek ve kullanacaktır. Bilgi yönetimini gerektiren ve ham olarak devasa boyutuyla bir buzdağı metaforunu da aşan hesaplanması zor olan ve kâğıda dökülmesi imkânsız olan bilgiler, toplu olarak, big data ya da büyük veri sözcükleriyle olan Türkçe karşılığıyla ifade edilmektedir. Bir cevherin işlenmesi örneğinde olduğu gibi bilgi yönetimi DD'nin anlam kazanmasına ve etkili olmasına kritik desteklerde bulunmaktadır.

DD milenyumun başlarında ontolojik bir varlığa erişmiştir. Böylece milat kabul edilen zamanlamaya uygun olarak basit tanımlamalar o zaman yeterli görülmüştür. Devlet başkanları artık yüz yüze görüşmek zorunda kalmamışlar, diplomatik heyetlerle devlet bütçesinin verimini etkileyen seyahatlerinde böylece minimize edilmesiyle beraber online toplantı programları düzenlemeye başlamışlardır. Bu ve buna benzer şekilde devlet aygıtının yürütme üyelerinin hemen hepsinin web sayfaları yaptırıp yayınlamaları temelde DD olarak anılmıştır. Günümüzdeyse DD kavramının manası çığır açıcı bir biçimde zenginleşmiş ve literatürün son teknoloji harikasını ifade eden bir kavram hüviyetine bürünmüştür.

Bilgi üretiminin kendisini katlaması gibi DD küresel boyuttaki virüs salgını sayesinde eşik atlamıştır. Başka bir açıdan şöyle de denilebilir; günümüzde DD enstrümanları dünya kamuoyu için normalleşmiş ve içselleştirilmiştir. Ayrıca devletler bu sayede dünya kamuoyuna yumuşak güçlerini sergileme fırsatı elde etmiştir. Bu fırsatı en iyi değerlendiren ülkelerden biri de Türkiye'dir. Pandeminin en kritik zamanlarında Türk vatandaşlarının seri bir şekilde memleketlerine tahliyesini gerçekleştirmiş ve sonrasında gönüllü olarak buldukları yabancı ülkelerde kalan vatandaşlarının, covid-19 virüsüne yakalanıp tedavi olamamaları durumunda, tahliyesini de sağlık diplomasisiyle başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Ayrıca temel gıda maddeleri ihtiyaçlarına ve tıbbi malzemelere erişmekte zorlanan birçok dünya devletine de ABD başta olmak üzere ayırım gözetmeden kargo uçaklarıyla yardım malzemeleri taşınmıştır .

DD merkez çatı olarak kabul edildiğinde başka konu başlıkların kendisine bağlanarak literatüre bir organizasyon şeması kazandırılmıştır; İnternet Diplomasisi ve bununla bağlı olarak Twitter Diplomasisi (TD), E-diplomasi (Elektronik Diploması-ED), Siber Diploması (SD), Web 2.0 Diplomasisi ve son olarak KD 2.0 bu organizasyon şemasının anahtar kavramlarıdır. Görülecektir ki; SD bu kavramlar arasında başat bir konuma oturmuştur. SD; içeriği diğer sùjelerden ayırt edilebilir derecede farklılaşmaktadır. Dijital dünyanın güvenliğiyle alakalı olan SD bilgileri koruma altına almaya yarayan diplomatik faaliyetlerdir. TD ise devletlerin başkanlık seviyelerinde dahi kullandığı DD yöntemidir.

Hedef bireyler DD muhatapları arasında dikkat çeken bir yerde durmaktadırlar. KD yabancı ÷lkelerdeki hakların yani kamuoyunun görùşlerini etkilemek için vardır. İş buraya geldiğinde DD bir adım öne çıkmaktadır. DD kitlelerden ziyade bireyi muhatap almaktadır ve onu etkilemek için devletin bütün imkanlarını seferber etmektedir. Böylece KD gücüne güç katmakta ve devletin yumuşak gücünü pekiştirmektedir. DD alabildiğince güncel, oldukça hızlı ve muazzam bir dinamizme sahiptir ki; bu yüzden toplumlardan ziyade ulaşılması güç olan toplumun bireyleriyle kontak kurması anlık olarak mümkün olmaktadır.

Normalde böyle bir pekiştirmenin yapılacak istatistikî çalışmalar, ilgili makamlara sunulacak raporlar ve yapılacak analizler sonrasında resmîyet kazanması mümkün olduğundan orta ve uzun vadede geri dönüşler alınabilmekteydi. KD faaliyetleri sırasında menzildeki ÷lkenin toplumunu o devletin yönetiminden bağımsız düşünmek mümkün değildi. Burada söz konusu devlet yetkililerinin göstereceği refleksler ve reaksiyonlar dikkate alınması gerektiğinden sabırla kat edilmesi gereken uzun bir sürecin hesaba katılması elzem olmaktaydı. Doğu ve batı Almanya'yı soğuk savaş yılları boyunca birbirinden ayırmiş olan Berlin duvarı gibi önemli engellerin aşılması gerekmekteydi. Son teknolojinin doğmasına sebep olduğu DD bu vb. engelleri aşarak ÷lkelerin reaksiyonlarını ve reflekslerini göğüsleyebilmektedir.

DD ayrıca beş kavramla daha kopmaz bir bağ kurmuştur. Bu bağlara şu isimler verilmiştir; yumuşak güç, veri görselleştirme, dijital diaspora, dijital kültür diplomasisi ve son olarak dijital ülke markalaşması. Dijital platformların varlığı aynı zamanda DD'nin de yumuşak gücün küresel boyutta güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Sıradaki kavram veriyi görselleştirmenin tanımına odaklanıldığında; bu kavramın, içinde bulunulan çağın indinde yapılan her diplomatik hamlenin ve yapılan her uluslararası çalışmanın dünyanın en iyi şekilde algılamasına yönelik olarak literatüre girdiği anlaşılmaktadır. Devlet bütçesinden hatırı sayılır bütçelerle yapılan DD faaliyetlerinin veriyi görselleştirme aracılığıyla dünyaya anlatılamaması ilk önce kaynak israfına sonrasındaysa herhangi bir yaş grubunda bulunan bireyi devletin kendi etki alanına çekememesine sebep olacaktır.

Devletlerin uluslararası işlerini ve ilişkilerini yürütürken uluslararası ticaret ve lojistik kurallarına göre oynaması gereken rolleri bulunmaktadır. Bu rolleri ne kadar etkin icra ederse o kadar sağlıklı markalaşacak olan bir ülke imajı söz konusudur. Bu imajın müspet anlamda dünyada ünlenmesi söz konusu ülkenin yumuşak gücüne katkı sağlayacak ve ileriye doğru destek ve direnç noktaları ihdas edecektir. Belediyecilik hizmetlerinin global yansımalarının neticesinde küresel iş birliklerini tetikleyeceği doğal bir sürecin ifadesidir. Kamu diplomasinin çatısı altında şehir diplomasisiyle kat edilecek mesafeler ülkenin reklamına katkıda bulunacaktır. Bu doğrultuda ülke markalaşması diye bir kavram ortaya atılmıştır. Dijital olarak da icra edilebilen bilinirlik çalışmaları, küresel pazarlama stratejilerine ve tutundurma faaliyetlerine bağlıdır.

3. Son Teknoloji Güdümündeki Sosyal Ağların Diplomasıye Etkisi

Türkiye'nin nüfusunun yaş ortalaması Avrupa nüfusuna göre gençlerin yaşadığı bir coğrafyayı tanımlamaktadır; Genç nüfusun %51,3'ünü erkek nüfus, %48,7'sini ise kadın nüfus oluştururken; genç nüfus yaş grubuna göre incelendiğinde, 2020 yılında genç nüfusun %28,6'sının 15-17 yaş grubunda, %19,8'inin 18-19 yaş grubunda, %31,3'ünün 20-22 ve %20,4'ünün ise 23-24 yaş grubunda yer aldığı görülmüştür.⁶⁷ Nüfusun bu yapısı sosyal medya kullanıcısının sayısında çok daha geniş bit kitlenin ontolojik varlığının epistemolojik açıdan dijital diplomasıye etkin bir güç olarak Batı'ya karşı avantajlı kılmaktadır. Dijital dünyadaki en önemli güç, geleceğin Türkiye'sini inşa eden ve sosyal medyada aktif işte bu genç nüfustur.

DD'ye ev sahipliği yaptığı söylenebilen ve onun sürdürülebilirliği konusunda önemli misyonlar üstlenen Sosyal Medya uygulamalarının doğduğu yer Silicon Valley Innovation Center⁶⁸ (SVIC)⁶⁹'dir. Türkiye'de kısaca Silikon Vadisi olarak andığımız ve modellemeye çalışığımız bu merkez hemen bütün DD platformlarının doğduğu yerdir. Bu teknoloji AR-GE kampüsünde dizayn edilen Twitter, Facebook ve Instagram gibi web hizmetleri ABD'nin mülkündedir ve güdümündedir. Web adresindeki hakkımızda kısmında kısaca şu mesaj verilmiştir; Şirketleri Yıkıcı Teknolojiler ve Yükselen Trendler Hakkında Eğiterek Büyümelerine ve Yenilik Yapmalarına Yardımcı Oluyoruz.⁷⁰ Yıkıcı teknolojiler derken anlamı yumuşatmaya çalıştığımızda bozucu ya da parçalayıcı kavramlarıyla karşılaşmak mümkündür. ABD'nin yumuşak gücüne güç katan unsur esasında tahrip edicidir.

Göreceli olarak demokrasi karşıtı tavırlarından ötürü selef Başkan Trump'ın Twitter mesajlarını dahi engelleyen ve onun hesabını askıya alan bir güç, bir zamanlar Türkiye'nin gündeminde olan yasama, yürütme ve yargı erkenden sonra "Dördüncü kuvvet medyadır."⁷¹ tartışmalarını hatırlatan bir sosyal medya müdahalesi söz konusudur. DD'nin sac ayaklarından biri olan Sosyal Medya

⁶⁷ TÜİK Kurumsal (tuik.gov.tr) 29.09.2021

⁶⁸ <https://siliconvalley.center/> 27.09.2021

⁶⁹ https://twitter.com/SVI_Center 27.09.2021

⁷⁰ <https://siliconvalley.center/about> 27.09.2021

⁷¹ <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/musa-dede/dorduncu-kuvvet-medya-40414409> 27.09.2021

enstrümanı acaba bir araç mıdır? Yoksa onu kontrol eden ABD bu devasa boyutu olan sanal dünyayı supranasyonel⁷² bir konumda mı tutmak istiyor? Soruları önemini korumaktadır. Uluslararası arenada kuralları ben koyarım havasına girilmesi mümkün olmakla birlikte ABD tarafından dahi kontrol edilememesi halinde yaşanacak olanların ihtimali Pirelli lastiklerinin sloganını akla getirmektedir; kontrolsüz güç güç değildir, anlamına gelen "Power is Nothing Without Control."⁷³

DD'de rol oynaması kaçınılmaz olan aplikasyonların Sosyal Medya çatısı altında bir araya gelmiş olması onların rollerine odaklanmayı gerektirmektedir. Sosyal networklerin etkisi KD çerçevesinde düşünüldüğünde önümüze birkaç seçenek çıkmaktadır. Twitter örneğinde olduğu gibi bu mecra gündem belirleme gücüne sahiptir. Ontolojik açıdan bir varlık olarak arz-ı endam etmek ve konuşma imkanının sağlanması rol dağılımında belirleyici olmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı sona ererken insanlık; telgraf gibi yepyeni bir haberleşme teknolojisi olan telgraf icadıyla tanışmıştır. Telgrafın icadından bu yana uluslararası işlerde ve ilişkilerde diplomatik misyonların çalışmalarındaki muazzam değişimin ve dönüşümün temelinde yatan şey internet teknolojisi ve buna bağlı olarak ihdas edilen sosyal ağlardır. Tarihin akışında her daim birincil stratejik kaynak olan bilgi oldukça bereketlenmiş ve akademik faaliyetlerin başat gücü olmuştur. İçinde bulunduğumuz ve içeriğindeki şiddetli bilgi sarmalıyla sürekli yaşanan baş döndürücü gelişmelerin zihinlerimizi zorladığı yüzyılın başında, kalıcı ve merkezi olmayan bu bilgi üretimi çağında; yalnızca yeni teknolojiler ve güçlü algoritmalar sürekli büyüyen bu veri yığını düzenleyebilecek ve yapılandırabilecektir.⁷⁴

⁷² <https://tr.instela.com/supranasyonel--1165534> 27.01.2021

⁷³ <https://www.pirelli.com/global/en-ww/life/power-is-nothing-without-control-celebrates-25-years> 27.09.2021

⁷⁴ http://www.institut-gouvernance.org/docs/diplomatie_et_gouvernance_num_rique_le_laboratoire_am_ricain.pdf

Thomas Gomart'ın Dijital Diploması adlı makalesinde yer alan görüşüne göre dijital teknoloji, uzun süredir yalnızca devletlerin elinde olan gücün tüm sosyal aktörlere yayılmasını hızlandırmaktadır ve bilgi devrimi, özellikle veri iletim maliyetlerindeki olağanüstü azalmasından sonra uluslara bireysel veya toplu olarak kendi içeriklerini gerçek zamanlı olarak yayınlama olanağı sunulmasıyla açıklanabilmektedir⁷⁵. Böylece güç olgusunun taksimi, halkçılık ve açıklık seviyesiyle beraber dış siyasaların dezenformasyon ve manipülasyon başlıklı müzakereleri de ivmelenmektedir. Devletlerin dış işleri temsilcileri şahıslarını daha özgür hissederek âdem-i merkezîyetçi kılan ve kutsallaştıran bu yeni atmosfere uyum sağlama konusunda çok daha istekli bir görüntü vermektedirler.

Washington ve San Francisco-Palo Alto eksenini arasındaki bu yeni nesnel ittifak- üniversiteler, yeni kurulan şirketler ve yatırımcıları bir araya getiren bir ekosistem sayesinde Silikon Vadisi'ni yapılandırmaktadır. 2011 yılında başlatılan Arap-Baharı bu ekosistemin test edildiği bir olaylar zinciri olmuştur. Mısır'daki devrim ve karşı devrim bunun örneklerinden biridir. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın uluslararası politikası, en iyi bilinenleri itibarıyla Twitter, Facebook ve Google web olan yeni özel diplomatik araçlarının teknolojik yetenekleriyle uyumlu hale gelmiştir. 1980'lerde Hollywood endüstrisi tarafından dünya çapında popüler hale getirilen Coca-Cola, Walt Disney, McDonald gibi Amerikan şirketleri Amerikan değerlerinin yayılmasından ve bu kültüre tüm dünyada güçlü bir bağlılığın sürdürülmesinden sorumlu olmuştur. Bu yumuşak güç heyûlâ⁷⁶sı yirmi birinci yüzyılın başında akıllı bir güce dönüşmüştür. Kaliforniya İnternet devlerinin araçları ve bilgisayar programları, bu bireysel zekâyı kolektif ve daha güçlü hale getirmek için geliştirmeyi ve birleştirmeyi mümkün kılmıştır. Bu, gücün yatay olarak yeniden dağılımına neden olan, hiyerarşiyi ve dikey yönetim kavramını bozan, neredeyse birleşik bir dünya ihdas ederken herhangi bir merkezinin olmaması dağıtık bir anlayışı ortaya koyar.⁷⁷

⁷⁵ https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_gomart_10-01_2013_revuedesdeuxmondes_diplomatie_numerique.pdf

⁷⁶ <https://islamansiklopedisi.org.tr/heyula> 28.09.2021

⁷⁷ http://www.institutgouvernance.org/docs/diplomatie_et_gouvernance_num_rique_le_laboratoire_am_ricain.pdf

Stratejik bir araç olarak sosyal ağlar, küresel ölçekte hiper yerel penetrasyona izin verir. Onlar artık Washington'un iç ve dış stratejik planının ayrılmaz bir parçası. Hem Dışişleri Bakanlığı hem de istihbarat teşkilatları için sosyal ağlar, hem devlet düşmanlarına ait ağların gözetimi ve siber sızma operasyonlarının hem de stratejik destekleyici görüşlerin viral hale getirilmesini değerlendirmek için temel yeni bir araçtır.⁷⁸

Böylece, Barack Obama'nın Haziran 2009'da yaptığı Kahire konuşması⁷⁹, Müslüman topluluklar tarafından kullanılan sosyal ağlarda benzeri görülmemiş bir Amerikan diplomat varlığı aracılığıyla daha önce hiç olmadığı kadar kamuoyunda dalga halinde yayılmıştır. Bunun dijital diplomasiyle olan ilişkisini Joan Tiloine ve Olivier de Gandt Diplomasi ve Dijital Yönetim: Amerikan Laboratuvarı adlı makalelerinde şöyle açıklamışlardır;

"Dışişleri Bakanlığı tarafından istihdam edilen bir avuç ABD'li diplomat, başkanlık konuşmasını birkaç dilde aktardı. Washington, bu ölçekte ilk kez benzersiz bir yapılandırılmış ve kanıtlanmış dijital hükümet ekibini de görevlendirdi. Bush yönetimi altında kurulan Dijital Sosyal Yardım Ekibi (DOT) İran, Orta Asya ve Arap ülkelerinden gelen on kişiden müteşekkil ABD vatandaşından oluşuyor. Görevleri: açıklamak, aynı zamanda Amerikan dış politikasını savunmak ve dijital bölgelerdeki dezenformasyona karşı koymak. Sosyal ağlarda ve forumlarda bu dijital memurların kendi hesapları var. Kimliklerini, işverenlerinin kimliğini ortaya koyuyor olmasıyla birlikte Rus, Çinli, Suriyeli meslektaşları ve devlet dışı kuruluşların bilgisayar korsanları (hacktivistes) kimliklerini saklandıklarında yüzleri açıkta ilerliyorlar veya mesajlarına daha fazla etki sağlamak için çok sayıda alternatif kimlikle ortaya çıkıyorlar."⁸⁰

⁷⁸ GOUV_EN_REV_BAG.pdf (institut-gouvernance.org) 28.09.2021

⁷⁹ <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/8082862.stm> 28.09.2021

⁸⁰ GOUV_EN_REV_BAG.pdf (institut-gouvernance.org) 28.09.2021

Obama Yönetimi Dışişleri Bakanı Hillary Clinton⁸¹ şeffaflık iddiasıyla bu yeni tarz kamu diplomasisini döneminde ön planda tutmuştur. Arap devrimleri tüm şiddetiyle devam ederken, sosyal medyayı insan haklarıyla bir görerek, Şubat 2011'de İnternet özgürlüğü üzerine yaptığı konuşmada⁸² özellikle vurgulayıp: "Ayrıca dünyanın dört bir yanındaki insanlarla sohbetimizi sürdürmeye kararlıyız. Geçen hafta, Fransızca ve İspanyolcadakilere ek olarak Arapça ve Farsça olarak Twitter yayınlarını başlattık. Benzerlerine ÇinceRusça ve Hintçe başlayacağız. Bu, hükümetlerin engellemediği bir bağlantının olduğu her yerde insanlarla gerçek zamanlı iki yönlü konuşmalar yapmamızı sağlıyor." demiştir. Edison'un icadında olduğu gibi elektriksiz nasıl medeniyeti yaşatmak mümkün değil ise, internet olmadan olmaz diyerek Fransız ihtilalindeki liberteégalité, fraternitévurgusuna atıfla interneti hürriyetle bağdaştırmıştır. Osmanlı'nın zevale ererken II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki⁸³ hareketinin de sloganı olan hürriyet, müsavat, uhuvvet parolası mirası olan Orta Doğu devletlerinin yeniden kaosa sürüklenmesinde internet özgürlüğüyle ve şeffaflık iddiasıyla diriltiştir.

ABD'nin DD'yi Batı'nın dışındaki coğrafyada yer alan zayıf devletler üzerinde manipülasyon aracı olarak kullanmasının ipuçlarının taşıyan konuşmasının sonuç bölümünde Clinton meseleyi şöyle bağlamıştır;

"Mısır'da bir yürüyüş düzenlemek için sosyal medyayı kullanan protestoculara interneti açık tutmak istiyoruz. Üniversite öğrencisi, yurtdışında geçirdiği dönemin aile fotoğraflarını e-postayla gönderiyor. Vietnam'daki avukat yolsuzluğu ortaya çıkarmak için blog yazıyor. Kenya'daki küçük işletme sahibi, kârını yönetmek için mobil bankacılığı kullanıyor. Çin'deki filozof, tezi için akademik dergileri okuyor. Brezilya'daki bilim adamı, deniz aşırı meslektaşlarıyla gerçek zamanlı olarak veri paylaşıyor ve dünya çapında her gün sevdikleriyle iletişim kurmak, haberleri takip etmek, işlerini yapmak ve dünyalarını

⁸¹ <https://www.whitehouse.gov/about-the-white-house/first-families/hillary-rodham-clinton/> 29.09.2021

⁸² https://www.eff.org/files/filenode/clinton_internet_rights_wrongs_20110215.pdf 29.09.2021

⁸³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti> 29.09.2021

şekillendiren tartışmalara katılmak için internete giren milyarlarca insan benzer yoldan ilerliyor. İnternet özgürlüğü, çok çeşitli insan etkileşimleri için bir platform olarak kalmasını sağlamak için tüm bunların gerçekleştiği alanı savunmakla ilgilidir. Bu, zamanımızın en büyük zorluklarından biridir."⁸⁴

Tarihi bir nitelik taşıyan bu konuşma göstermektedir ki; Arap devrimlerinin internet özgürlüğü bağlamındaki sosyal medya devrimleri kısılcımla tutuşturabilmektedir. O dönemde Amerikan dış politikasının DD aktörü olan Alec Ross⁸⁵ teknoloji politikası uzmanı olarak Clinton'un kıdemli danışmanlığını üstlenmiştir. Son teknoloji çağında istikrarlı bir şekilde demokrasi yanlısı olan siber protestocular bu vd. devrimlerin dinamosu olarak misyoner vazifesi üstlenmişlerdir. Dijital diplomasisi, özellikle kuşatılmış liderlerin kesme girişimlerine rağmen, Web'in kusursuz bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktan ibaretti.⁸⁶

İnternet, uluslararası işler ve ilişkilerin hareket alanı olan dünya sisteminin sinir ağı ya da diğer bir deyişle nöral ağı haline gelmiştir. Devletlerin dijital diplomasiyi geliştirmek için gösterdikleri çabalara dikkat çekmek, doğal olarak, bunların egemen konularda Web'in parçalanmasını mı yoksa tam tersi yönetim konularında çoğulculuk ilkesinin farkındalığını mı vadettikleri o konuya ilgiyi tetikler ve araştırmalara kapı aralar. Cevap akletmeyi parçalı bir yapıya evirmekle mümkün görünmektedir. Şöyle de denilebilir; bilgi yönetimi, teknoloji politikası ve manipülasyon Dijital Diplomasiye yön vermektedir. Foreign Policy⁸⁷ dergisinden Rebecca MacKinnon⁸⁸'un Assange Çağında İnternet Özgürlüğü başlıklı ve "Mısırlı Facebook kullanıcılarından WikiLeaks'e ve Çin'in Büyük Güvenlik Duvarına kadar, Dışişleri Bakanlığı'nın açık bir küresel İnterneti teşvik etme çabaları çok daha karmaşık hale geldi."

⁸⁴ https://www.eff.org/files/filenode/clinton_internet_rights_wrongs_20110215.pdf 29.09.2021

⁸⁵ <https://www.kcl.ac.uk/people/alec-ross> 29.09.2021

⁸⁶ GOUV_EN_REV_BAG.pdf (institut-gouvernance.org) 29.09.2021

⁸⁷ <https://foreignpolicy.com/> 29.09.2021

⁸⁸ https://www.ted.com/speakers/rebecca_mackinnon 29.09.2021

alt başlıklı yazısına göre; bu olaylar, İnternet'in bir dizi devlet dışı aktörü, tüm hükümetlerin vatandaşlarıyla ilişkilerine meydan okuyacak şekilde nasıl güçlendirdiğini vurgulamaktadır.⁸⁹ Son olarak, Devletlerin kendi aralarında ve diğer paydaşlarla birlikte tercih ettikleri hassas bir yönetim sorunu olduğunu belirtmekte fayda vardır.⁹⁰

Sonuç ve Değerlendirme

Yakaladığı fırsatı başarılı bir şekilde ve öncü olarak değerlendiren Türkiye DD kanalını etkin kullanmaya devam etmektedir. Dünyanın herhangi bir yerinde bir vatandaşı dara düştüğünde sosyal medya aracılığıyla devletin ilgili kurumlarıyla temasa geçerek yardım isteyebilmekte ve memleketine tahliyesi dahil olmak üzere birçok destekten faydalanabilmektedir. Twitter, Facebook, Instagram, WhatsApp, Youtube vb. uygulamalar DD'nin yeniden tanımlanmasına yol açmakla beraber acil çağrı merkezi hassasiyetindedirler. Afganistan'da 2021 Ağustos'unda Taliban'ın ülkeyi tamamen ele geçirmesi sürecinde olduğu gibi devletlerin yumuşak gücü DD kanallarından bir kez daha test edilmiştir.

Dünya'daki birçok ülkede olduğu gibi Türkiye de genç nüfusunun onu sosyal medyada temsil ederken takınacağı pozitif tavırla ve beraberindeki küresel dünyaya yayılan güçlü mesajlarla dijital diplomasi faaliyetlerini kendiliğinden çeşitlendirmektedir. Dış işleri bakanlıkları bu tür PR faaliyetlerini profesyonel anlamda desteklemelidir ve bünyelerinde dijital diplomasi departmanları kurarak kurumsallaşma süreçlerini ABD örneğinde olduğu gibi kısa sürede tamamlamalıdır. Örneğin Twitter birçok açıdan ön plandadır. Twitter kısa ve öz mesajları çok kısa sürede dünyaya yayabilmenin, KD'nin kısa sürede sonuç almasının platformudur.

⁸⁹ <https://foreignpolicy.com/2011/02/17/internet-freedom-in-the-age-of-assange/> 29.09.2021

⁹⁰ https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/ifri_gomart_10-01-2013_revuedesdeuxmondes_diplomatie_numerique.pdf 29.09.2021

Öncesinde Jack Patrick Dorsey⁹¹ tarafında yönetilen bu marka; ABD tarihinde Obama'nın ve Trump'ın seçilmesinde kilit bir rol oynamıştır. Twitter'in Elon Musk⁹² tarafından satın alınmasından bu yana Amerikan Siyaseti için ne kadar kritik rol oynadığı ortaya çıkmıştır⁹³.

Twitter uygulamasında diğerlerinden farklı olarak tek seferde maksimum 140 karakter⁹⁴ kullanılabilir. Bu platformun dezavantajların da hesaba katılması gerektir. Eleştirel düşünceyle gelişen bilimsel çalışmaların akılda tutulması gerekmektedir. Burada Cezayir asıllı Fransız şarkıcı Stromae'nin Twitter hakkında carmen⁹⁵ adında bir şarkı yazıp onu bestelemesi anlamlıdır. Onun şarkısında geçen "Plastik gülümsemeler genellikle hashtag⁹⁶ çekimleridir." Cümlesi dijital diplomasinin kullanmış olduğu sosyal medya platformlarının taşıdığı risklere işaret etmektedir.

Toplumların arzuları ve realitedeki yönelimleri konunun uzmanları için önemli doneleri önümüze getirmektedir. Yurtdışı misyonlar, Türkiye'nin TİKA kuruluşunun faaliyetlerinde olduğu gibi; bir ülkenin toplumunda etkili olduğunuz ve olumlu bir imaj ihdas ettiğiniz ölçüde sağlıklı bir iletişim alanını inşa etmek işinde hayati görevleri üstlenmektedirler. Bütün bunların sonucunda alınacak olumlu geri dönüşler uzun vadede ve makro düzeyde karar alma mekanizmalarına kaldıraç etkisi meydana gelmektedir. Türkiye'nin dış politikası analiz edildiğinde çok başarılı örnekler uluslararası ilişkiler tarihinde önemli yer edinmişlerdir.

⁹¹ Jack Dorsey iki şirketinde baş yöneticisidir. Twitter (<https://twitter.com/home>)'in yanı sıra Square (<https://squareup.com/us/en>) şirketinin yöneticisi olarak dijital diplomasinin önemli enstrümanlarının rotasına yön vermektedir. <https://www.biography.com/business-figure/jack-dorsey> 22.09.2021

⁹² <https://twitter.com/elonmusk?> 26.12.2022

⁹³ <https://edition.cnn.com/2022/12/20/tech/elon-musk-twitter-polls/index.html> 26.12.2022

⁹⁴ <https://www.futura-sciences.com/tech/definitions/informatique-twitter-10997/> 22.09.2021

⁹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=UKft0H54INU> 22.09.2021

⁹⁶ <https://help.twitter.com/en/using-twitter/how-to-use-hashtags> 22.01.2021

Kaynakça

Açıklalın Ő. N. 2021. Dijital Diplomasi. Türkiye Belediyeler Birliği (TBB), Ankara.

Bjola C. ve Holmes M. Digital Diplomacy: Theory and Practice. Conelihu Bjola and Marcus Holmes (ed.). New York. Routledge; 2015

Caravelli j. ve Jones N. 2019. Cyber Security: Threats and Responses for Government and Business. Praeger Security International, California

Cihangir, M. Sosyal Medya Devriminin Neo-Politik Boyutları: Panoramik Bir İnceleme. Akademik Araştırmalar ve alışmalar Dergisi, 2020, 12(22): 186-196

Kılıç Y. Hobbes, Locke ve Rouseau'da "Doğa Durumu" Düşüncesi

Kissinger H. Diplomasi. İbrahim H. Kurt (ev.). Türkiye İř Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

Lequesne C. La diplomatie publique: un objet nouveau? Mondes. Quand la Diplomatie Devient un Exercice Public. 2012. 11: 9-13.

Manor I. The Digitalization of Public Diplomacy. Philip Seib and Kathy Fitzpatrick (ed). Palgrave McMillan Series in Global Public Diplomacy. Switzerland, 2019.

Manor I. 2016. Are We There Yet: Have MFAs Realized the Potential of Digital Diplomacy? Results from a Cross-National Comparison. Diplomacy and Foreign Policy, Brill Publishing, Leiden, Hollanda. Cilt 1, Sayı 2, ss. 1-110

Nonaka I, 1994. A Dynamic Theory of Organizational Knowledge Creation. Institute of Business Research, Hitotsubashi University, Kunitachi, Tokyo, Cilt 5, Sayı 1, ss 14-37.

Nye J. S. Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics. Perseus Books Group's Public Affairs Publishing House, New York, 2004.

Schmidth E ve Cohen J. 2014. Yeni Dijital Çağ İnsanların, Ulusların ve İş Dünyasının Geleceğini Yeni Baştan Şekillendirmek. (Çev.) Ümit Şensoy. Optimist Yayınları, İstanbul. Ss. 324

Surowiec P. ve Manor. I. 2007. Public Diplomacy and the Politics of Uncertainty. Pawel Surowiec, Ilan Manor (ed). Palgrave McMillan Series in Global Public Diplomacy. Switzerland, 2021.

Yağmurlu, A. Halkla İlişkiler Yöntemi Olarak Kamu Diplomasisi. İletişim Araştırmaları 2007. 5(1): 9-38 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/23/1819/19187.pdf>

Yücel G, 2016. Dijital Diplomasi. TRT Akademi Dijital Medya. Ankara. Cilt 1 Sayı 2, ss. 748-760.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52459231> 26.12.2022

Définition | Twitter | Futura Tech (futura-sciences.com) 29.09.2021

GOUV_EN_REV_BAG.pdf (institut-gouvernance.org) 29.09.2021

How to use hashtags (twitter.com) 29.09.2021

<https://uscpublicdiplomacy.org/page/what-is-pd> 15.09.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=KYy42lcwG6Q&t=80s> 15.09.2021

<https://core.ac.uk/download/pdf/35305182.pdf> 19.09.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=KYy42IcwG6Q&t=154s>
19.09.2021

<https://dipam.org/yeni-normal-dis-iliskiler-dijital-diplomasi/>
25.09.2021

<https://www.trtworld.com/magazine/turkey-s-speedy-evacuations-amid-the-covid-19-pandemic-35474> 26.09.2021

<https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/musa-dede/dorduncu-kuvvet-medya-40414409> 27.09.2021

<https://tr.instela.com/supranasyonel--1165534> 27.09.2021

<https://www.pirelli.com/global/en-ww/life/power-is-nothing-without-control-celebrates-25-years> 27.09.2021

<https://siliconvalley.center/> 27.09.2021

<https://t.co/dc7SHc05op> 26.12.2022

<https://www.state.gov/> 29.09.2021

<https://hacibayram.edu.tr/iibf-uluslar/akademik-personel-bilgisi?pid=83e5528e-ad15-4a0f-a3ab-2185b5b5b060> 29.09.2021

<https://www.youtube.com/watch?v=KYy42IcwG6Q&t=2781s>
29.09.2021

35305182.pdf (core.ac.uk) 29.09.2021

<https://uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase> 29.09.2021

<https://fletcher.tufts.edu/academics/masters-programs-residential/LLM> 29.09.2021

<https://www.centerforcitizendiplomacy.org/about-us/> 29.09.2021

<https://www.aa.com.tr/en/pg/photo-gallery/8th-anniversary-of-arab-spring-in-tunisia> 29.09.2021

<https://hasbarafellowships.org/israelprogram> 29.09.2021

<https://www.nytimes.com/2011/03/23/world/africa/23times.html/>
29.09.2021

<https://cbddo.gov.tr/hakkimizda/> 29.09.2021

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>
29.09.2021

<https://www.kcl.ac.uk/people/alec-ross> 29.09.2021

https://www.eff.org/files/filenode/clinton_internet_rights_wrongs_20110215.pdf 29.09.2021

<https://foreignpolicy.com/2011/02/17/internet-freedom-in-the-age-of-assange/> 29.09.2021

<https://www.futura-sciences.com/tech/definitions/informatique-twitter-10997/> 22.09.2021

TÜİK Kurumsal (tuik.gov.tr) 29.09.2021

(1859) Stromae- carmen (Clip Officiel) - YouTube 29.09.2021

İSLÂM İMEDENİYETİ

JOURNAL OF ISLAMIC CIVILIZATION

CILT/VOLUME: 8 • SAYI/ISSUE: 50 • TEMMUZ ARALIK /JULY-DECEMBER 2022

ISSN: 2687-3672

DOI: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1228100

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/islammedeniyetidergisi>

Araştırma Makalesi / Research Article - Geliş Tarihi / Received: 02.01.2023 Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2023

Max Weber'in Karizmatik Liderlik Teorisi Bağlamında Bir İslam Halifesi: Abdülmelik B. Mervân

Dr. Ayşe Amine Tuğ KIZILTOPRAK¹

Öz

Tarih boyunca lider ve liderlik kavramlarına gereken hassasiyeti göstermeyen ve itibar etmeyen toplumlar kısa sürede dağılmaya gitmiş ve ortadan kalkmışlardır. Bu nedenle bu kadar önem arz eden lider kavramı, belirli amaçlara uygun olarak takipçilerini yöneten ve yönlendiren bir şahsiyet olmasının ötesinde toplumu temsil eden bir kişilik sahibidir. Lider önderlik ettiği kitleyi bulunduğu konumdan daha yüksek bir konuma taşımakla sorumlu kişidir. Liderlik konusunda Max Weber, 1900'lü yılların ikinci yarısından sonra modern karizmatik liderlik kavramını söylemlerinde ve eserlerinde ifade etmeye başladı. Bu bağlamda karizmatik liderlik, liderin içinde bulunduğu konuma veya yönetim usulüne göre değil, takipçilerinin onu algılama şekline göre ortaya çıkan etki altında kalma biçimidir. Buradan anlaşıldığı gibi lider takipçileri üzerinde oldukça etkili bir kişidir. Abdülmelik b. Mervân (685-705) Emevîler Devleti'nde yaklaşık 21 yıl Halifelik makamında görev yaparak hem kendi devrine damgasını vurdu hem de kendisinden sonra gelen halifeler ve hükümdarlar için bir takım liderlik örnekleri ortaya koydu. Bu makalede Abdülmelik b. Mervân'ın liderlik özellikleri Max Weber'in karizmatik liderlik yaklaşımı bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Abdülmelik B. Mervân. Liderlik, Karizmatik Liderlik, Kudüs, Kubbetü's-sahra,

¹ Dr. aakiziltoprak@gmail.com, Orchid: 0000-0002-4929-4391.

An Islamic Caliph in the Context of Max Weber's Theory of Charismatic Leadership: Abdulmalik B. Marwan

Abstract

Societies that did not show the necessary sensitivity and respect to the concepts of leader and leadership throughout history, fell apart and disappeared in a short time. The concept of the leader is not only a person who manages and directs her followers in accordance with certain purposes, but also a person who is responsible for carrying the audience to a higher position from her position as a person representing the society. After the second half of the 1900s, Max Weber began to express the concept of modern charismatic leadership in his discourses and works. In this context, charismatic leadership is a form of being influenced by the way the followers perceive him, not by the position of the leader or the management style. As it can be understood from here, a leader is a very influential person on his followers. Abdulmalik b. Marwan (685-705) served in the Caliphate office for about 21 years in the Umayyad State, leaving his mark on his own era and also set some examples of leaders for the caliphs and rulers who came after he left. In this article, Abdulmalik b. Marwan's leadership characteristics will be evaluated in the context of Max Weber's charismatic leadership approach.

Keywords: Abdulmalik B. Marwan, Charismatic Leadership, The Dome of the Rock, Jerusalem, Leadership

Giriş

Abdülmelik b. Mervân, (685-705) Emevî Devleti (661-750) dönemindeki halifeler arasında Hz. Muaviye'den (661-680) sonra başa geçen önemli bir lider kişiliğine sahip kişidir. Abdülmelik b. Mervân hakkında akademik olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında Fatih Erkoçoğlu'nun doktora çalışması başta olmak üzere çeşitli kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Bunun dışında yabancı bilim adamları tarafından da çalışılmış olan Emevî Devleti halifelerinden Abdülmelik b. Mervân devri oldukça dikkat çekicidir. Bu bağlamda Philip Hitti, A.A Dixon Abd, Bernard Lewis, Reynold Nicholson, Alfred Von Kremer'in hâlen temel başvuru kaynağı olarak görülen eserlerinde Abdülmelik b. Mervân devrine ait değerlendirmeler yer almıştır. 'Abd el-'Ameer Abd Dixon tarafından yapılan "The Umayyad Caliphate (65-86/684-705) A Political Study", adlı doktora tezi ve ayrıca J. Wellhausen'in Almanca'dan çevrilen *The Arab Kingdom and Its Fall* adlı kitabı alandaki tartışmaları ilk olarak ortaya koyan çalışmalardır. Philip Hitti, Prof. Dr. Salih Tuğ tarafından Türkçeye çevrilen *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* adlı eserinde;

Abdülmelik b. Mervân'ın Emevî iktidarının en yüksek döneminde halife olması, devlet yönetimine millî kimlik vermesi, devlet dilini ve kültürünü Araplaştırması, ilk kez bir İslam devleti tarafından bastırılan sikkelerin başka ülkeler tarafından da yaygın olarak kullanılması, Kudüs'te Kubbetü's-Sahra'nın imar edilmesi gibi önemli konulara değinilmiştir (Hitti, 2020: 290).

Bu çalışmada ise yöntemsel olarak batılı bir düşünce adamı olan Max Werber'in liderlik anlayışı bağlamında, tarihselci bir yaklaşımla bir İslam halifesinin liderlik vasıfları ele alınacak olupmultidisipliner bir yaklaşım izlenerek ilahiyat ve dinler tarihi değerlendirmesi dışında özgün bir çalışma ortaya konulmaya çalışılacaktır. İslam tarihine olduğu kadar Dünya tarihine de geçen Abdülmelik B. Mervân'ın liderlik özellikleri literatürdeki liderlik teorileri çerçevesinde özellikle Max Weber'in yaklaşımları bağlamında değerlendirilecektir.

Abdülmelik b. Mervân, (685-705) Emevîler Devleti'nin kuruluşundan sonra yaşadığı büyük bir kriz döneminde göreve gelmiştir. Abdülmelik'in babası Mervân b. Hakem Hz. Osman tarafından devlet kâtibi olarak devletin en üst katında Halife'nin en yakınındaki memur olarak görevlendirildi. Bu mevki bugünkü başbakanlık makamına eş bir görevdir. Daha sonra Mervân b. Hakem Hz. Muaviye tarafından Medine valisi olarak tayin edildi. Bu şekilde seçkin makamlarda görev yapan Mervân b. Hakem 684-685'te halifelik makamına da oturarak Emevî Hilafeti devrindeki Mervânî kolunun kurucusu olarak tarihe geçen tecrübeli bir devlet adamı idi. Abdülmelik, babasının yanında iyi bir bürokrat olarak yetişme ve devleti yakından tanıma fırsatına sahip oldu. (Apak, 1995: 84). Abdülmelik b. Mervân ise Hz. Muaviye'den sonra Emevîler Devleti'nin ikinci kurucusu olarak adlandırılır. Devlete birlik ve bütünlük sağlayan Abdülmelik aynı zamanda devleti yeniden kurumlaştırdı. Mervân b. Hakem Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra bir müddet tarafsız kalıp Muaviye'nin yanında pozisyon aldı (Aycan, 2004: 226).

Hz. Osman'ın baş bürokratu olarak görev yapan babası sayesinde Abdülmelik b. Mervân Medine'de çocukluk ve gençlik hayatını geçirirken hem ilim bakımından yetişmiş hem de İslam tarihine geçen önemli olayları yakından izleme ve öğrenme imkânına sahip olmuştur. İlk şahit olduğu hadise, Hz. Osman'ın şehit edildiği saldırdır. Hatta bu saldırdı henüz on yaşın-dadır ve kendisi de yaralanmıştır. Babasının Medine Valiliği esnasında divanda ve mali bürokraside görev aldı. Medine şehri Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'nin Kufe'ye çekilmesiyle siyasal merkez olmaktan çıkarak ilim ve irfan şehri olarak öne çıktı. Abdülmelik b. Mervân, Medine'de geçen gençliği sırasında bir yandan devrin en önemli bilginlerinden eğitim alırken babasının vizyonu sayesinde Mısır'a gitti. Buradan sefere çıkan ordulara katılarak askerî tecrübe de kazandı. Muaviye Şam'ı güçlü bir merkez kıldı. Irak'ı güçlü ve olağanüstü yetkilere sahip valiler ile yönetti. Irak, Kûfe ve Basra'yı içine alan ve Horasan'a kadar uzanan geniş vilayet sınırlarında görev yapan valiler, demir yumruk yöntemiyle idare etmeyi öncelikle benimseyen kişiler oldu. Şia'nın erken devirdeki temsilcileri Irak'ta idi.

Abdülmelik B. Mervân, devletin dağılma tehlikesi yaşadığı bir dönemde kararlı bir liderlik anlayışıyla görevine başlayıp isabetli adımlar atarak yaklaşık yirmi yıl iktidarda kalmıştır. İslam dünyasının yeniden toparlanıp atağa geçmesi onun dirayetli yönetimi sayesinde olmuştur. Emevîler Devleti, 661-750 yılları arasında yani 89 yıllık bir periyotta bir asırdan daha kısa bir süre hükümranlık etti. Abdülmelik b. Mervân ise bu sürecin uzun sayılabilecek bir devrinde hükümran oldu. Kendisinden önce hilafet makamına oturan Muaviye, (661-680) ondan bir yıl kısa görev yapmışken kendisinden sonra gelen Hişam b. Abdülmelik (724-743) de ondan bir yıl fazla görev yaparak hem Emevîler devrine hem de dünya tarihine damgalarını vurmuşlardır (Erkoçoğlu, 2009:182).

Abdülmelik b. Mervân devri öncesi ve sonrasındaki devirlerle bazı ortak özellikler taşımakla birlikte, bütünsel açıdan incelendiğinde farklılıklar görülmektedir. Abdülmelik b. Mervân'ın liderlik ettiği süreç birçok açıdan önemlidir. Öncelikle, hilafet makamı meşruiyet sorunu yaşıyordu. İslam Dünyası da birlik ve bütünlüğünü kaybetmişti. Zira Abdullah b. Zübeyr de halifeliğini ilan etmiş İslam toplumunun önemli ve büyük bir coğrafyası onu tanımış ve biat etmişti. Emevîler Devleti, Şam ve Mısır'da daha çok coğrafi alana hükmediyordu. Abdülmelik b. Mervân hızla bu parçalı duruma son vermeye ve İslam toplumunu kendi liderliğinin çatısı altında birleştirmeye koyuldu. Bu alanda başarı sağladıktan sonra doğuda Çin sınırlarına doğru, batıda da Kuzey Afrika'nın en uç noktalarına doğru ve kuzeyde de Bizans hakimiyetindeki Anadolu topraklarına doğru fetih hareketlerine girişti. Anadolu topraklarında ve Kuzey Afrika kıyılarında Bizans İmparatorluğu ile mücadele ederken Libya'dan Fas'a kadar uzanan Kuzey Afrika topraklarında Berberi topluluklara karşı ısrarlı bir liderlik sergileyerek genişleme politikalarını uygulamaya koydu (Koyuncu, 2013:30-31).

Kadim İran topraklarının fethi, Kafkaslara doğru açılan ordunun Ermeni ve Gürcü topraklarını kendilerine bağlaması bu kararlı ve iddialı halifenin liderliği ile hayata geçti. Öte yandan, Mürcie, Harici ve Şiafirkalarının çıktığı devirde Abdülmelik bunlara karşı ideolojik ve teolojik mücadele de verdi (Göksu, 2020: 98-99).

Karşılaştığı çok sayıda soruna akılcı ve yenilikçi liderlik yaklaşımıyla kalıcı çözümler üretti. Siyasî ve dinî tartışmaları yürütenlere karşı ortaya koyduğu politikalarla İslam dünyasının itibarını yeniden kazandırırken, kendi karizması ve liderliğini de pekiştirmiş oldu.

1. Lider ve liderlik kavramları

İngilizce'den başka dillere geçmiş olan lider sözcüğü, Türkçe'de bir kuruluştaki en yüksek konumda görevi bulunan önder, reis olarak ifade edilmektedir. Liderlik görevini ifa etme ve lider olma hâli de liderlik olarak tarif edilmektedir (Yüksel, 2006:5).

Liderlik kavramı siyaset bilimi disiplininde çok fazla tartışılmış ve gündem konusu yapılmış bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal psikoloji literatürüne bakıldığında liderlik kavramının çok sayıda tanımı olduğu görülmektedir. Örneğin; liderlik hem bireyleri etkileme kuvveti ve hem de bir fiil veya fikri benimseterek uygulamaya geçirme erki şeklinde tanımlanırken, lider için oluşan şartlar ve durumlara göre saptanmış hedefleri ortaya koyabilmek için bireylerin eylem ve davranışlarını kontrol altında tutarak almış olduğu kararları uygulamaya koydurtan kişi tanımlaması yapılmıştır (Kızıltoprak Tuğ, 2021:10)

Süreç ve özellikler bakımından liderlik tanımı iki ana başlıkta toplanabilir. Süreç başlığı altında örgüt mensuplarının örgütün hedefleri ışığında kendi menfaatlerini en yüksek oranda muhafaza edeceğine inandıkları bir kişinin çevresinde toplanmalarıyla lider ortaya çıkar. Bu noktada fırsatları en iyi şekilde değerlendiren ve böylelikle süreç aşamasını doğru şekilde yöneten birey örgütün lideri olarak onay alır. Lider yeniliklere açık, içinde bulunduğu toplumun üyelerini en üst seviyede etkileyerek onlara harekete geçme yetisi kazandıran ve bireyleri kendi çevresine çekme kabiliyetine sahip olandır.

Lidere ve liderlik kavramına gereken önemi vermeyen ve itibar etmeyen toplumlar kısa sürede dağılmaya gitmiş ve ardından yok olmuşlardır. Bu nedenle son derece önemli bir kavram olan lider, belirli amaçlara göre grup üyelerini yöneten ve yönlendiren kişi olmasının yanı sıra toplumun simgesi olan bir kişilik olarak toplumu olduğu yerden daha yüksek bir konuma taşımakla sorumlu kişidir.

Liderler, tarihten de bilindiği gibi sosyal gruplar şeklinde yaşayan bireylerin kendilerini yönetecek, istenilen amaç ve hedefe en doğru şekilde ulaştıracak kişilerdir. Özellikle motivasyon noktasında lider, bireyleri bir araya getirerek onlara kuvvet, istek ve cesur olma tohumları eken ve bireylerin ulaşmak istediklerini, gereksinimlerini ve menfaatlerini hesaplayan kişidir. Aksi takdirde yani lidersiz gruplarda herhangi bir organizasyon yetisi olmamakla beraber gelişme ve terakki de mümkün olamamaktadır. Türkçe’de sözlük anlamına bakıldığında lider sözcüğünün “Bir kurumun en üst düzeyde yönetimiyle görevli kimse, önder, şef” olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Bu bağlamda liderlik görevi ve liderlik pozisyonu liderlik kavramını ortaya koymaktadır (Arklan, 2004: 5-6).

İnsanlar yaşam tarzlarından dolayı hiyerarşik yapılara gereksinim duydukları için liderlik kavramı geçmişte olduğu gibi gelecekte de var olmaya devam edecektir. Bu noktada 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra liderlikle ilgili yapılan bazı tanımlara yer vermek mümkündür:

- Düşünce birliği içerisinde hareket ederek karşılıklı olarak ortak hareket ve tutum içerisinde bu hareketi sürdürmek liderliktir (Stogdill, 1974: 226).
- Grup davranışlarının belirli ve ortak amaçlar doğrultusunda düzene konulması sırasında bireyin ortaya koyduğu hareketlerin tamamı liderliktir (Horner, 1997: 270).
- Belirli amaçları ortaya koymak için teşkilatlanmış kişiler topluluğunun davranışlarına etki etme çalışması liderliktir (Kirimi, 2007: 167).

Lider irtibat içinde bulunduğu grup üyeleriyle yoğun ilişkiler içinde olan bir kişidir. Bu bağlamda liderin irtibatla olduğu grubun özelliklerinin bilinmesi liderliğin de anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

2. Liderlik Tipleri

2.1. Otokratik Liderlik

Takım çalışmasına ihtiyaç duyulmayan ve hızlı karar almaya ihtiyaç duyulan dönemlerde başvurulan liderlik tipidir. Ancak olumsuz yönünün, grup üyelerinin moral bozukluğu yaşadığı, lidere bağlılık seviyelerinin kısa sürede azaldığı ve grubu terk etmelerine kadar varan sonuçlara ulaştığı görülür. Özellikle korku ve tehdit gibi faktörlerin kullanımı ayrıca dominant karakterin cebir, zorlama ve güç unsurlarını kullanması zorunlu görülmektedir (Özdönmez ve Ark., 1998: 72).

Agresif ve baskıcı şahsiyet özelliğine sahip ve tek karar alıcı olan otokrat liderin komutları dışında grup üyeleri asla hareket edemezler. Bilgi hareketliliğinin yukarıdan aşağıya yönelimli şekilde meydana geldiği ve grup içindeki bireylerden iletişim kopukluğu yaşadığı bir grup şekli hâkimdir.

Kaotik dönemlerde, krizlerin bertaraf edilmesi bakımından kararların hızlıca verilebilmesi ve etkinliklerin tek elden tesirli biçimde uygulanması otokratik liderlik ortamında yapılabilir (Arklan, 2010: 616-636). Geleneklere uygun olarak tespit edilen ve liderin dikkatini yoğunlaştırdığı adet, anane ve törelere göre kurallar tespit edilir. Modern devletler öncesi siyasal yapıda dinî erk lider olarak kabul edilir (Ergezer, 1992: 69).

2.2. Demokratik ve Katılımcı Liderlik

Demokratik ve katılımcı liderlikte yönetim biriminde grubu oluşturan üyeler de yer alabilir. Grup içi üyeler arası irtibat ve ortak karar uygulamaları özendirilir ve lider grup üyelerini her türlü üst düzey faaliyetlerde destekler ve katılımlarını motive eder. Ancak grup üyeleri aldıkları sorumlulukların sonucunda ortaya çıkabilecek olumsuz durumların risklerini de göz önünde bulundurmaları zorundadırlar. Grup üyeleriyle nezaket anlayışı içinde ilişkiler geliştiren demokratik lider, faaliyet değerlendirmesi aşamasında grup üyelerini olumsuz sonuçlarla cezalandırmak yerine, olumlu sonuçlardan dolayı ödüllendirir (Kızıltoprak Tuğ, 2021:36-37).

2.3. Tam Serbesti Tanıyan Liderlik

Güce başvurma yönteminin olmadığı bu liderlik tipinde gruba ait bireylerin özgür bırakıldıkları görülmektedir. Daha çok gruba ait bireyler ve liderin benzer rollere büründüğü bu tip liderlikte bireyler amaçların belirlenmesinde ve karar alma süreçlerinde bilfiil aktif görev yaparlar. Teşvik ve yönlendirme olmadan lider, grup bireyelerine özellikle bilgilendirme ve kaynak tedariki bakımından yardımcı olabilir (Özdönmez ve Ark., 1998: 72). Lider takipçilerine üst düzeyde özgürlük sağlayarak buna göre hareket etmelerine imkân ve dayanak sağlar. Tam serbesti sağlayan liderin grup bireyelerine gereken referansları temin etme vazifesi vardır ve buna ilaveten ihtiyaç duyulduğunda da fikrini beyan eder. Salahiyete malik olmayı yeğlemeyen lider bu iradeyi grup bireyelerine bırakır.

2.4. Karizmatik Liderlik

Alman Sosyolog Max Weber, 20. yüzyılla birlikte modern karizmatik liderlik kavramını kullanmaya başlamıştır. Weber'e göre karizmatik liderlik, geleneksel yönetim biçimine veya liderin bulunduğu pozisyona bağlı olarak değil, grup bireyelerinin liderlerini idrak tarzına göre oluşan tesir altında kalma şeklidir. Buna göre takipçilerin üzerinde liderin yoğun etkisi olduğunu söyleyebiliriz (Doğan, 2014: 48).

Karizma kavramı Weber tarafından “karizmatik salâhiyet” şeklinde açıklanır ve bu salâhiyetin grup üyelerinin belirli bir merkezden çıkan emirlere itaatı olarak tanımlanır. Bu bağlamda salâhiyet Weber’in anlayışına göre geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasal rasyonel otorite tarzı olmak üzere üç şekilde incelenir (Erdal, 2007: 18).

Karizmatik lider, grup bireyleri tarafından fevkalbeşer ve olağanüstü niteliklere sahip bir kişi olarak tanımlanır. Bu olağanüstü güçlere sahip olma özelliğinin bazı durum ve zamanlarda ortaya konması gereklidir. Karizmatik liderin sahip olması gereken temel hususiyetler arasında; benlik saygısına sahip olma, azami derecede müessir ve dominant olabilme, itikadının törel olarak doğru olduğuna grup üyelerini inandırma, dikkat çekici değişim ve dönüşümleri sağlamak aynı zamanda toplulukları kendisini takip etmelerini sağlamak sayılabilir. Ayrıca liderin benlik saygısına ve kuvvetli bir itikada sahip olması grup üyelerinin kendisine olan itimatlarını çoğaltacaktır.

Kriz ortamlarında beliren karizmatik liderlerin, toplumu içinde bulunduğu durumdan kurtaracak çözümler bulmak için çalışması böylelikle karamsar ve umutsuzluk içindeki topluluğa hem feraset hem de ümit sağlama bünyesinde barındırdığı özelliklerin sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergezer, 1992: 72).

Bununla beraber karizmatik liderliğin doğasında yüksek bir vizyon, duygusal davranış tarzı, güvenilir olma ve feraset verebilme, kuvvetli bir hitabet ve son derece güçlü bir maneviyat olmalıdır (Sinha, 1995: 61; Edizler, 2010: 139).

İşte bu noktada, sayılan tüm bu niteliklere haiz olan karizmatik lider kriz ortamlarından, yıkım ve belalardan, başa çıkılmaz sorunlardan, takipçilerini feraha çıkaran bir konuma gelmektedir (Sinha, 1995: 62). Özellikle takipçilerinin hislerine hitap eden, basiretli ve riskli durumlara cesurca müdahale edebilen lider karizmatik liderdir. Bu tür liderlerin her türlü müessesede çeşitli seviyelerde olduğunu görsek de karizmatik liderin hedefinin en üst düzeyde bulunabilmek olması aşîkârdır.

Sonuç olarak, en yüksek mevkide olmak karizmatik liderin bir hedefidir.

Weber, karizma kavramını başta kişinin şahsiyet özellikleri olmak üzere tabiat üstü ve fevkalbeşer özelliklere sahip olduğunu belirtmiş ve bu haslet ve özelliklerin herkeste ortaya çıkmadığını ve ilahi güç tarafından kişiye bahşedildiğini vurgulamaktadır (Bernhard, 1997: 4) Karizmanın kişi ve pozisyon münasebetinin tarihi neticesi gibi liderin ve onu izleyenlerin hissi ve bir faaliyeti olarak düşünülebilir.

3. Abdülmelik b. Mervân ve Liderlik Özellikleri

Emeviler devrinde başlıca üç denge unsuru vardır. Birincisi Şam'da güçlü bir merkez kurmaktır. Kuzey Arapları ile Güney Arapları arasında denge kurmaktır. Üçüncüsü, Irak'ı kendi iç dengeleri ile yönetmek ve gerekirse Şam'dan ordu sevk ederek bu dengeyi korumaktır. Buna bağlı olarak, Şam ile Irak kuvvetleri arasında denge kurmaktır.

Muaviye, (661-680) Irak-Şam dengesini sağlayan ilk Emevî Halifesi oldu. Ancak ondan sonra bu denge bozuldu. 680 yılından itibaren Emeviler Devleti, büyük kaos ve anarşik ortam içine girdi. Yaklaşık on sekiz yıl süren bu kaostan halkı Abdülmelik b. Mervân kurtardı. Babası Mervân b. Hakem (684-685) on ay kadar çok kısa süren halifelik devrini vefatı sebe-biyle bırakırken kendisine kaotik bir dinsel ve siyasal ortam bıraktı (Aycan, 2004: 227). 685 yılında halife olan Abdülmelik b. Mervân, yaklaşık yirmi bir yıllık görev süresinin ilk on üç yılında, devletin birlik ve bütünlüğünü yeniden sağlamak için büyük bir gayret gösterdi. İktidara geldiğinde en önemli sorunu meşruiyeti idi. Abdullah b. Zübeyr yaklaşık on yıl boyunca Mekke'yi merkez edinerek hilafet iddiasını sürdürüyordu. İslam coğrafyasının üçte ikisi Abdullah b. Zübeyr tarafından kontrol ediliyordu. Abdülmelik b. Mervân Mekke dışında Horasan, Kûfe ve Irak Bölgesi'nde de meşruiyet sorunu yaşıyordu.

3.1. Siyasal ve Teolojik Birlik Yönündeki Vizyoner Liderliği

Abdülmelik b. Mervân göreve geldiğinde, Arap kabileleri arasındaki rekabet yeniden ortaya çıktı. Kuzey Arapları ile Güney Arapları yani Kaysîler ile Kelbîler arasındaki güç mücadelesi Abdülmelik b. Mervan'ın akılcı siyasetinin bir parçası olarak dengelendi (Wellhausen, 1927: 205-212). Öte yandan Abdülmelik, iç meseleleri teker teker ele alıp uzun vadeli çözümler geliştirirken kuzey sınırlarındaki Bizans kuvvetlerinin Emevîler Devleti'nin Anadolu'daki topraklarına yönelik saldırıları arttı. Abdülmelik b. Mervan, önceliğini Şam'daki askerî gücünü toparlamaktan yana kullandı. Bizans ile çatışmak yerine onuruna dokunacak şekilde haraç ödeme pahasına barış yaptı. Ardından Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe ve Irak'taki politikasının sonuçlarını izlemeye başladı. Hariciler ve Emevî-Hâşimi mücadelesi bağlamında Alioğulları taraftarlarına karşı harekete geçen Abdullah b. Zübeyr kendi hâkimiyet alanını genişletmeye çalışıyordu. Zübeyr taraftarlarının farklı cephelerde giriştikleri mücadele kendilerine kesin başarı getirmedi. Bu mücadelelerin sonuçları Abdülmelik b. Mervan'ın istediği yönde gelişti (Abd Dixon, 1969: 233-234). Zira rakipleri kendi aralarında giriştikleri sıcak çatışmalar sürecinde güç kaybına uğradı. Abdullah b. Zübeyr taraftarlarını tek bir hedef noktasında mücadeleye sevk edemedi. Farklı cephelerde ortaya koyduğu mücadele onu yıpratırken Abdülmelik b. Mervan'a beklediği fırsatı vermiş oldu. Bundan sonra harekete geçen Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine Haccac b. Yusuf'u göndererek uzun ve sabırlı bir muhasaradan sonra sonuç aldı (Aycan, 1996: 427).

Bu sırada izlenen siyaset Şam'daki hilafet otoritesinin dikkatli bir askeri operasyon yaptığını göstermektedir. Mekke'yi Hac zamanında kuşatan Haccac, İslam Dünyası'nın dört bir köşesinden gelen hacıların Şam'daki hilafet otoritesinin meşrutiyetine ve saygınlığına katkı sağlayacak kanaat edinmelerine önem verdi. Bu bağlamda, Hz. Ömer'in oğlu Abdullah b. Ömer ile irtibatını kesmedi. Abdullah b. Ömer, uzun zamandan beri Müslümanlar arasındaki iç mücadelede tarafsız kalan bir pozisyonda olduğundan tüm tarafların itimat ettiği ve saygı duyduğu bir şahsiyet idi.

Abdullah b. Ömer, Hac vazifesi yapan masum hacılara zarar verecek askeri davranışlardan kaçınması noktasında Haccac'a ricada bulundu. Haccac, manciniklerle Kabe'yi tehdit etmekten vazgeçti. Ancak yaklaşık altı ay süren muhasarasını sürdürdü. Bu sırada hac vazifesini yapan hacıların çoğu Abdullah b. Zübeyr tarafında iken zaman ilerledikçe gıda sıkıntısı baş gösterince yavaş yavaş Haccac'tan aman dileyerek Mekke'den çıkma izni aldılar. Haccac onlara Abdullah b. Ömer'e verdiği söz çerçevesinde müsaade etti. Hatta Abdullah b. Zübeyr'in yanında sadece bir oğlu kaldı, diğer iki oğlu babalarından izin alarak Haccac'tan aman dileyerek şehri serbestçe terk ettiler. Abdullah b. Zübeyr ise huruç harekâtına girişerek hayatı pahasına Haccac'a karşı mücadelesini sonuna kadar sürdürdü (Abd Dixon, 1969: 249-250).

Haccac muhasara sebebiyle açlık sorunu yaşayan Abdullah b. Zübeyr ve etrafındaki askerlerin teslim olmalarını sağlama politikasını tavizsiz bir şekilde sürdürdü. Huruç harekâtına girişen Abdullah b. Zübeyr başarısız oldu ve kendisine sadık kalan etrafındaki az sayıdaki askeriyle hayatını kaybetti (Yıldız, 1988:147).

Bundan sonra, Küfeve Irak'taki Haricilere karşı harekete geçen Haccac, Abdülmelik b. Mervan'ın hilafetindeki meşruiyet sorununu çözme noktasında önemli bir adım daha attı. Bu kararlı adımlar sonucunda Şam merkezli hilafet otoritesi tekrar kurulduğu gibi İslam toplumunun siyasal açıdan birlik ve bütünlüğü büyük ölçüde tekrar sağlandı. Ardından Bizans üzerine giden ordular Emeviler Devleti'ni haraç verme pozisyonundan çıkartıp haraç alma konumuna yükseltti. Böylece Abdülmelik b. Mervân devletin öncelikle güney-kuzey istikametindeki gücünü yeniden tesis etti. Bundan sonra doğu-batı ekseninde fetih hareketine girişti. Bu fetihlerin nimetleri, kendi devrinden çok oğlu I. Velid b. Abdülmelik (705-715) devrinde alınmıştır.

3.2. Lider Olduğu Hâkimiyet Alanını Genişletme Stratejisi

Doğuda ve batıda yeniden başlayan fetihleri yapan komutanlar Abdülmelik b. Mervân tarafından göreve getirildi. Batıda İber yarımadası ve doğuda Çin sınırlarına kadar uzanan Türk topraklarının İslam Devleti sınırlarına katılmasını sağlayan askerî ve siyasî alt yapı çalışmasını o yaptı. Abdülmelik b. Mervân, hilafet makamına oturduğu zaman İslam Devleti'nin sınırları doğu, batı, kuzey ve güney yönlerinde yani dört bir taraftan daralmaya başladı. Batı yönünde Kuzey Afrika topraklarında denizden Bizans İmparatorluğu karadan da Berberi topluluklar karşısında verilen çetin ve kanlı mücadeleler sonucunda elde edilen topraklar birer birer elden çıkmaya başladı. Devlet'in batı sınırları Libya'nın Bingazi kıyılarına kadar geriledi. Mısır bile tehdit altına girdi.

Abdülmelik b. Mervân, Kuzey Afrika'nın önemini babası Medine'de görevliyken katıldığı sefer sayesinde, gençlik çağlarından itibaren yakından kavramıştı. Ülke içinde iç savaşları sona erdirip hâkim olduğu sınırlarda devletin merkezi otoritesini yeniden tesis ettikten sonra Kuzey Afrika'da kaybedilen egemenlik alanlarına yeni seferleri koordine etti. Kuzey Afrika'daki İslam Devleti'nin gücü, iç savaşların sebep olduğu kaotik ortamdan çok Ukbe b. Nâfi'nin 682 yılında şehit olmasıyla büyük ölçüde sarsıldı. Müslümanların dirayetli bir komutandan mahrum kaldıklarını fırsat olarak gören Bizans kuvvetleri, denizden yaptıkları saldırıları artırdılar ve bazı Berberi kabilelerle ittifak kurmayı başarak Tunus ve Libya sahillerini kontrol etmeye başladılar. Kayrevan Berberi kabile liderlerinden Küseyle'nin eline geçti (Yıldız, 1988:269). Halife Abdülmelik b. Mervân, Mısır valisi olan kardeşi Abdülaziz'e destek kuvvetler göndererek durumu kontrol altına alması emrini verdiği sırada, Mekke'de Abdullah b. Zübeyr'e karşı verilen mücadele de sürüyordu. Şam'dan yola çıkan Züheyr b. Kays komutanlığındaki kuvvet Berberi isyancıların lideri Küseyle'nin ölümüyle sonuçlanan bir zafer neticesinde Kayrevan'ı tekrar ele geçirdi (69/688-89).

Bizans İmparatorluğu'nun İstanbul'dan gönderdiği donanma, iki devlet arasındaki güç dengesini Emevîler aleyhine bozdu. Bizans donanması Sicilya Adası'ndan da takviye kuvvetler temin ederek Kartaca'ya asker çıkardı. Ayrıca Bizans Kuvvetleri Müslümanlara kesin bir darbe vurmak amacıyla, bazı Berberilerle birlikte hareket ederek Züheyr'in ordusunu kışkaca almaya çalıştı. Yapılan savaşta Müslümanlar yenildi (76/695-696). Ama bu savaşı kaybetmeleri yanında şehit olan komutanları Züheyr'den doğan boşluğa rağmen, Kayrevan'ı terk edip teslim etmediler (Özkuyumcu, 2022: 89).

Abdülmelik b. Mervân, Kuzey Afrika'daki askerî seferini kararlılıkla sürdürdü. Gön-derdiği ordu komutanını ve bir savaşı kaybetmesine rağmen egemenlik alanlarını yeniden tesis etmek için Hassân b. Numan el-Gassânî komutasında daha güçlü bir orduyu sevk etti. Bu ordu hızlı bir askerî zafer kazanarak Kartaca'yı kurtardı. 697 yılında Bizans İmparatorluğu İstanbul'dan yeni bir donanma göndererek rekabette pes eden taraf olmaktan kaçındı. Kâhine adlı kadın bir lider etrafında toplanan Berberiler, Hassân komutasındaki orduya karşı tekrar harekete geçerek onun Bingazi/Berka bölgesine kadar geri çekilmesine sebep oldular. Aynı anda Kartaca'ya saldıran Bizans kuvvetlerine karşı da direniş gösteren Hassân önce Bizans kuvvetlerini ardından da 702 yılında Kâhine'nin liderlik ettiği Berberileri yendi. Liderlerini kaybeden Berberilere karşı tolerans gösteren Hassân, bunun neticesini de gördü. Berberiler kabileler halinde birer birer İslamiyet çatısı altına girere Kuzey Afrika'daki Emevîler Devleti hâkimiyetini kabul etmeye başladı. Bu sayede İslam fetihleri yeniden hız kazanarak 711 yılında Endülüs'ün fethiyle I. Velid b. Abdülmelik zamanında İber Yarımadası'nın en uzak sınırlarına hatta 732'deki Puvatya savaşıyla Fransa içlerine kadar uzandı (Yıldız,1992: 478).

Abdülmelik kuzeydeki sınırlarını kontrol etmek noktasında iç savaşın bitmesini bekledi. Kuzey Afrika'daki gücünü yeniden tahkim etmeden önce Bizans İmparatorluğu ile barış yaparak kuzeyden gelen askerî saldırıları yüklü miktarda haraç vermek suretiyle durdurmayı başardı. Ancak öteden beri Bizans İmparatorluğu'nun

kışkırtmasıyla harekete geçerek Emevîler'in Suriye sınırlarını ihlal eden Merdeîler, Abdülmelik b. Mervân'ı güç durumda bıraktıklarında Bizans'a ödenen haraç miktarı yeniden artırılarak bu saldırılar önlenildi (70/689-90). Devlet içinde barış sağlandıktan sonra kararlı bir şekilde Bizans İmparatorluğu'na karşı harekete geçen Abdülmelik b. Mervân, görüşmeler yoluyla aralarındaki sorunları çözmek için hamle yapmakla birlikte kesin bir sonuç almak amacıyla savaş meydanını kullanmayı tercih etti. Kardeşi Muhammed b. Mervân komutasında Anadolu içlerine sevk ettiği ordu, Sivas yakınlarında Bizans ordusu karşısında parlak bir zafer kazandı (73 (692/93). Ardından gönderilen Osman b. Velid komutasındaki İslam ordusu, Bizans kuvvetlerini tamamen geri püskürttü ve elde edilen zaferi perçinledi. Ama Bizans İmparatoru II. Justinianos pes etmeyerek Emevîler Devleti'ne karşı ayaklanan Sımbat adlı bir gayrimüslim liderliğindeki isyancılara destek kuvvetler gönderdi. İslam ordusuna karşı önce zafer kazanan Bizanslılar bir müddet sonra karşı atağa geçen Müslümanlar karşısında kaybetmeye başladı. 695 yılında Müslümanlar, Maraş bölgesini egemenlik alanına katarak Bizans ordularını geri püskürttü. Birkaç yıl sonra Suriye'de başlayan veba salgınını fırsat olarak değerlendiren Bizanslılar donanmalarını Doğu Akdeniz'e sevk ederek Antakya'yı denizden ele geçirmeye çalıştılar. Abdülmelik ise Erzurum üzerine gönderdiği ordunun zaferini kutladı (700-701). İbnü'l-Eş'as tarafından başlatılan ayaklanma, Emevîlerin el-Cezire valisi Muhammed b. Mervân tarafından bastırıldı (Göksu, 2020: 97-98). Ardından Abdullah b. Abdülmelik komutasındaki ordular Anadolu içlerinde Darende'yi ele geçirdi (83/702).

Öte yandan, Abdülmelik b. Mervân doğuda Irak, Kûfe ve Basra'da devletin gücünü demir yumruk marifetiyle tesis eden Haccac b. Yusuf, en büyük başarılarından birini İbnü'l-Eş'as ayaklanması karşısında aldı. Sind yani Afganistan bölgesinde etkin olan ve Irak'a saldıran İbnü'l-Eş'as liderliğindeki isyancıları bastıran Haccac b. Yusuf, bir kez daha Abdülmelik'in iktidar gücünü kuvvetlendirdi. İsyan hareketi bastırılmasına rağmen Horasan coğrafyasındaki siyasî otoritenin yeniden tesisi birkaç yıl sürdü. Bu bölgede siyasal otoritenin tam anlamıyla sağlanması, oğlu I. Velid b. Abdülmelik döneminde oldu (Yıldız, 2000: 33).

Abdülmelik b. Mervân devrinin on üç yılı iç savaşlar, isyanlar ve Bizans kuvvetleriyle kıyasıya bir mücadele içinde geçti. Halife ciddi bir kararlılık göstererek liderlik özelliklerini ortaya koydu. Sorunların üstesinden gelmek için sabır ve metanet sergiledi. Devletin hükümrân olduğu topraklar içindeki isyanları ortadan kaldırdığı gibi sınırları genişleten bir yayılma politikasını tesis etti. Siyaset alanındaki başarılarını askeri başarılarla tahkim ettiği gibi ekonomi alanında da iddialı politikalarını başarıyla uygulayarak halkın genel refahına katkı sağladı (Yıldız, 1988:266).

3.3. Liderliğini Küresel Ölçeğe Yükselten Ekonomi ve Para Politikası

Para insanlık tarihinde devletlerin ve hükümdarların egemenlik ilanıdır. Aynı zamanda ekonomik hayatın temel bir aracıdır. İnsanlar arasında elden ele dolaşarak, ekonomik değeri yanında kültürel öğeleri ve sanatsal özellikleri ile de ilgili hükümdar ve devletin maddi ve manevi açıdan güç ve imajını yansıtır. Devletin ve onu temsil eden hükümdarın hâkimiyetini sembolize eder.

Abdülmelik b. Mervân, halife olduğunda hükümrânlığı içerden ve dışardan kaynaklanan tehditlerle karşı karşıya idi. Bu tehditler siyasi ve askeri olmakla birlikte ekonomik açıdan da büyük bir handikap oluşturuyordu. Abdullah b. Zübeyr, Mekke'de halifelik iddiasını siyasi açıdan sürdürdüğü gibi bastırdığı paralarla ekonomik alanda da hâkimiyet yarışını sürdürüyordu (Yıldız, 1988:147). Diğer taraftan Haricilerin lideri Katarî b. Fucâ'e de para bastırmıştı. Katarî'nin bastırdığı para incelendiğinde bunun Sasaniler'in kültüründen etkilenerek dizayn edilmiş olduğu açıkça görülüyordu. Bununla birlikte Hariciler'in teolojik anlayışını paraya yansıtmaktan kaçınmadılar. Bu yüzden paranın bir yüzünde, Hz. Muaviye ile Hz. Ali arasında gerçekleşen hakem olayına karşı çıktıklarında kullandıkları "La Hükme illâ lillâh" yani "Hüküm sadece Allâh'ındır" ibaresi yer alıyordu. Haricilerden 'Atiyye b. el-Eşved, Şam'a sadık iken isyan eden Abdurrahman b. el-Eş'as ve Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab'da kendi adlarına para bastırmışlardır.

Abdülmelik b. Mervân, isyan ederek ya da biat etmeyerek Emevîler Devleti veya İslam birliğine karşı tavır alan otorite merkezlerini, tedib etmek üzere görevlendirdiği Haccac b. Yusuf büyük ölçüde bu muhalefeti askeri operasyonlarda kontrol altına aldıktan sonra, onlar tarafından piyasaya sunulan paraları da ortadan kaldırmaya başladı (Erkoçoğlu, 2005; 400-401). Böy-lece teolojik, askeri ve siyasi mücadelenin son halkası olan ekonomik mücadele de sürdürülüyordu. Dinar reformu sayesinde Abdülmelik b. Mervân, geniş ülke coğrafyasında piyasada dolaşımda olan para sistemini Şam'dan tayin edilen bir standarda kavuşturdu. Böylece, ülke sınırları içindeki siyasal bütünlük parasal açıdan da tek çatı altında toplanarak gerçek anlamda birlik tesis edilmiş oldu. Abdülmelik b. Mervan'ın dinar reformu ülke ekonomisini para piyasasına hâkim olmak suretiyle içerde ve dışarda atağa geçirdi.

Abdülmelik b. Mervân, lider olarak temsil ettiği Emevîler Devleti'nin, devletler arasındaki imajını iktidarının her geçen yılında kuvvetlendirerek sürdürdü. Tarihte yer alan büyük devletler askeri ve siyasal güçlerini ekonomik alana yansıttıkları oranda uzun ömürlü olmuştur. Ekonomik açıdan düzenli gelirler elde etmenin üç ana başlığı; kendi tebaasından aldığı tüm vergiler, himayesi altına giren veya antlaşmalara bağlı olarak haraç alınan ülkeler ve savaşlardan elde edilen ganimetlerdir. Bunun yanında, bir devlet uluslararası ekonomik faaliyetleri kontrol etmek, kendi mali sistemini güçlü tutmak ve gücünü ekonomik alanda kanıtlamak için kendi para sistemini uluslararası düzeyde ana değişim aracı haline getirmeye çalışır. Abdülmelik b. Mervân, iç bütünlüğünü sağladıktan sonra, Bizans İmparatorluğu ile mecburen kurduğu bağımlılık ilişkisini tersine çevirmeye çalıştı. Öncelikle askeri ve siyasal dengeleri lehine çevirdi daha sonra, Bizans'a haraç vermeyi savaşa girişme pahasına durdurdu. Savaşı kazandıktan sonra Bizans'tan vergi almaya başladı. Ardından uluslararası alanda VI. asırdan beri en güçlü para sistemi olarak tedavülde olan Solidus'a alternatif olarak kendi altın parasını bastırdı. Gerçi parasını tanımlarken ve tasarlarken Solidus'tan esinlendi. Ama çağının anlayışına hitap ederek uluslararası alanda dünya çapındaki bir devletin lideri olarak rakiplerine meydan okumanın elzem yollarından biri de bu yöntemdi.

Bu bağlamda, Latin-Grek kökenli “solidus” isminin Arapça'ya geçtikten sonra zamanla değişmesiyle oluşan “denarius” kelimesinin “dinar” halini kullandı. Dinar, İslam coğrafyasında “altın para” anlamında kullanıldı (Sahillioğlu, 1994: 352).

İddialı bir şekilde kendi bastırıldığı para sistemini kendi iç piyasanızda kullanmanız, görece kolaylıkla uygulamaya konulabilecek bir politikadır. Ancak söz konusu para sistemini uluslararası piyasaya yansıtmak ve denizaşırı ticaret alanında kullanmak sadece dış politikada da güçlü olmanın bir gereğidir. Ayrıca, yeni kurulan para sisteminin iç ve dış piyasalar açısından kalıcı olması, siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve psikolojik açıdan üstünlük sağlamanın defalarca test edilmesi sonucunda meydana gelir. Bu noktada iki şey öne çıkar; birincisi, güçlü dış ticaret hacmidir, , ise gümrük ve vergi tahsili alanındaki etkin kurumsal yapısıdır. Abdülmelik b. Mervân, yaptığı reformlar ile Emevîler Devleti'nin birliğini yeniden inşa ettiği gibi kurduğu kurumlar vasıtasıyla uzun süre etkileri devam eden ekonomik bir güç merkezi olmasını başardı. Kendisinden sonra gelen halifeler onun kurduğu temellerin sağlam olduğunu yeniden test ederek devam ettirmeyi genel stratejilerinin en tepedeki maddelerinden biri halinde uygulamaya özen gösterdiler. Dinar sistemi, Abdülmelik b. Mervan'ın şahsında Emevîler Devleti'nin insanlık tarihine damgasını vurmasını sağlayan unsurlardan biri oldu. Dinar üzerinde yer alan Abdülmelik b. Mervan'ın resmi Bizans İmparatorları'nın hükümlerlik imajını anımsatmaktadır (Erkoçoğlu, 2006: 403).

Bizans İmparatorları'na benzer Kûfiye adı verilen bir kaftan giyen Abdülmelik b. Mervân, uzun sakalı ile bilge kişi imajı verirken kuşandığı kılıç ile İslam'ın gaza ve fetih misyonunu sürdürdüğü iddiasının algılanmasını amaçlamıştı. Benzer imajlardaki Bizans İmparatorları'nın resimlerini içeren Solidus karşısında Emevîler'in dinarı bir taklit gibi görünse de Abdülmelik b. Mervan'ın öz güven içinde karşı propaganda ve ekonomik hamle iddiasını ortaya koydu. Bizans İmparatorluğu ile Doğu Akdeniz ve Anadolu toprakları üzerinde hatta İstanbul üzere-rinde hâkimiyet yarışına girişen Emevîler Devleti'nin esas amaçlarından birisi de devrin başat gücü olmak idi.

Bu doğrultuda Kadisiye ve Nihavent savaşları ile yaklaşık çeyrek asır önce Sasani İmparatorluğu karşısında alınan askeri ve siyasi başarı, Bizans İmparatorluğu karşısında da tekrarlanma arzusunu gerçekleştirmek istiyordu. Askerî olarak tekrar üstün duruma geçmeyi başaran Abdülmelik b. Mervân, Bizans İmparatorluğunu oluşturan çok sayıdaki etnik ve dinsel kimlik sahibi halk nezdindeki iddialı imajını, bastırdığı paralarla kuvvetlendirmek istiyordu.

Halife sıfatıyla temsil ettiği İslam medeniyeti ve İslam toplumu liderliğinin teolojik, politik ve ekonomik propagandasını yapıyordu. Bastırdığı paralarda yer alan “Kelime-i Tevhid” Bizans İmparatorları’nın “Teslis” inancına meydan okurken, kuşandığı kılıçla siyasi yayılma politikasını ortaya koymuştur. Solidus para sistemine meydan okunan diğer yön ise ekonomik alandır. Dinar’ı basarak Bizans parasına olan bağımlılığa son verdiği gibi altın ağırlığı Solidus karşısında değerli bir para olduğunu orta koydu (Sahillioğlu, 1989:536).

3.4.Küresel Liderlik Karizmasını Güçlendiren Maliye Politikası

Abdülmelik b. Mervân, dinarı istikrarlı bir para birimi haline getirerek vergi miktarının bir standart para birimiyle kolayca hesaplanıp toplanmasını sağladı. Ayrıca zekât veren Müslümanların hesap yapmasını kolaylaştırmış oldu. Söz konusu reform sayesinde dinar şer’î açıdan bir miskal ağırlığı olarak 4,25 gram basıldı ve birim ağırlık 20 kırat kabul edildi. Dirhem ise 2,97 gram ve 14 kırat olarak tespit edildi. Böylece zekât nisabı 40 dinarda bir dinar, 20 dinarda ise 0,5 dinar, 200 dirhemde ise 5 dirhem olarak tespit edildi. Cizye ise üç kademede toplandığından aşağı gelir düzeyinde 1 dinar veya 12 dirhem, orta gelir düzeyinde 2 dinar veya 24 dirhem, yüksek gelir düzeyinde ise 4 dinar veya 48 dirhem olarak tespit edildi (Sahillioğlu, 1994: 352-353).

Görüldüğü gibi Abdülmelik b. Mervân, 696 yılında dinar para sisteminde reform yaparak, ülkenin mali sistemi ve ekonomik politikalarına katkı sağladığı kadar Müslümanların zekât bağlamındaki dini görevlerini ifa etmelerini de kolaylaştırdı. Bastırdığı sikkelerle dünyanın en uzak noktalarına kadar hükümrancılığının varlığını, liderlik misyonunu ve vizyonunu yaymaya çalıştı. Emevîler Devleti sınırları içinde öteden beri dolaşımda olan Bizans, Sasani ve diğer devletlerin paraları yavaş yavaş etkisini kaybetmeye başladı. Halk, Emevîler Devleti'nin para reformu sayesinde siyasal egemenliğini somut olarak tanıdı. Bu sayede halk ile idare arasında sosyo-politik ve sosyo-kültürel bir bağ tesis edildi. Emevîler Devleti bünyesindeki gayri-Müslimlerden alınan cizye vergisini açık ve net bir miktara bağlarken İslam toplumunun zekat vermesini kolaylaştırarak siyasal ve ekonomik istikrara katkı verdi.

3.5. Devleti Yeniden Yapılandıran Lider İmajı

Abdülmelik b. Mervân, halife sıfatının gereğini yerine getirmek için İslam toplumunun siyasal ve teolojik açıdan ihtilaflarını çözmeye öncelik verdi. Çözüm konusunda siyasal kanallar yanında çoğunlukla askerî tedbirler ile birlik ve beraberlik yönünde sağlam adımlar atarak başarılı neticeler aldı. Bu noktada basiretli ve güçlü bir liderlik orta koydu. Ardından Emevîler Devleti içinde yer alan çok farklı kabile topluluklarını, etnik ve dini açıdan birbirine uzak özellikler taşıyan toplulukları, bir imparatorluk teşkilatı tesis ederek tek çatı altında tutmayı başardı. Bunu sağlamak için bürokratik reformlar yaptı. Devletin bürokratik kayıtları onun zamanına kadar farklı dillerde tutuluyordu. İran coğrafyasında Farsça, Şam ve çevresinde Yunanca, Mısır ve Nil Havzası'nda Kıpti'ce tutulan kayıtlar devletin merkezileşmesi noktasında birtakım engellere sebep oluyordu. Abdülmelik b. Mervân, devletin ilgi sahasına giren tüm bürokratik işlemleri Arapça kayıt altına almayı zorunlu hale getirerek çok iddialı bir reformu gerçekleştirdi (Demircan, 2013: 51).

İç isyanları bitirerek tek devlet, tek otorite ve tek din anlayışı noktasında kuvvetli bir adım attıktan sonra, Arapça kayıt zorunluluğu getirerek “tek devlet tek dil” ilkesini hayata geçirdi. Bu reformu ile klasik İslam eğitim kurumlarında yetişen Müslümanlara devlet kadrolarını açarak önemli bir yenilik yaptı. Devlet memuru olmak isteyen Müslim, Gayrimüslim tüm tebaa Arapça öğrenmeyi mecburi bir eğitim alanı olarak gündemine aldı. Elbette Arapça kayıt tutma zorunluluğu ile diğer dillerde kayıt tutan uzmanlar hemen bürokrasiden silinmedi (Erkoçoğlu, 2009: 208). Çünkü Hristiyan, Yahudi, Mecusi gibi diğer dinlere mensup memurlar görevleri icabı hem kayıt tuttukları dili hem de Arpaçay’ı iyi biliyorlardı. Bunlar görevlerine devam etti. Ancak bu reform ile tüm memuriyetlerde öncelikle Arapça bilmek zorunlu olduğu için Müslüman Araplar ile Arapça eğitim alan kişiler devlet makamlarında görev almak noktasında önemli avantajlar elde etti. Memuriyet ile eğitim sistemi arasında doğrudan ilişki olduğu için bundan sonraki asırlarda medrese eğitim sistemi daha önemli hale geldi. Bu reform doğrudan ve dolaylı olarak devletin dil ve kültür politikasının boyutlarını da ortaya koydu (Ergin, 1988:225).

3.6. Dil Reformu ve Kültür Alanındaki Liderliği

Abdülmelik b. Mervân devrinin önemli reformlarından biri de Kur’an-ı Kerim’in okunması noktasındadır. Yeni Müslüman olanların Arapça eğitimini kolaylaştırmak için noktasız olarak yazılan harflerin karıştırılmasını önlemek için noktalama işaretleri geliştirildi. Böylece Arap alfabesindeki harfler bugünkü hale dönüştürüldü. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in kolayca ve hatasız okunması için hareke işaretleri tespit edildi. Böylece Müslümanlar’ın kutsal kitapları üzerinden yola çıkılarak dil ve alfabe açısından bir standardizasyon sağlanmış oldu. İslam toplumunun eğitim açısından birlik ve beraberliğini sağlamak yönünde Kur’an-ı Kerim’in doğru okunması ve doğru anlaşılması noktasında merkez gücün kontrolünde önemli bir adım atıldı (Erkoçoğlu, 2006:420-422).

Arap olmayan Müslümanlar tarafından Arapça'nın doğru yazılması ve okunması bir standarda kavuşturulduğu gibi yabancı dillerden yapılan tercümelere de ağırlık verilmeye başlandı. Kamu bürokrasisinde Arapça kullanımı zorunlu kılındıktan sonra Emevî sarayındaki hanedan üyelerinin himayesinde gelişen tercüme faaliyetleri yeni bir ivme kazandı. Yunan tıp ve kimya kitaplarının tercümesi Emevîler devrindeki ilim ve kültür hayatını geliştiren amiller arasına girdi. Halifenin sarayında tertip ettiği toplantılara devrin ilim adamları, şairleri ve musikişinasları katılmaya başladı. Böylelikle saray etrafında yavaş yavaş bir yüksek kültür ortamı doğarak, buldukları siyasal ve ekonomik durum ve uluslararası gelişmeler değerlendirilme imkânına kavuştu (Erkoçoğlu, 2011: 368 -369).

3.7.Liderlik imajını Kalıcı Kılan İmar ve Şehircilik Politikası

Halife Abdülmelik b. Mervân, özellikle Bizans İmparatorluğu ile her alanda rekabet eden bir liderlik anlayışı sergiledi. Hristiyanlar, Müslüman Arapları “çöl adamları”, “deve çobanları” ve “geldikleri çöllere bir müddet sonra dönecek medeniyet anlayışından uzak fatihler” olarak alaycı bir dille değerlendirmeye başladıkları için Abdülmelik b. Mervân ciddi bir karşılık vermenin zamanı geldiğini düşünerek imar faaliyetlerine başladı (Erkoçoğlu, 2011:443).

Kuzey sınırları boyunda yer alan ve Emevî Devletine yeni katılan Ermenistan topraklarında, Hz. Ömer geleneğine bağlı kalarak ordugâh şehirler oluşturmaya öncelik verildi. Akdeniz kıyılarında Bizanslılar'ın tahrip ettiği şehirlerin alt yapı ve savunma sistemlerini tamir ettirdi. Bizans İmparatorluğu ile Anadolu'daki ortak sınır boylarında kaleler inşa etti. Vali olarak görevlendirdiği kişilere yeni şehirler inşa ettirdi. Bu bağlamda; Irak'taki Vâsıt kentini Haccâc b. Yusuf, Mısır'daki Hulvân şehrini Abdülaziz b. Mervân, Kuzey Afrika'daki Tunus şehrini Hassân b. Nu'man kurdu. Tunus bir liman ve tersane şehri olarak tesis edildi.

Zamanla gelişen Tunus şehri, İslam Devleti'nin donanma üslerinden biri olarak Sicilya, Sardunya ve İtalyan kıyıları ile çevresindeki adalara yapılan seferlerde önemli rol oynadı. Kudüs kentinin kutsal mekânlarını korumanın yanında silüetine silinmeyecek bir iz bırakmayı hedefledi (Özdemir, 2022: 34).

Kudüs'teki kutsal kabul edilen kaya (sahr) üzerinde inşa ettirdiği ve Kubbetü's-Sahra olarak bilinen anıtsal yapı ile tarihe damgasını vurdu. Bu yapının farklı inşa sebepleri var. Arasında bir tanesi diğerlerine göre daha fazla öne çıkmaktadır. Hristiyan halk nezdinde Emevîler'in ve temsil ettikleri din ve dünya görüşünün kalıcı olduğunu göstermek amacıyla bu eserin yapımı sağlandı. Zira Kudüs'te başta Kıyame Kilisesi olmak üzere o günkü insanların hayretini çeken anıtsal yapılarla övünen Hristiyan halka ve onları destekleyen Bizans ileri gelenlerine verilen güçlü bir cevap Kubbetü's-Sahra sayesinde oldu (Harman, 2002:329). İslam'ın siyasal gücünü, estetik anlayışını ve şehircilik anlayışını temsil eden bu eser sayesinde Abdülmelik b. Mervân ve Müslümanlar iddialarının fizik ve metafizik boyutlarını ortaya koydu.

Bizans ve Sasani İmparatorluğu gibi tarihin gördüğü en büyük imparatorluklarla boy ölçüşebilecek maddi güce, estetik anlayışına ve gelecek tasavvuruna sahip olduklarını kanıtladılar. Kubbetü's-Sahra, yanında Mescid-i Aksa'nın inşasını da başlatarak Kudüs Şehri kimliğinin içinde, İslam şehri algısını güçlendirdi. Kudüs şehri o güne kadar Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından daha önce inşa edilen kutsal mekânlarla anılırken, Abdülmelik b. Mervân devrinde yapımına başlanılan bu eserler mimari hacimleri ve estetik yönleri bakımından şehrin silüetini yeni bir forma dönüştürdü. Bu formun baskın unsuru Kudüs semalarını süsleyen Kubbetü's-Sahra ve Mescid-i Aksa oldu (Erkoçoğlu,2011:454-458). Bu eserler sayesinde Kudüs'ün İslamlaşması hız kazandı ve Müslümanların model şehirleri arasında sayılmaya başlandı. Kudüs'ün Müslümanlar nezdindeki kutsallığı yeni bir anlam kazandı (Köftürcü, 2020: 1059). Öte yandan, iç savaş sırasında Mekke'de cereyan eden çatışmalarda zarar gören Kâbe esas haline sadık kalınarak yeniden tamir edildi. Böylelikle, İslam medeniyetinin en kutsal şehrini koruma bilinci ortaya kondu.

Ayrıca, İslam öncesinden beri yaşayan Kureyş kabilesinin kutsal geleneğine sadık kalındığı, Hz. Peygamber ve diğer halifelerin yolundan gidildiği gösterildi (Bozkurt, 2002:305-306).

Sonuç

Abdülmelik b. Mervân devri, her bakımdan dikkat çeken liderlik özelliklerini barındıran uzun sayılabilecek 21 yıllık bir süreci içerir. Abdülmelik b. Mervân askeri, siyasi, teolojik, kültürel ve bayındırlık alanlarında politikalar üreterek liderliğini ortaya koymuştur. Emevîler Devleti'nin hilafet makamına oturduğunda iç savaşlar, dış saldırılar, Suriye'de çıkan veba salgını gibi sağlık tehditleri yanında ekonomik ve mali imkânlardaki daralma gibi problemlerin üstesinden gelmeyi başaran bir lider oldu. Bu başarısının ortaya çıkmasında kararlı ve sabırlı kişiliği, vizyoner devlet adamlığı, tutarlı siyasi politikaları, bayındırlık ve kültürel yatırımlardaki misyon yüklü iddialı politikası, ekonomik ve mali politikalarındaki akılcı tutumu etkili oldu. Abdülmelik b. Mervân'ın iktidarı 21 yıl sürmüş olmakla birlikte kendisinden sonra görev alan oğullarına etkin ve kuvvetli bir devlet teşkilatı bırakmıştır. Bu yüzden Abdülmelik b. Mervân "meliklerin babası" olarak adlandırılmıştır (Wellhausen, 1927: 223; Erkoçoğlu,2006:474). Özellikle I. Velid Abdülmelik b. Mervân (705-715) onun genişleme politikası başta olmak üzere tüm politikalarını ısrarla sürdürerek, Emevîler Devleti'nin başarılarını tahkim etmiştir. Ayrıca karizmatik bir lider olarak Abdülmelik b. Mervân'ın, Emevîler Devleti'nin en zor devirlerinden biri sayılacak bir süreçte hilafet makamına oturmuş ve topluma liderlik etmeye başlamıştır. Kısa sayılabilecek bir süre içinde, devleti ve temsil ettiği toplumu kriz ortamından çıkarmaya vesile olacak hamleleri yapmıştır. Akdeniz kıyıları boyunca ordugâh şehirler kurarak yenilikçi ve vizyoner bir anlayışla imar ve şehircilik anlayışını değiştirmiş ve geliştirmiştir (Wellhausen, 1927: 225).

Abdülmelik b. Mervân; dil ve kültür politikasının yenilenmesi, bürokratik açıdan devle-tin yeniden yapılandırılması, maliye, ekonomi ve para politikaları, siyasal ve teolojik birlik, devletin sınırlarının genişletilmesi konularında birçok yenilikler ve atılımlar yaparak temsil ettiği makamın ve İslam toplumunun imajının mükemmelleşmesini sağlayacak bir alginın doğmasına vesile olmuştur. Halifelik makamını temsil ettiği süreç boyunca teslim aldığı noktadan daha üst düzeye çıkarmış ve görev süresi vefatı nedeniyle sona erdiğinde tarihe geçen bir lider olmuştur. Bununla birlikte, Max Weber'in tarif ettiği çerçevede, karizmatik bir lider olarak değerlendirilmeyi sağlayacak ölçülerde liderlik performansı sergileyerek Emevîler devrinin dikkat çeken bir İslam Halifesi olmuştur.

Kaynakça

Abd Dixon, 'Abd el-'Ameer. *The Umayyad Caliphate (65-86/684-705), A Political Study* University of London SOAS. Doktora tezi. 1971.

Apak, Adem. Hz. *Osman Dönemi Emevî İdarecileri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sos-yal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 1995.

Arklan, Ümit. "Halkla İlişkilerde Liderlik: Liderliğin ve Liderlik Türlerinin Halkla ilişkiler Alanında Yansımaları" *E-Journal of New World Sciences Academy Humanities*; 4C0065, 5, (4), 616-636, 2010.

Arklan, Ümit. *Siyasal Liderlikte Karizma Olgusu: Recep Tayyip Erdoğan Örneği*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Aycan, İrfan. "Mervân I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/225-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Aycan, İrfan. "Haccac B. Yusuf El-Sakafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bernhard, Michael H. "Charismatic Leadership and Democratization: A Weberian Perspective", *Minda De Gunzburg center for European Studies, Program on Central and Eas-tern Europe Working Paper Series 43*, 1997.

Bozkurt, Nebi. "Kubbetü'sahre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/304-308. İstanbul: TDV Yayınları. 2002.

Demircan, Adnan. *İslam Tarihinin ilk Döneminde Arap-Mevali İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları. 2013.

Doğan, Mehmet. *Karizmatik Liderlik Bağlamında Türk Siyasetçilerinin Değerlendirilmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Edizler, Gaye. "Karizmatik Liderlikte Duygusal Zekâ Boyutuyla Cinsiyet Faktörüne İlişkin Literatürel Bir Çalışma". *Konya: Selçuk Üniversitesi Journal of Selçuk communication*. 6, 2010,

Erdal, Mehmet. *İşletmelerde Dönüştürücü Liderlik Davranışlarının Analizi*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Ergezer, Bahattin. *Liderlik ve Özellikleri*. Ankara: Ocak Yayınları, 1992.

Ergin, Ali Şakir. "Abdülhamid el-Katib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/225. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Erkoçoğlu, Fatih., *Abdülmelik B. Mervân ve dönemi (65-86/685-705)*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Erkoçoğlu, Fatih., "Abdullah B. Abdülmelik B. Mervân, Hayatı Ve Faaliyetleri", *Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1 - 2009, 181-214.

Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devletinin Dönüm Noktası Abdülmelik B. Mervân*. Ankara: TDV Yayınları, 2011.

Göksu, Abdurrahman. *Abdülmelik B. Mervân Dönemi Mezhep Hareketleri*, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Harman, Ömer Faruk. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 329-332. İstanbul : TDV Yayınları, 2002.

Horner, Melissa. "Leadership Theory: Past, Present, Future Team Performance Management", MCB University Press: Vol. 3 No. 4, ss. 270-287. 1997.

Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*. (Çeviren: Salih Tuğ). İstanbul; Bilge Kültür Sanat, 1.Basım, 2020.

Kızıltoprak Tuğ, Ayşe Amine. *Siyasal ve Karizmatik Liderlik Bağlamında Recep Tayyip Erdoğan*. İstanbul: Orion Akademi, 2021.

Kirimi, Barine. *Successful Leadership: 8 Essential Principles You Must Know*. USA: Abc Book Publishing, 2007.

Koyuncu, Mevlüt. "Velid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Köftürcü, Hüseyin. "Semavi Dinler Bağlamında Kudüs". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* Cilt: 13 Sayı: 71, Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71, June 2020, s.1054-1061.Kudüs

Özdemir Aksak, Behice Betül. *Yerleşim Politikalarının Mekân Felsefesi Açısından İncelenmesi: Kudüs Örneği*. Konya: Konya Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022.

Özdönmez, Metin.-Akesen,Aytuğ.-Ekizoğlu,Abdi. *Yönetim ve Organizasyon*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1998.

Özkuyumcu, Nadir. Yıldız, "Kayrevan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/88-90 İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Sahillioğlu, Halil. "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları. 1994, IX, 352-353.

Sahillioğlu, Halil. "Altın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları. 1989, II, 536-537.

Sinha, Jai.B.P. *The Cultural Context Of Leadership and Power*. New Delhi: Sage Publ. 1995.

Stogdill, Ralph Melvin. *Stogdill's Handbook of Leadership: A Survey of Theory and Research*, Revised and Expanded, New York, 1974.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah B. Zübeyr B. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdümelik B. Mervân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Berberiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/478-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Yıldız, Hakkı Dursun. "İbn'ül Eş'as". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yüksel, Muhammed Mustafa. *Karizmatik Lider Örneği Olarak Hz.Ömer*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Wellhausen, Julius. *The Arab Kingdom and Its Fall*. (Çeviren Margaret Graham Weir). Calcutta: University of Calcutta, 1927.

KİTAP İNCELEMELERİ

Bir Müslüman Modernleşme ve Modernizm'e Nasıl Bakmalı?

Sena ALKİLİNÇ *

“Bir Müslüman Nasıl Bakmalı?” serisinin 19. ayağı olan “Bir Müslüman Modernleşme ve Modernizm'e Nasıl Bakmalı”, Faruk Karaarslan'ın kaleminden dökülüyor. Karaarslan, akademisyen oluşunu sözlerine anlatımıyla ve tanımlamalarıyla yansıtmış. Serinin amacı da bir bakıma bu zaten. Pek çok başarılı akademisyenin adını seride görmekte mümkün. 2021 eylülünde yayımlanan bu kitapta ise konu parçalara ayrılarak anlatılmış ve konu içerisinde birbirinden bağımsız bir tutum görülmemiştir. Kitap, kaynakça dahil olmak üzere 123 sayfa ve 12 başlıktan meydana gelmektedir. Bir seri kitabı olmasından ötürü giriş kısmına varmadan yazar hakkında küçük bir özgeçmişe yer verilmesi okuyucunun düşünülüp düşünülmediğinin bir göstergesi olabilir. Takdim kısmında bulunan açıklamalarda okuyucuya sunulmak istenen kısaca açıklanmış.

* Sena ALKİLİNÇ, Necmettin Erbakan Üniversitesi, senaalkilinc@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4749-5170

Ayrıca bütün serinin amacının da güncel olaylara Müslümanların bakış açısından bir yorum getirmek olduğu konusu açıkça beyan edilmiş ve okuyucu kitleyi tabir yerindeyse daire içerisine almış.

Konunun bütünüyle kavranması ve bütün olayların tam oturması için yazar adeta tarihin dibini sıyırmış. Bütün bu söylediklerimden sonra gözünüzde canlanan sıkıcı ve bunaltıcı senaryoyu kitabı okumaya başlayınca otomatik olarak yok edebiliyorsunuz. Hepsinden azar azar ama tam kıvamında.

Başlıklar özenle seçilmiş, parçalar sonuçta bütün halinde asıl isteneni vermiştir. Biraz daha açmak gerekirse en fazla hataya düşülen kısmı derinlemesine incelemiş; moderniteyi modernizmden ayıranları, modernleşmenin bunlarla olan ilgisini... Bütün bunların farkına vardıktan sonra tarihine değinilmiş, ayrı ayrı. Tarihsel arka planı anlatırken konuya bağlılığı ve kopmayışı ayrıca dikkat çeken taraf olmuştur.

Rönesans ve reformdan başlayarak konunun özü okuyucuya sunulmuştur. Tarihin tozlu sayfalarını aralamış ve sadece ilgili konunun notlarını özetlemiş adeta. Temelini bilmediğinizin gövdesini anlamlandıramazsınız. Hiç kâğıttan yapılmış bir kuşu bozup kağıdı ilk haline getirmediğiniz mi?

Kaynakçaya dönüp baktığımızda yazarında kavramları pirinden öğrendiğini anlayabiliyoruz. Çok yeni ve çok eski kaynaklar kullanılmış harmanlanarak bir sentez ortaya koyulmuştur. Söz konusu modernlik, ilk bakışta yakın tarihle ilgilenilmesi gereken bir konu gibi dursa da aslında biz modernliği geriye bakarak bir anlam bütünlüğü oluşturabiliyoruz.

Dili oldukça yalın tabi konu hakkında bir fikri olana. Konudan bağımsız olan için ilk adım kitabı olabilir mi? Bilemiyorum. Mümkün görülebilir lakin emin olunamaz kanısındayım. Anlatımda adı geçenlerin fikirlerine kadar inilebilmesi mümkün olmayan bir kitap. Adı geçen kişiye dair fikri olmayan birisine tek bir sözle çağrışım yapmak çok zor.

Sayfa sayısı ve barındırdıkları göz önüne alınırsa çağrışım yaparak anlatmak zorunda olduğu yerler var. Çok fazla detaya inmesi demek hem kafa karışıklığı oluşturması hem de kitabın çok uzun olup konuyu unutturması demek.

Bölümler içerisinde başlıklar ve maddeler görmek mümkün. Anlatımı bu şekilde sıkıcı olmaktan uzaklaştırmış. Kullanılan kelimeler çok özenli ve düzenli. Bu da yazarımızın mesleğini ele veriyor aslında.

Modernitenin aslen bizim konumuz olmadığı ve Avrupa'nın pek çok şeyde olduğu gibi bu konuda da bir işleme çabasının olduğundan bahsetmiş yazarımız. Haklı buluyorum lakin Avrupa'da tartışılmadığı kadar bizde tartışıldığına ve bizim gündemimizi meşgul ettiği kadar onlara etki etmediğine neredeyse eminim. Bu da geri kalmama çabamızın tablolanmış hali niteliğinde bir kitap olmuş.

Söz Müslümanlığa geldiğinde kitabın her sayfasında gösterilmiş olan hassasiyetin çok daha fazla olduğuna şahit oluyoruz. Sözler bir müzede bulunacak kadar değerli. Arada kalmışlığı, modernitenin tam olarak Müslümanlığın nerede olduğu konusunu son sayfalarda görmek mümkün.

Yalnızca Müslümanlık deyip geçmemiş, konuyu bütünüyle yeniden ele almış, farklı perspektiflerden değerlendirip yeniden yorum getirmiş ve yine bunları karışık bir biçimde değil tek tek başlıklar halinde ele almış. Eleştirilebilecek tek nokta bazı noktalarda yaşanan karmaşıklık olabilir. Değinilmesi gereken her nokta değerlendirilmeye çalışılmış hissine kapılmaktan alıkoyamadım kendimi, kitabı okurken. Okuyucu zihni boş bir levha gibi görülmüş adeta. Bilgilendirici bir kitapta olması gereken bir durum olabilir lakin bazen bu durum sıkıcı bir hale getirebiliyor okumayı. Alınmak istenenin son sayfalara saklanmış olması bu kitap için stratejik bir hamle olmuş kanısındayım.

Kesin yargılardan uzak durulmuş olması öğüt niteliğinde bir kitap oluşunu açıklıyor adeta ve bu tarz yazılarda bu nitelikteki yargılar çok tasvip edilmez, okuyucu nezdinde. İslam ve Müslümanlık ile ilgili bütün kesin yargılar tepki ya da olumsuz yargının doğuşuna zemin hazırlar. Bu hassasiyet okuma alışkanlıklarını direkt etkilemekte.

Kişisel düşüncelerden uzak tutmaya çalışmış kalemini sevgili yazar fakat örnekleri perdenin arkasında bir yüz olduğunu ele veriyor bazı noktalarda. Pek çok açıdan modernleşmeye yorum getirmiş, yeni bakış açılarına yer vermiş:

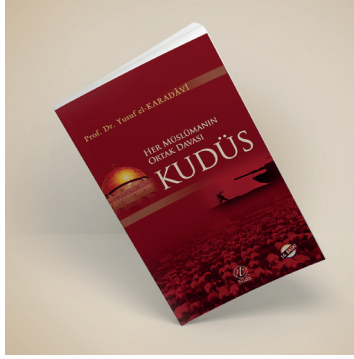
“Modernite Avrupa'ya has bir olgudur. Nitekim şimdiye kadar bahsi geçen hadiseler Avrupa coğrafyasında cereyan etmiştir. Dolayısıyla ilk bakışta doğrudan bizim tarihsel serüvenimizle ilgili olmayan bir meselenin neden sosyal bilimleri bu kadar çok meşgul ettiği tabii bir soru olarak akıllara gelebilir. ...

Dolayısıyla modernitenin bizimle ilişkisi, modern Avrupa'nın karşısında mağlup duruma düşmemiz nedeniyledir. Bu sebep, esasında bizim olmayan bir hikâyeye eklemlenme çabasını üretmiştir.”(s65)

Bu paragraf kitabın tarihsel boyutunu büyük ölçüde özetliyor. Bütünüyle kitabı ve bütün yazılanları, yazarın dilinden bir başlıkla özetlemek isterim:

“Moderniteyi bir imkân ve imtihan olarak görmek”

“Biz kendi mesuliyetimiz yolunda yürümeye teslim olmakla yükümlüüz.”

Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs

Yusuf El-Karadâvî, Nida Yayıncılık, 13. Baskı, İstanbul 2018, ISBN:978-9944-0478-6-9, 160 Sayfa

Arş. Gör. Murat POYRAZ *

İncelemeye alınan eserin sahibi olan Prof. Dr. Yusuf El-Karadâvî, 1926 yılında Mısır'ın Saft Turab köyünde doğmuştur. Yetim olarak büyüyen Karadâvî, küçük yaşlarında Kur-an'ı Kerim'i ezberlemiş ve Ezher'e bağlı kurumlarda temel eğitimini tamamlamıştır. Tanta kentinde öğrenimine devam ederken, Müslüman Kardeşler'in (İhvan) kurucusu Hasan el-Benna ile tanışmış ve kendisinden hayli etkilenmiştir. Daha sonrasında Kahire'deki El-Ezher Üniversitesinde başladığı ilahiyat eğitimini 1953'te birincilikle, doktora eğitimini ise zekât konusunda yürüttüğü tez ile 1973 yılında tamamlamıştır. İslam Dünyası'nın en büyük alimlerinden biri olarak görülen yazar, bu sırada birkaç kez hapse girip çıktıktan sonra 1961 yılında öğretmen olarak gittiği Katar'da dönemin Emiri Ahmed bin Ali es-Sani ile kurduğu yakın ilişkiler neticesinde Katar vatandaşlığı almış ve uzun yıllar yaşadığı bu ülkede 26 Eylül 2022'de vefat etmiştir. Dünya Müslüman Alimler Birliği'nin kurucu başkanlığını yapan ve İhvan'ın 'ruhani lideri' olarak görülen müellif, kaleme aldığı 150'ye yakın çeşitli teolojik çalışmanın - birçoğu Türkçeye çevrilmiş - sahibidir. Bu eserlerden biri olan ve 13. baskısı Nida yayınevinden çıkan Her Müslüman'ın Ortak Davası Kudüs adlı kitap, Türkçeye İzzet Marangozoğlu tarafından çevrilmiştir.

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler, murat.poyraz@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8352-0241

Müslümanların ilk kiblesi ve kutsal şehirlerin üçüncüsü olan 'Kudüs' (Beytül-Makdis), İsrail'in bölgedeki faaliyetlerinden dolayı uzun yıllar güncelliğini korumuş ve dini çalışmalar başta olmak üzere; Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi ve Tarih gibi çeşitli disiplinler tarafından yapılan çalışmalara da konu olmuştur. Mısırlı İslam alimi Yusuf el-Karadâvî'nin tarihsel ve teolojik yönleriyle öne çıkan bu kitabı, okurlarına Kudüs'ün içinde bulunduğu durumunun Müslüman camia için bir endişe olması gerektiğini göstermeyi amaçlamıştır.

Yazar'ın kitabı, giriş ve sonuç bölümü olmaksızın dokuz ana bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümü, Kudüs'ün İslam'daki önemine ayrılmıştır. Ona göre, Kudüs'ün İslam dininde "özel bir yeri ve önemi" (s.13) bulunmaktadır. Karadâvî'nin bu yöndeki atfı, Kudüs'ün İslam'da kutsal bir bölge olmasından gelmektedir. Kitaptaki bu kutsallık düşüncesi ise beş gerekçe üzerine dayandırılmıştır. İlk gerekçe, Kudüs'ün ilk kible olmasıdır. Hz. Muhammed'in s.a.v. peygamberliğinin ilk yıllarında Kudüs'ün içinde yer alan Mescid-i Aksa, Müslümanların namaz kılmak için yöneldikleri mescitti. İnanların yüzlerini Kâbe'ye (Mescid-i Haram) çevirmelerini emreden Bakara Sûresi'nin 144. ayetinin inişine değin bu durum böyle devam etmiştir. İkinci neden ise Kudüs'ün İsrâ ve Miraç şehrin olmasıdır. Karadâvî, Kudüs'ün İsrâ Suresine yaptığı atfıyla mübarek bir yer olduğunu belirtmiştir. İsrâ ve Miraç olaylarından hareketle, Mescid-i Aksa'nın ve Mescid-i Harâm'ın birbirleriyle bağlandığını ve bundan dolayı kutsallıkta birbirleriyle aynı değerde olduğunu iddia etmiştir.

Yazar, diğer bir gerekçeyi ise Beytül-Makdis'in İslam dininde kutsal şehirlerden üçüncüsü olmasına bağlamaktadır. Hadislerden rivayet edinilen bilgiye göre; Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa, Mescid-i Harâm'dan sonra inşa edilen ikinci mescittir ve ibadet amacıyla sefer edilecek üç mescit arasındadır. Dördüncü neden olarak Karadâvî, Kudüs'ün peygamberlik ve bereket yurdu olduğunu öne sürer. Müellif; Kur'an-ı Kerim'deki ayetlerden hareketle, Kudüs'ün de içinde bulunduğu bugünkü Filistin ve Suriye topraklarının bereketli kılındığına işaret etmektedir.

Ayrıca, peygamberlik hususunda ise yine Kur'an-ı Kerim'den hareketle yazar, Hz. İsa'nın Beytü'l-Makdis'te doğduğunu ve yetiştiği bilgisini sunmaktadır. Son neden olarak ise, Kudüs'ün ribat ve cihat yurdu olması verilmiştir. Hadislerden istifade eden yazar, Kudüs'ün halife Ömer b. Hattab döneminde ele geçirilmesinden sonra tekrardan düşmanlar tarafından ele geçirileceğine işaret etmiştir. Bundan dolayı, Hz. Peygamberin bu bölgenin korunmasını belirten hadisine nispeten yazar, Kudüs'ün önemini cihat ve ribat kelimeleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

Kitabın ikinci bölümü, Kudüs'ün yahudileştirilme çabalarına odaklanmıştır. Yazar, öncelikle İsrail'in bu yöndeki adımlarına çok fazla değinmeden güncel birkaç hususu müşahede ettikten sonra, bu çabaların İsrail'in bölgede kendi çıkarlarına uygun olarak devam ettiğini ileri sürmektedir. Bu bölüm daha sonra; Filistinlilerin teslimiyeti, Arapların acizliği, Müslümanların zaafı ve güçsüzlüğü, Amerika'nın nüfuz ve hegemonyası ve dünyanın sessizliğinden oluşan beş unsuru sunarak, bu itici faktörlerin Kudüs'ün yahudileştirilmesini kolaylaştırdığına dikkat çekmektedir. "İsrail ile Aramızdaki Savaşın Hakikati" (s.43) başlıklı üçüncü bölümde Karadâvî, tarihsel bir anlatı benimseyerek Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkları tetikleyen sebepleri sunmaktadır. Dini ve ırksal iddiaları değerlendirdikten sonra yazar, İsrail ile Müslümanlar arasındaki savaşın asıl nedenini İsrail'in 19 yy.'da başlayan faaliyetlerine bağlamaktadır. Ona göre; Filistin'in işgale uğraması, Filistinlilerin göçe zorlanması ve onların yaşaya-geldikleri eziyetler bu savaşın varlığını açıklamaktadır. Özellikle bu bölümde yazar, barış karşılığı toprak anlayışına şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu konuda Karadâvî şunları ifade etmiştir: "Toprak bizim toprağımız; onların değil ki barışları karşılığında lütüfta bulunurcasına onu kalkıp bize versinler." (s.50).

Bir sonraki bölüm, Yahudilerin Kudüs ve Filistin'le alakalı hak iddialarını irdelemektedir. Karadâvî, bu konuyu analiz etmek için bölümün girişinde, Yahudilerin Filistin üzerindeki hak iddiaları ile ilgili öncelikle iki soru sormaktadır: "Sizin talepte bulunduğunuz bu hak, geçmiş asırlarda neden hiç ortaya çıkmadı? Theodor Herzl eliyle kurulan siyasi Siyonizm'in ortaya çıktığı ilk yıllarda niye bu husus hiç gündeme gelmedi?" (s.54). Bilindiği üzere birkaç farklı seçenektan sonra dönemin Yahudi topluluğu, bölgedeki tarihi geçmişleri ve dini mekanlarının bulunmasından dolayı Filistin'de kurulacak bir devlet fikri etrafında toplanmış ve bu fikri benimsemişlerdi. Yazar, bu yöndeki tarihsel iddialara karşı; İsrailoğulları'nın geçmişte bölgede bulunmalarının, onlara bölgeyi sahiplenmelerini veremeyeceğini söylemektedir. Bu yönde yazar ayrıca, Nil ile Mısır arasında bir imparatorluk kurmak isteyen Thutmoss III'ün savaş hikâyelerinin de Yahudi Kral Davut'un hikâyelerine eklenmesinin tarihsel bir hata olduğunu aktarmaktadır. Zira, bahsi geçen hikâyenin Yahudilerce nakledilmesi kendi tarihlerinin akışı içerisinde mantıksız bir 'öncecilik' ve 'sonralık' sunduğuna işaret etmiştir. Diğer taraftan dini iddialara gelince; Yahudiler, Filistin'i 'Arz-ı Mev'ud' (vaat edilen yer) olarak görmektedirler. Bu argüman ise 'Eski Ahit metinlerine' dayandırılmıştır: "...yüce Allah, İbrahim'e a.s. Filistin'i onun soyuna vereceğini vaat etmiştir. Aynı vaadi İbrahim'in oğlu İshak'a, ondan sonra da 'İsrail' adını verdikleri torun Yakub'a vermiştir." (s.74). Karadâvî; İbrahim'in soyunun kimlerden oluştuğunu, İsmail'in İbrahim'in soyundan olup olmamasını, Allah'ın adilliği ve vaat edilen yer için şartların yerine getirilip getirilmediğini incelemiş ve okurlarına bu iddianın geçersiz olduğunu göstermeye çalışmıştır. Sonuç olarak yazar, Yahudilerin dini ve tarihi mütalebelerinin gerçeklerle örtüşmediğine; aksine uydurulmuş iddialar olarak ele alınması gerekliliğine dikkat çekmiştir.

Kitabın bundan sonraki dört bölümü, Siyonizm'i ve aynı zamanda İsrailoğulları'nı tanıtmayı amaç edinmiştir. Zira, yazar 'düşmanımız' diye tasvir ettiği Siyonizm'i Müslümanların yeterince tanıyamadığı kanaatinde. Bu bölümlerde Karadâvî, Siyonist ideolojinin; ırkçılık, şiddet ve düşmanlık, yayılcılık, ahlaksızlık, cimrilik ve mala kulluk gibi değerler taşıdığını ve bunların İslam'ın getirmiş olduğu değerlerle çatışma içerisinde olduğunu belirtir. Özellikle yazar; Siyonizm'i, emperyalizmin en üst aşaması olduğunu iddia etmektedir. Zira bu emperyalizm çeşidi "yerleşimci, yayılcı, ırkçı (etnik), terörist ve zalim bir emperyalizmdir" (s.115). Çalışmanın son bölümü ise uluslararası politikada Filistin'le alakalı ortaya çıkan bazı gelişmelerin eleştirisine ve Müslümanlara yönelik tavsiyelere ayrılmıştır.

Yukarıdaki ifadelerden görülebileceği üzere bu kitap, tarihsel bir anlatının yanı sıra Kur'an-ı Kerim ve hadis temelli bir ampirik yaklaşım sunarak; okuyucuyu Kudüs ve onun tarihi, günümüze değin ortaya çıkan bazı önemli gelişmeler ve bir Müslüman'ın Kudüs'e nasıl bakması gerektiğine dair önemli anlatılar içermektedir. Ayrıca, Yahudilerin Kudüs üzerindeki argümanlarına yer verilmiş ve bunlara karşı eleştiriler de sunulmuştur. Öte yandan, Karadâvî bazı yerlerde kronolojik bir tarih anlatımı sunması ile Yahudilerin Osmanlı Devleti üzerine yaptığı baskılar gibi bazı olayları ele alması ve değerlendirmesi, ele alınan konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Eser; bu gibi önemi özellikleri uhdesinde barındırmasına rağmen, vurgulanması gereken birtakım eksiklikler de vardır. İlki, "Kudüs'ün Yahudileştirme Çabaları" (s.23) başlıklı ikinci bölümde yazar, Yahudilerin bu yöndeki çabalarına sadece birkaç sayfada değindikten sonra, bu konuda daha fazla ayrıntıya girmeden yukarıda değinilen itici faktörlere daha fazla yer ayırmıştır. Hâlbuki bu bölümüm ana konusu ve başlığı bölgenin yahudileştirilme gayretleriyle ilgilidir. İkincisi; bu itici faktörleri sunarken yazar, yukarıda değinilen tasnifi sunmuştur. Bu tasnifte; Filistinlilerin teslimiyeti, Arapların acizliği ve Müslümanların zaafı ve güçsüzlüğü de bulunmaktadır. Böylesine özelleştirilmiş bir tasnif yerine, daha genel bir tasnif yapılması konunun anlaşılmasına kolaylık sunabilirdi. Çünkü, Karadâvî Sovyetler Birliği'nin yıkılması ve

ABD'nin İsrail'e yönelik desteğini Filistinlilerin teslimiyetine neden olan etkenlerden biri olarak görmüştür. Halbuki bu etken hem özelde Arapları acizliğe hem de genel olarak Müslümanları güçsüz bir duruma itebilecek nitelikte bir durumdur. Diğer bir eksik nokta, yazar Kudüs için yapılacak ve yürütülecek olan cihadı; Allah katında en şerefli, en büyük ve en yüce olduğunu söyleyerek gayet iddialı bir söylemde bulunmuştur. Fakat, bu hususta İslam alimleri arasında farklı görüşler bulunmaktadır.

Sonuç itibariyle; Her Müslümanın Ortak Davası Kudüs adlı eser, Kudüs'ün anlaşılmasında önemli bir kaynak olarak görülebilir. Eksikliklerine rağmen kitap, İsrail-Filistin sorunu olarak adlandırılan çatışmaya dair muhalif argümanlara yer vermiş ve bu çatışmaya Müslümanca bir bakış da sunmaya çalışmıştır. Tüm bunların dışında, söz konusu sorunu sadece Arapların bir iç meselesi değil Müslümanların sorunu olduğuna dair bir perspektif sunmaya çalışması da incelemeye alınan eseri değerli kılmaktadır. Filistin ile ilgilenen araştırmacılar ve okuyucular, anlaşılması kolay olan bu tercüme edilmiş çalışmayı bilgilendirici ve açıklayıcı bir eser olarak bulabilirler.

